

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Вироблення сучасного
економічного мислення
в керівних кадрах

Формування культу
особи Сталіна
та історико-партійна наука

Кримське ханство
у XV—XVIII ст.

Проблеми взаємовідносин
Київської Русі з Візантією
у IX — першій половині
XI ст.

М. С. Хрущов.
Нарис політичної діяльності

В. Х. Ауссем

Українська радянська
бібліографія джерел
з історії України
доби феодалізму

Костомаров. Мазепа

1'89

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, В. Ю. Мельниченко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Пачук, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов, І. М. Хворостяний.

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко, Н. А. Ярко.

Наукові редактори

доктор іст. наук *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *О. Ю. Гаврилюк*,
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

Здано до набору 13.11.88. Підп. до друку 26.12.88.
БФ 37983. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис.
друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,7. Обл.
вид. арк. 16,07. Тираж 4660 пр. Зам. 0-163. Ціна 90 к.

Київська книжково-журнальна друкарня наукової книги.
252030, Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ. № 1 (334).
январь, 1989. Институт истории Академии наук Украин-
ской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии
Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при
ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит
ежемесячно (на украинском языке). Главный редактор
М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка».
Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4.
Киевская книжно-журнальная типография научной книги.
252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4

Телефони 229 14 66, 228 52 34

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 1 (334)

СІЧЕНЬ 1989

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Курсом оновлення соціалізму

- Грущенко І. П. Вироблення сучасного економічного мислення в керівних кадрах 3
Якунін В. К. (Дніпропетровськ). Формування культу особи Сталіна та історико-партійна наука 9

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Тицький С. І. Ідеологічна діяльність партійних організацій України у відбудовний період (1921—1925 рр.) 23

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

- Ковальська Л. П. Про спільну діяльність профспілок України і РСФРР у період боротьби проти австро-німецьких окупантів та гетьманщини 33
Антонюк С. М., Васильєва Л. Д. Деякі аспекти радянсько-польського співробітництва на сучасному етапі 43
Панашенко В. В. Кримське ханство у XV—XVIII ст. 54
Головко О. Б. Проблеми взаємовідносин Київської Русі з Візантією у IX — першій половині XI ст. 65

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- Матях В. М. Українська радянська бібліографія джерел з історії України доби феодалізму (1946—1986 рр.) 74
Майстренко О. М. (сміт Макарів Київської обл.). Про досвід діяльності місцевих органів державної влади УРСР у 70-ті роки 79

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Калакура Я. С., Матвійчук М. М. Тема 8. Діяльність Комуністичної партії по відбудові народного господарства і дальшому розвитку соціалістичного суспільства. Утворення і зміцнення світової системи соціалізму (1945—1961 рр.) 85
Лисенко М. М. Вивчення на уроках історії боротьби за владу Рад на Україні 97

© Видавництво «Наукова думка», «Український історичний журнал», 1989

Академія наук УРСР
Інститут історії
НАУКОВА ДУМКА

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов. Нарис політичної діяльності 103

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

*Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції
й громадянської війни на Україні*

В. Х. Ауссем 116

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Єфімов П. Ю. (Одеса). Про формування в Одесі батальйону ім. Леніна
в 1918 р. 118

НАШ КАЛЕНДАР

Боечко В. Д., Павловський О. Д. Інтернаціональне єднання трудящих
України і Молдавії в ході Хотинського повстання (До 70-річчя повстання) 123

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Костомаров М. І. Мазепа (*Продовження*) 129

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Сергійчук В. І., Слюсаренко А. Г. Республіка у 80-ті роки: підходи до
аналізу 145
Конашевич А. П., Остафійчук В. Ф. Ради й активність трудящих . . . 147
Бачинський П. П. Життя, віддане народу 148
Дмитрієнко М. Ф., Шевченко Ф. П. Революційна поезія — джерело
з історії Великого Жовтня 151

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Котовський А. Х. (Ровно). Історія з «Історією ВКП(б)» в Аргентині . . 153

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Шевчук А. Й., Яковлева Л. В. Колекція мікрофільмів фашистської окупа-
ційної адміністрації і командування вермахту в ЦДАЖР УРСР 155
Яковенко Н. М. Наукова конференція, присвячена 400-річчю III Литовського
статуту 157
Мельничук Л. С. (Вінниця). VI Вінницька обласна історико-краєзнавча
конференція 158

Курсом оновлення соціалізму

І. П. Грущенко (Київ)

Вироблення сучасного економічного мислення в керівних кадрах

Великомасштабна перебудова економіки країни, що здійснюється відповідно до рішень XXVII з'їзду партії, наступних пленумів ЦК КПРС, XIX Всесоюзної партконференції, гостро висунула на порядок денний завдання активізації і економічної науки з метою розв'язання назрілих народногосподарських та соціальних проблем. «Поряд з демократизацією суспільства,— підкреслюється в резолюції XIX Всесоюзної конференції КПРС «Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови»,— радикальна економічна реформа є фундаментом усієї нашої перебудови»¹.

Головним у теоретичній і практичній діяльності партії на сучасному етапі є всебічний розвиток сучасної концепції соціалізму, опанування нею, очищення її від нашарувань і деформацій, надання їй нового якісного стану. Ця робота проводиться у двох основних напрямках. Перший зв'язаний з розгортанням активної аналітичної діяльності у розробці актуальних проблем економічної теорії, другий — з господарською практикою, реалізацією нових підходів у самій економіці: демократизація виробництва і самоуправління, різноманітність форм реалізації соціалістичної власності, зміни в організації праці та оплаті за неї, науково обгрунтоване ціноутворення, переведення підприємств на повний госпрозрахунок і самофінансування, розвиток різних форм соціалістичної кооперації тощо.

Будівнича функція суспільства у перебудові економіки неможлива без формування сучасного економічного мислення у керівних кадрів, усіх трудящих, творчого ставлення до справи, нагромадження передового досвіду. У партійних документах визначені основні риси нового економічного мислення, яке має перетворитися на впливовий суспільний фактор у перебудові всіх сфер життя країни. У промові М. С. Горбачова на лютому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС зазначалося, що розв'язання соціально-економічних і духовних питань будівництва нового суспільства багато в чому залежить від політичної зрілості, економічної підготовленості і моральних якостей самої людини, гостроти і глибини її теоретичного і практичного мислення, рівня усвідомлення сучасних соціально-економічних проблем, активного включення у їх реалізацію.

Сучасне економічне мислення — працююче мислення, орієнтоване на розв'язання вузлових практичних завдань, проблем соціально-економічного розвитку, піднесення продуктивних сил, вдосконалення виробничих відносин. Воно зв'язане з категоріями госпрозрахунку, ефективності, інтенсифікації, кількості та якості, розподілу, примату суспільних інтересів та потреб. При переході на економічні методи управління народним господарством, принципи самоокупності та самофінансування серед першочергових завдань стоїть завдання підвищення рівня економічної підготовки кадрів.

¹ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1988.— С. 108.

Впровадження нової системи управління економікою вимагає від усіх без винятку партійних, радянських і господарських органів глибокого знання її суті. Одним з шляхів досягнення цієї мети є економічна освіта і виховання. Вона націлена насамперед на формування сучасного економічного мислення, вміння виявляти резерви, виробляти більшу кількість продукції на якісно новому рівні з меншими витратами, раціонально використовувати наявні матеріальні ресурси та робочий час. Вагомий вклад у реалізацію стратегії оновлення покликана внести поглиблена політична і економічна підготовка наших кадрів, ідейно-моральне загартування радянських людей. У ході економічного всеобучу трудящі опановують нові методи господарювання, засвоюють принципи орендного, бригадного і сімейного підрядів, досвід колективів, які працюють в умовах повного госпрозрахунку і самофінансування. По суті, йдеться про підготовку працівників, керівних кадрів, які поєднують високий професіоналізм з політичною зрілістю та економічною освіченістю, компетентністю.

Кадри мають опанувати суть, зміст нових економічних категорій та положень, діяти на основі глибоких знань економіки. Не секрет, що багато партійних, радянських, господарських працівників ще поверхово розуміють концепцію перебудови, важко відмовляються від звичних адміністративно-командних, силових методів управління. Це одна з основних причин того, що радикальна економічна реформа здійснюється складно і з чималою протидією консервативних сил.

Нова концепція підготовки та перепідготовки партійних, радянських та ідеологічних працівників у партійних вузах, викладена у постанові ЦК КПРС «Про вдосконалення партійно-політичної освіти керівних кадрів у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС» (1986 р.), передбачає серйозне посилення уваги до якості їх економічної підготовки². Згідно з цією постановою колектив Київської ВПШ провів певну роботу по поглибленню вивчення економічної політики КПРС, економіки СРСР як єдиного народногосподарського комплексу, шляхів піднесення її на принципово новий науково-технічний і організаційно-економічний рівень. Здійснюючи перебудову економічної підготовки слухачів школи, професорсько-викладацький склад орієнтується на сучасну модель партійного, радянського, ідеологічного працівника, який діє у якісно нових умовах господарювання і вирішує якісно інші завдання, а тому має бути озброєний сучасним інструментарієм впливу на трудові колективи і окремих їх членів, тобто бути економічно компетентним керівником.

Для вдосконалення економічної підготовки слухачів першочергове значення має поєднання глибокої теоретичної підготовки з вивченням практичної роботи партійних організацій по керівництву економікою. «Глибоке вивчення практичної роботи становить невід'ємну частину підготовки партійних, радянських, ідеологічних кадрів, утворює її прикладну основу»³, — підкреслює секретар ЦК КПРС Г. П. Разумовський. Поряд із збагаченням змісту лекцій, групових та індивідуальних занять практикуються заняття у передових трудових колективах, «круглі столи» за участю керівників великих підприємств, робітників планових і фінансових органів та ін. Особливо важливо відзначити прагнення до максимально ефективного використання потенціалу факультету підвищення кваліфікації партійних, радянських, ідеологічних працівників, слухачі якого активно залучаються до проведення занять на стаціонарі. Так, по курсу економіки СРСР у Київській ВПШ у проведенні аудиторних занять у 1987 р. взяли участь 12 перших секретарів міськкомів, райкомів партії, 8 голів міськрайвиконкомів, 5 завіду-

² Коммунист.— 1987.— № 9.— С. 7.

³ Разумовский Г. П. Совершенствовать подготовку руководящих кадров партии // Коммунист.— 1987.— № 9.— С. 10.

ючих промислово-транспортними відділами міськкомів партії, 11 секретарів парткомів великих промислових підприємств. Слухачі мають можливість прилучитися до досвіду перебудови господарського механізму на підприємствах, з перших рук отримують матеріал про знахідки та прорахунки у багатоманітній роботі по партійному керівництву економікою. У процесі таких занять зав'язуються дискусії між слухачами стаціонару та факультету підвищення кваліфікації, учасники яких мають обопільну користь, разом відшуковують варіанти оптимального розв'язання проблем, що виникають. Зрозуміло, використання даної форми навчального процесу передбачає суворий добір практичних працівників, проведення з ними підготовчої методичної роботи, ретельне визначення тематики виступів тощо. Проте ефективність таких занять при порівняно незначних організаційних зусиллях істотно вища, ніж тих, що проводилися раніше.

Такий підхід, очевидно, слід використовувати і щодо частини слухачів заочного відділення з числа тих секретарів парткомів і райкомів партії, голів міськвиконкомів, які можуть поділитися досвідом партійного керівництва економікою, діяльності місцевих Рад народних депутатів по прискоренню соціально-економічного розвитку регіонів.

Важливу роль у забезпеченні зв'язку навчального процесу з практикою має і більш широке залучення працівників партійних, радянських і господарських органів до проведення занять з слухачами на засадах сумісництва. На кафедрі економіки СРСР нині працюють, наприклад, завідуючий економічним відділом Ради Міністрів УРСР, доктор економічних наук М. М. Ермошенко, перший секретар Ленінградського райкому партії м. Києва, кандидат економічних наук Б. В. Солдатенко — випускник Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Планується залучення на кафедру на таких же засадах двох перших секретарів інших райкомів партії м. Києва, кандидатів економічних наук.

В умовах здійснення радикальної реформи господарського управління зростає роль економічної підготовки слухачів у формуванні високого професіоналізму в політичній роботі серед трудящих. Вміння довести людям переваги повного госпрозрахунку і його другої моделі, переходу на сімейний та бригадний підряд, виявлення і реалізації резервів збільшення виробництва товарів народного споживання й послуг — ці та інші нові підходи мають становити складові перебудови діяльності партійних та господарських керівників. Однак підсумки проведеного у 1986 р. і 1988 р. кафедрою ідеологічної роботи Академії суспільних наук при ЦК КПРС всесоюзного соціологічного дослідження суспільної свідомості трудящих з проблем економічного життя показали, що очікуваних зрушень у цій сфері не відбулося. Дослідження проводилося в 11 містах країни — Ленінграді, Києві, Мінську, Воронежі, Калінінграді, Кривому Розі, Свердловську та інших. Лише кожний четвертий працівник у 323 колективах, де проводилося опитування, заявив про позитивні зміни в роботі партійних організацій та адміністрації, 89 процентів респондентів відзначили, що питання підвищення продуктивності праці і якості роботи на їх підприємствах не обговорювалися. А конкретну віддачу від обговорення цих проблем в парторганізаціях бачить лише п'ята частина тих, хто позитивно відповів на це запитання. Зростання трудової активності і відповідальності членів КПРС у виробничих справах відзначили лише 19 процентів опитаних, наполегливість парторганізацій у поліпшенні господарської діяльності адміністрації — 15 процентів. Лише 35 процентів партійних працівників, на думку більше 4 тисяч опитаних робітників основних галузей народного господарства і колгоспників, мають розвинуті навички партійного керівництва економікою, 24 проценти — організаторської роботи і 50 процентів — ідейно-виховної.

Результати проведеного дослідження свідчать про низький рівень професіоналізму партійних працівників у сфері керівництва економікою, але ж частина з них — випускники Вищих партійних шкіл минулих років. Цей факт підтверджує необхідність серйозного посилення уваги до формування у слухачів комплексу практичних навичок партійного керівництва економікою. Шляхи розв'язання цього завдання, на нашу думку, передбачають такі заходи.

По-перше, забезпечення партійно-політичної спрямованості навчального процесу. Йдеться про те, щоб вивчення кожної теми курсу економічних дисциплін завершувалося чіткими висновками про методи використання набутих знань у практиці діяльності партійних і радянських органів. Без тісної ув'язки економічної підготовки слухачів з курсом партійного будівництва це завдання розв'язати неможливо. Отже, економічним кафедрам слід інтенсивно взаємодіяти з кафедрами партійного будівництва, радянського державного будівництва і права, спільно виробляти способи використання набутих знань з політичної економії та економіки СРСР у практиці партійного керівництва господарським будівництвом.

По-друге, допомогти слухачам у справі опанування передового досвіду роботи партійних і радянських органів, ідеологічних організацій. Практика показує, що за допомогою аудиторних форм занять слухач одержує в кращому випадку лише інформацію про такий досвід. За таких умов надзвичайно важливого значення набуває самостійна праця над літературою. Що ж стосується набуття необхідних практичних навичок, то їх можна виробити лише у процесі роботи безпосередньо у первинній парторганізації і трудовому колективі у міській чи райкомі партії. Отже, економічним кафедрам доцільно ширше практикувати індивідуальні завдання слухачам по аналізуванню різних аспектів соціально-економічного розвитку колективів, міст, районів.

По-третє, важливу роль у підвищенні професіоналізму слухачів відіграють дипломні роботи. Інтерес та відповідальність слухачів за їх виконання зростає за умови визначення теми спільно кафедрами і обкомами партії. Досвід показує, що висновки й рекомендації, які містяться в дипломних роботах, доцільно направляти на місце майбутньої роботи слухачів. Нині кафедра економіки СРСР Київської ВПШ розробляє широку тематику партійного керівництва розвитком агропромислового комплексу Черкаської області, соціально-економічним розвитком м. Києва та ін. Сукупність комплексу таких взаємопов'язаних дипломних робіт може стати основою підготовки відповідних записок і практичних рекомендацій відповідним партійним комітетам.

По-четверте, формування навичок професіоналізму багато в чому залежить і від ступеня залучення слухачів до науково-дослідницької роботи кафедр. На жаль, все ще недооцінюється і наукова робота слухачів на кафедрах, яка пов'язується головним чином з роботою проблемних груп і підготовкою дисертацій. Це потрібні і важливі форми роботи, однак важливо тісніше ув'язувати дослідження слухачів з плановою науковою роботою кафедр і насамперед з дослідженнями в базових партійних комітетах. У постанові ЦК КПРС «Про вдосконалення партійно-політичної освіти керівних кадрів у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС» визначено завдання забезпечити вивчення та використання досвіду по спільних програмах співробітництва вищих партійних навчальних закладів з партійними і радянськими, ідеологічними установами. Ряд кафедр розробили і виконують такі програми. Так, кафедра економіки СРСР уклала договори з Шевченківським і Ленінградським райкомами партії м. Києва, Іванківським та Підволочиським райкомами Київської і Тернопільської областей. Кафедра політичної економії спільно з відділом Інституту економіки АН УРСР також

уклала договір про співробітництво з Ленінградським райкомом партії м. Києва. Вивчаються дві проблеми партійного керівництва: перехід підприємств на використання інтенсивних факторів економічного зростання і здійснення реформи заробітної плати. Практика свідчить про обопільну вигоду такого співробітництва і взаємну заінтересованість як для парткомів, так і для кафедр. Тепер же необхідно залучити до цієї роботи найбільш підготовлених в економічному плані слухачів. Нині понад 20 слухачів з числа спеціалістів народного господарства беруть участь у проведенні досліджень. Передбачається, що їх економічна підготовка буде проводитися за індивідуальним планом.

І, нарешті, по-п'яте, важливе місце у справі посилення професіоналізації набуває активізація та інтенсифікація навчального процесу. Мова йде про запровадження активних форм навчання. Поступово вводяться у практику ситуаційні завдання, проте до цих пір в цій роботі відсутня належна координація — сьогодні кожна кафедра готує завдання самостійно. Недостатньо ще використовуються ділові ігри, які є найбільш дійовою формою набуття практичних навичок партійного керівництва економікою.

Перебудова економічної підготовки слухачів включає й обов'язкове уміння розв'язувати економічні завдання з використанням обчислювальної техніки. Це перспективний і на сьогоднішній день малорозроблений, малоосвоєний нами напрям підвищення ефективності навчального процесу. Із створенням лабораторії інформатики та обчислювальної техніки пов'язуємо надії ліквідації комп'ютерної неосвіченості наших випускників.

Переосмислення змісту навчального процесу, поглиблення знань, подолання стереотипів в уявленнях про економічну систему, господарський механізм, у ряді інших фундаментальних теоретичних положеннях можливі лише за умов активної участі кожного викладача в науковому пошуку. В процесі такого пошуку вони повинні відділити економічну систему від усього псевдосоціалістичного, спотвореного, деформованого в періоди культу особи, волюнтаристських та адміністративно-командних методів управління економікою. Останнім часом викладачами економічних кафедр Київської ВПШ (а у їхньому складі працюють 11 професорів, докторів наук, 24 доценти, кандидати наук) опубліковано ряд цікавих праць. Кафедри політекономії та економіки СРСР видали колективні монографії: «На крутом переломе» і «Политический смысл соревнования». З малодосліджених проблем економічної науки опубліковані книги вчених ВПШ: В. П. Пелішенка «Закономерности развития управления в сельском хозяйстве СССР», В. В. Радченка «Развитие социалистической собственности в процессе агропромышленной интеграции», О. А. Рубана «Производительность труда и реальные доходы», В. І. Сенченка «Система основных категорий науки управления», Н. Ф. Тимчука «Автоматизация планирования комплексного развития регионов», В. П. Череваня «Сбалансированность рабочих мест и трудовых ресурсов».

У Київській ВПШ відкрито аспірантуру з економічних спеціальностей, затверджено спеціалізовану раду по захисту кандидатських дисертацій. Викладацькі кадри готують й через інститут стажерів. Створено міжкафедральну раду по економічних орієнтаціях, до компетенції якої входять питання міжпредметної координації.

Головними формами підвищення кваліфікації є навчання в ІПК Академії суспільних наук при ЦК КПРС, стажування викладачів у партійних комітетах республіки, методологічні семінари школи та кафедр.

Сьогодні особливо гостро постають питання практичних дій по реалізації нової економічної реформи на місцях. Звідси найважливіше завдання партійних і радянських органів докорінно підняти за допомогою кадрів рівень економічної роботи в регіонах, об'єднаннях

і на підприємствах. У здійсненні цього завдання помітна роль належить й Київській ВПШ як вузу партії, який готує для цих органів кадри.

В економічному вихованні трудящих партійні та радянські організації республіки активно використовують вже нагромаджений позитивний досвід. У перевірених на практиці форми та методи роботи у нових економічних умовах вони вселяють дух сучасних вимог, ведуть пошук нового. Як зазначалося на жовтневому (1988 р.) Пленумі ЦК Компартії України, в економіці республіки долаються труднощі, посилюються прогресивні тенденції. Набирають сили нові методи господарювання. З початку п'ятирічки перевиконані планові завдання по нарощуванню валового суспільного продукту, національного доходу, продуктивності праці у народному господарстві. Середньорічний обсяг промислового виробництва за 2 роки і 9 місяців збільшився на 4,3 процента, продуктивність праці — на 4,7 процента, що значно вище завдань п'ятирічки. У сільському господарстві істотно зросли обсяги середньорічної валової продукції. Прибуток у народному господарстві перевищив плановий на 3,5 млрд крб., або на 3,7 процента⁴.

Однак на шляху перебудови, реалізації радикальної економічної реформи ще немало проблем. Вони зв'язані насамперед з ще недостатньою ефективністю заходів, що вживаються у ряді місць, по боротьбі з безгосподарністю, прихильністю до старих звичок, низькою економічною культурою. Проаналізувавши хід радикальної економічної реформи у жовтні 1988 р., Політбюро ЦК Компартії України відзначило, що поки не вдалося повністю використати всі елементи нового господарського механізму. Багато партійних комітетів ще не відмовилися або в кращому випадку повільно відмовляються від командно-адміністративних методів. Інші, зробивши це, не опанували по-справжньому методами політичного керівництва⁵.

Політичне керівництво соціально-політичним життям в країні обов'язково передбачає й вироблення сучасного економічного мислення, ефективне використання його.

Пошук шляхів формування нового економічного мислення колектив Київської ВПШ веде спільно з партійними комітетами республіки. На наш погляд, у цій роботі складається певна система. Враховуючи важливість розвитку пріоритетних для республіки галузей народного господарства, ВПШ зосереджує свою увагу на машинобудівному, металургійному, паливно-енергетичному і агропромислому комплексах. Виходячи з цього, науково-економічним колам на місцях подається допомога, навчальна програма ув'язується з особливостями соціально-економічного розвитку, конкретних регіонів. Усе це сприяє об'єднанню зусиль практичних працівників та вчених школи у справі підготовки і підвищення кваліфікації економічних кадрів, проведення спільних наукових розробок, обміну інформацією по основних напрямках розвитку економіки.

Разом з тим нині ясніше видно й недоліки. Завдання полягає в тому, щоб шукати нові, більш дійові та ефективні методи допомоги господарській практиці. Так, уявляється необхідним організувати кооперацію науково-економічних сил Київської і Одеської вищих партійних шкіл, економічних відділів партійних комітетів та утворених при них різних наукових секцій, рад, груп при обговоренні і розробці великих міжгалузевих проблем. Цікавою і перспективною продовжує залишатися форма виконання соціальних замовлень парткомів по тих чи інших економічних проблемах.

Реальність і ефективність здійснюваної в країні перебудови визначальною мірою буде залежати від того, як ми зуміємо впровадити

⁴ Правда України.— 1988.— 11 окт.

⁵ Там же.

економічні методи управління. Комплексний підхід до проведення економічних перетворень немислимий без достатньо глибокого і чіткого формування сучасного економічного мислення у вчених, керівників, усіх трудящих країни. Намічений шлях відповідає духові соціально-економічної стратегії партії.

И. П. Грущенко

ВЫРАБОТКА СОВРЕМЕННОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ
У РУКОВОДЯЩИХ КАДРОВ

Резюме

В статье идет речь о значении формирования современного экономического мышления у руководящих партийных и советских кадров для успешного осуществления радикальной экономической реформы, повышения социально-политической активности трудовых коллективов в реализации решений XXVII съезда КПСС и XIX Всесоюзной партконференции.

* * *

В. К. Якунін (Дніпропетровськ)

**Формування культу особи Сталіна
та історико-партійна наука**

На XIX Всесоюзній конференції КППРС наголошувалося, що «в умовах перебудови виникла гостра соціальна потреба в суспільствознавчих дослідженнях. Ми потребуємо справжнього піднесення суспільних наук на марксистсько-ленінській світоглядній і методологічній основі»¹. Таким чином було сформульовано соціально-політичне замовлення партії на глибокі наукові дослідження всього суспільного життя країни, які необхідні для практичного втілення в життя ідей перебудови. Це замовлення цілком і повністю стосується й історико-партійної науки, представникам якої належить насамперед критично переглянути весь пройдений нею шлях — від зародження до наших днів, поглиблено осмислити всі етапи її розвитку, всебічно проаналізувати на новій основі, що в ній було закономірним, а що — випадковим, досягнення й упущення, героїчне й трагічне. Слід мати на увазі, що суспільні науки, як відзначалося на XIX партконференції, «...найбільшою мірою потерпіли від культу особи, бюрократичних методів керівництва, догматизму і некомпетентного втручання»². Все це особливо тяжко позначилося на історико-партійній науці, яка тривалий час спотворювалася і деформувалася на догоду кон'юнктурним міркуванням тих чи інших партійних керівників. І щоб виконати соціальне замовлення партії, історико-партійній науці слід рішуче подолати тяжку спадщину, яка дісталася їй від часів культу особи, волюнтаризму і суб'єктивізму, періоду застою.

В цьому плані актуальним завданням істориків партії є, на наш погляд, глибоке вивчення джерел тих далеко не «дитячих хвороб», якими перехворіла історико-партійна наука. Тут, безумовно, центральним є питання про вплив на неї Й. В. Сталіна. Без ґрунтовного з'ясування всіх його аспектів неможливо всебічно й повно висвітлити процес становлення і розвитку історії партії як науки в країні в цілому,

¹ Горбачов М. С. Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КППРС і завдань по поглибленню перебудови // Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу, 28 черв.— 1 лип. 1988 р.— К., 1988.— С. 25.

² Там же.

і на Україні зокрема. А тим часом і досі в публікаціях переважають лише загальні оцінки сталінських праць, причому нерідко діаметрально протилежні: від захоплено апологетичних до однозначно нігілістичних. Назріла необхідність у зваженому історіографічному аналізі всієї історико-теоретичної діяльності Сталіна. У даній статті ставиться більш скромне завдання — спробувати визначити деякі підходи до вивчення вказаної проблеми.

Будучи Генеральним секретарем ЦК і зосередивши в своїх руках величезну владу, Сталін наприкінці 20-х років здобув досить значний авторитет лідера нашої партії і почав справляти вирішальний вплив на всі сторони суспільного життя, що призвело під тиском ряду обставин до складання культу його особи. Однак, на наш погляд, була одна сфера, яку він не зміг на той час неподільно підпорядкувати своєму особистому диктату. Сфера ця — суспільні науки. І серед них насамперед — історико-партійна. Аж до 1931 р. в ній панував плюралізм думок, що утвердився при В. І. Леніні як норма партійного і духовного життя.

Візьмо для прикладу суперечки про ленінізм. Після смерті Володимира Ілліча в країні розгорнувся надзвичайно широкий процес осмислення ленінської теоретичної спадщини. Визначні партійні діячі, історики партії та інші суспільствознавці активно включилися в цю творчу роботу. Уже перший після кончини вождя номер журналу «Молодая гвардия» (спільний орган ЦК РКП(б) і ЦК РКСМ) був цілком присвячений життю В. І. Леніна, ленінізму. Серед авторів теоретичних статей, вміщених у ньому, знаходимо прізвища М. І. Бухаріна, М. І. Калініна, Є. О. Преображенського, В. М. Молотова, Ф. Я. Кона, Х. Г. Раковського, А. В. Луначарського, Я. А. Яковлева, М. М. Покровського, М. М. Батуріна, В. І. Невського, В. В. Адоратського, Ю. М. Стеклова та ін. Кожний намагався передусім визначити суть ленінізму. Центральною, безумовно, була стаття М. І. Бухаріна «Ленін як марксист». Деякі його судження становлять інтерес і нині. М. І. Бухарін одним з перших серед соратників і учнів Володимира Ілліча виступив проти недооцінки В. І. Леніна як теоретика. «Те теоретичне,— писав він,— що зробив тов. Ленін, у нього не сконденсовано, не спресовано, не подано в кількох округлених томах. Теоретичні положення, формулювання, узагальнення, які давав тов. Ленін, робилися значною мірою, на 9/10, від випадку до випадку. Вони розкидані по всіх численних томах його творів, і, само по собі зрозуміло, що саме тому, що вони розкидані, саме тому, що вони не подані нашій читацькій публіці у стиснутому, округленому, уточненому вигляді,— саме тому дуже багато хто вважає, що тов. Ленін, як теоретик, значною мірою поступався Леніну-практику. Але ця думка, я вважаю, буде розбита протягом найближчого майбутнього, а протягом більш віддаленого майбутнього тов. Ленін постане перед нами на весь свій зріст не тільки як геніальний практик робітничого руху, а й як найгеніальніший його теоретик»³.

М. І. Бухарін зробив спробу розкрити й суть ленінізму. «Якщо тепер ми запитаємо себе,— писав він,— як же ми можемо характеризувати загалом і в цілому історичне обличчя цього ленінського марксизму, то, мені здається, що його можна розглядати як поєднання, як синтез троякого порядку. По-перше, це є повернення до марксової епохи, але не просто повернення, а повернення, збагачене усім новим, тобто це синтез марксизму Маркса з усіма надбаннями на основі застосування марксизму; — ми можемо його розглядати як марксистський аналіз усього колосального, яке дає нам нова епоха. Це, по-перше. По-друге, це є поєднання й синтез теорії і практики робітничого класу, який бореться й перемагає, і по-третє, це є синтез руйнів-

³ Молодая гвардия.— 1924.— № 2—3.— С. 185.

ної і творчої роботи робітничого класу, причому остання обставина мені здається найбільш важливою»⁴.

На думку Є. О. Преображенського, «ленінізм це є марксизм епохи пролетарських революцій і органічного будівництва соціалізму, марксизм, збагачений досвідом цього нового періоду»⁵.

Того ж року визначення ленінізму дали Л. Д. Троцький і Й. В. Сталін. У передмові до XII тому зібрання своїх творів (а воно планувалося в 23-х томах) Троцький писав: «Ленінізм можна визначити як марксизм, перекладений на мову епохи імперіалістичної агонії буржуазного суспільства»⁶.

Сталін у лекції, прочитаній у Свердловському університеті навесні 1924 р., дав таке визначення: «Ленінізм є марксизм епохи імперіалізму і пролетарської революції. Точніше: ленінізм є теорія і тактика пролетарської революції взагалі, теорія і тактика диктатури пролетаріату особливо»⁷.

Як бачимо, у М. І. Бухаріна визначення ленінізму досить розпливчасте. Чіткіше й конкретніше, але не повне, воно у Є. О. Преображенського. Вкрай абстрактне — у Л. Д. Троцького. І тільки сталінське визначення здається найбільш вдалим. І сьогодні воно принадує своєю лаконічністю і гармонією математичної формули. Невипадково воно було взяте на озброєння історико-партійною наукою⁸.

Разом з тим історики партії і партійні публіцисти в 20-ті роки не підлаштовувалися автоматично під тлумачення Сталіна. Зокрема, М. М. Лядов, Н. К. Крупська, П. М. Лепешинський, В. І. Невський, В. О. Бистрянський та інші давали свої характеристики і визначення ленінізму⁹. В той час праці Сталіна не обожнювалися. Їх вільно рецензували поряд з працями інших керівників партії¹⁰.

Сталінське визначення ленінізму виявилось досить стійким. Основне його положення збереглося в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна»¹¹ і в статті Ю. В. Андропова «Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва»¹². Однак сьогодні ми можемо сказати, що воно все ж досить схематичне і не відповідає сучасним уявленням про ленінізм. Слабкість його насамперед у тому, що воно не розкриває сутнісних сторін ленінізму і несе на собі відбиток сталінських уявлень про ленінізм і соціалізм та комінтернівських — про світову революцію. На нашу думку, суспільствознавцям варто було б повернутися до цього питання.

Авторитет теоретика партії Сталін здобув у боротьбі проти троцькізму, антиленінських поглядів Зінов'єва і Каменєва, а також проти так званого «правого ухилу» групи Бухаріна. Він виявив досить обширні знання ленінських праць, уміння доступно й просто розкривати їх зміст і політичне значення. Поряд з цим у даний час дали про себе

⁴ Там же.— С. 194.

⁵ Преображенский Е. Марксизм и ленинизм // Там же.— С. 215—216.

⁶ Троцкий Л. Основные вопросы пролетарской революции: Предисловие // Соч.— Т. 12.— С. 4.

⁷ Сталин И. Об основах ленинизма // Соч.— Т. 6.— С. 71.

⁸ К 25-летию Второго съезда партии. 1903—1928: Тезисы Истпарта и АПО ЦК ВКП(б).— Харьков, 1928.— С. 51; Вопросы преподавания ленинизма, истории ВКП(б) и Коминтерна: (Стеногр. совещания, созванного Обществом историков-марксистов 9—13 февр. 1930 г).— М., 1931.— С. 300—301; Бубнов А. С. ВКП(б) // Большая Советская Энциклопедия.— М., 1930.— Т. 11.— С. 13.

⁹ Лепешинский П. Н. Первые этапы «ленинизма» // Пролет. революция.— 1924.— № 2.— С. 5—22; Зиновьев Г. На смерть Ленина.— М.; Л., 1925.— 60 с.; Каменев Л. Б. Ленин и его партия.— Л., 1925.— 60 с.; Бистрянский В. Ленин — историк: Историзм в ленинизме.— Л., 1925.— 34 с. та ін.

¹⁰ Див.: Печать и революция.— 1924.— Кн. 4.— С. 50; 1926.— Кн. 6.— С. 122—123; та ін.

¹¹ Див.: Коммунистична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1981.— Т. 10.— С. 137.

¹² Див.: Коммунист.— 1983.— № 8.— С. 11.

знати й деякі інші характерні для Сталіна риси його, так би мовити, «творчого методу». Щоб досягти перемоги над своїми противниками й суперниками за будь-яку ціну, розвінчати їх авторитет як теоретиків партії і утвердити власний, він нерідко так само легко й просто вдавався до всіляких перекручень, фігур умовчання, вульгарних спотворень лєнінізму, до звичайної демагогії. На деякі з таких зразків сталінського підходу вказав В. Т. Логунов¹³. Можна навести й інші. Так, у промові на засіданні об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) 23 жовтня 1927 р. «Троцькістська опозиція колись і тепер» він порушив питання про ставлення В. І. Леніна до дискусії та опозиції взагалі. Але при цьому Сталін вихопив із суджень Володимира Ілліча тільки те, що він висловив на X з'їзді РКП(б)¹⁴. А тим часом Сталіну було відомо, що В. І. Ленін у листі «Про боротьбу всередині Італійської соціалістичної партії», повністю опублікованому в журналі «Коммунистический Интернационал» (1920.— № 15), розкривав той досвід, який було нагромаджено більшовизмом у питаннях ставлення до «інакомислячих» у лавах партії. В ньому, зокрема, говорилося: «Перед самою Жовтневою революцією в Росії і скоро після неї ряд прекрасних комуністів у Росії зробили помилку, про яку в нас неохоче тепер згадують. Чому неохоче? Тому, що без особливої потреби неправильно згадувати такі помилки, які цілком виправлені. Для італійських робітників корисно нагадати цю помилку. Такі визначні більшовики і комуністи, як Зінов'єв, Каменєв, Риков, Ногін, Мілютін, виявили вагання у зазначений мною період... А через кілька тижнів — найбільше через кілька місяців — усі ці товариші побачили свою помилку і повернулись на найвідповідальніші партійні і радянські пости»¹⁵.

В даному випадку, як і в багатьох інших, Сталін зігнував метод залучення всієї повноти фактів, глибоко розкритий В. І. Леніним у статті «Статистика і соціологія»¹⁶. І справа не в тому, що ця лєнінська праця не була відома Сталіну (вперше опублікована в 1935 р.). Претендуючи на роль головного теоретика партії, він зобов'язаний був знати сутність наукових методів пізнання.

Візьмемо інший приклад: оцінку Сталіним М. І. Бухаріна як теоретика, що міститься в його промові «Про правий ухил у ВКП(б)», виголошеній на Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. В ній були відзначені слабкі і помилкові положення, висловлені Бухаріним у дожовтневий період, вказано на оцінку, яку дав йому В. І. Ленін у «Листі до з'їзду»¹⁷. Однак і тут Сталін пішов шляхом вихоплювання самих лише негативних фактів і замовчування позитивних. В. І. Ленін, як відомо, критикуючи М. І. Бухаріна за допущені ним помилки, водночас неодноразово підкреслював, що він «прекрасно освічений марксист-економіст», а його книги називав чудовими¹⁸. Сталін зігнував і лєнінський підхід, і еволюцію Бухаріна, процес перегляду ним своїх колишніх помилкових поглядів.

Виникає питання: яким же чином відбулася «реконструкція» історії партії по-сталінськи? Сучасні дослідники виділяють дві події, що знаменували початок насильницького насадження культу особи Сталіна в історико-партійній науці: по-перше, 50-річний ювілей Сталіна і, по-друге, лист Сталіна в редакцію журналу «Пролетарская револю-

¹³ Логунов В. Т. Страницы истории Октября // Новый мир.— 1987.— № 11.— С. 190.

¹⁴ Див.: Сталин И. Соч.— Т. 10.— С. 181—182.

¹⁵ Ленин В. И. Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 396—397.

¹⁶ Див.: Там же.— Т. 30.— С. 329—336.

¹⁷ Див.: Сталин И. Соч.— Т. 12.— С. 69—79.

¹⁸ Див.: Ленин В. И. Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність // Повне збір. творів.— Т. 36.— С. 288; Ленин В. И. Замечания на книгу Н. И. Бухарина «Экономика переходного периода». М., 1920. // Ленинский сб. XL.— М., 1985.— С. 429—430.

ція» (1931.— № 6)¹⁹. На наш погляд, є ще й третя, яка закріпила культ особи Сталіна. Це — XVII з'їзд ВКП(б).

50-річчя Сталіна знайшло широке відображення на сторінках газет і журналів. Тон у справді монархічному вихвалянні «вождя» задала «Правда», з редакції якої на той час уже вийшли М. І. Бухарін і М. І. Ульянова. На восьми сторінках номера за 21 грудня 1929 р. всі статті були присвячені Сталіну: редакційні «Сталін» і «Під прапором Леніна»; привітання від ЦК і ЦКК ВКП(б) — «Тому, хто віддає всі свої сили, енергію і знання справі робітничого класу,— т. Сталіну»; від Президії Виконкому Комінтерну — «Керівникові класової боротьби»; від членів ЦК Профінтерну — «Бійцю світової пролетарської революції»; Л. Кагановича «Сталін і партія»; В. Куйбишева «Сталін і індустріалізація країни»; С. Орджонікідзе «Твердокам'яний більшовик»; К. Ворошилова «Сталін і Червона Армія»; М. Калініна «Рульовий більшовизму»; А. Мікояна «Стальний солдат більшовицької гвардії»; Ом. Ярославського «Революціонер-більшовик»; Д. Бєдного «Штрихи» (вірш); А. Бубнова «Ленінець, організатор, вождь»; Д. Мануїльського «Сталін як вождь Комінтерну»; О. Куусінена «Тов. Сталін і справа більшовизації секцій Комінтерну»; А. Єнукідзе «Уривки спогадів»; М. Попова «Сталін і національна політика ленінської партії»; М. Кольцова — «Загадка — Сталін».

Кампанія прославлення генсека буквально приголомшила суспільну свідомість. Навіть такий антипод Сталіна, як М. О. Скрипник, котрий не раз виступав проти сталінських ідей і політики в національному питанні, виголосив на честь 50-річчя Сталіна промову в Раді національностей ЦВК СРСР, яка була опублікована в газеті більшовиків України «Коммунист» під заголовком «Сталін як теоретик національного питання». В ній М. О. Скрипник вихваляв Сталіна як теоретика національного питання, рівного Леніну, організатора і керівника процесу утворення СРСР і запропонував нагородити його орденом Червоного Прапора²⁰.

І все ж в історико-партійній науці ще продовжував існувати плюралізм думок. В узагальнюючих працях з історії партії Ом. Ярославського, В. І. Невського, М. М. Попова, А. С. Бубнова та інших, в загальноісторичних дослідженнях М. М. Покровського, М. М. Лукіна, М. С. Ольмінського, М. М. Дружиніна, Ю. М. Стеклова та багатьох інших праці Сталіна не стали теоретико-методологічною основою. Деякі з них цитувалися, але поряд з ленінськими їх ніхто не ставив. Це, очевидно, не влаштувало Сталіна.

Перелом в історико-партійній науці відбувся в 1931 р. після листа Сталіна в журнал «Пролетарская революция». Цей документ і досі викликає серед істориків суперечки. Нерідко його оцінюють діаметрально протилежно. До кінця 50-х років фактично панувала апологетична оцінка листа. Він виставлявся як зразок ленінської партійності і принципності в науці. І лише після XX з'їзду партії, постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків», рішень XXII з'їзду КПРС, коли були викриті згубні наслідки сталінського свавілля в усіх сферах суспільного життя, в тому числі науковій, з'явилася можливість дати більш точну оцінку цього листа.

Однозначно негативно його охарактеризував тодішній секретар ЦК КПРС Б. М. Пономарьов у доповіді «Завдання історичної науки і підготовка науково-педагогічних кадрів у галузі історії», з якою він виступив на Всесоюзній нараді істориків у грудні 1962 р.²¹ Однак така характеристика намічала лише підхід до оцінки листа Сталіна, сприяла розриву з усталеними уявленнями про нього, але ще не розкривала

¹⁹ Маньковская И. Л., Шарапов Ю. П. Культ личности и историко-партийная наука // Вопр. истории КПСС.— 1988.— № 5.— С. 59.

²⁰ Скрипник М. О. Статті і промови.— Харків, 1931.— Т. 2.— С. 334—337.

²¹ Всесоюзное совещание историков.— М., 1964.— С. 19.

усіх його плюсів і мінусів. Після цього деякі історики зробили вдаль в цілому спробу викрити неспроможність ряду конкретно-історичних положень листа і особливо згубність тих наслідків, що їх мала його політична спрямованість. Спочатку Б. М. Лейбзон, а потім В. А. Дунаєвський показали тенденційність Сталіна в його оцінці суті ставлення В. І. Леніна до німецької соціал-демократії та опортунізму в цілому²².

В 1966 р., тобто тоді ж, коли була опублікована стаття В. А. Дунаєвського, в четвертому томі «Очерков истории исторической науки в СССР» з'явилася узагальнююча і, на наш погляд, найбільш зважена оцінка листа Сталіна. В книзі відзначалося, що в ньому «правильно було поставлено питання про боротьбу істориків партії за чистоту марксистсько-ленінської теорії і піддана критиці стаття А. Слуцького... Водночас лист Сталіна мав також негативні якості, що призвели до тяжких наслідків для історико-партійної науки. Тон листа суперечив ленінським принципам наукової критики. Лист визначив ті форми й методи критики наукової літератури, які почали широко розповсюджуватися з початку 30-х років. Формули «троцькістський контрабандист» і «троцькістський фальсифікатор» почали застосовуватися проти багатьох працівників історико-партійної науки, які ніколи не примикали до троцькізму ідейно чи організаційно»²³. Ця оцінка була найближче до істини, хоч і не розкривала всіх мотивів і наслідків листа.

Однак невдовзі в історико-партійній науці знову далися взнаки фактори гальмування. У 1967 р. з'являється стаття Г. Ф. Заставенка та В. П. Серьогіна «Про деякі помилки в збірнику «Европа в новое и новейшее время», в якій вказана вище стаття В. А. Дунаєвського була піддана вкрай тенденційній критиці. Автори фактично взяли під захист основні положення листа Сталіна. У дусі сталінського «Короткого курсу» вони звинуватили В. А. Дунаєвського в усіх смертних гріхах: «Замість того, щоб показати, як історики-марксисты вели боротьбу проти антиленінських концепцій, В. А. Дунаєвський, хоч і відзначаючи деякі помилки А. Г. Слуцького, в кінцевому підсумку виставляє в безневинному вигляді подану останнім неспроможну, напівтроцькістську інтерпретацію значення більшовизму в міжнародному робітничому і соціалістичному русі»²⁴.

Показово, що автори обійшли цілковитою мовчанкою питання про тяжкі наслідки листа Сталіна для історико-партійної науки, яка після цього піддається цілеспрямованій фальсифікації в інтересах звелічення особи Сталіна, а історики — політичному шельмуванню і репресіям.

Та ще грізніший окрик на адресу істориків партії, на захист сталінізму і листа Сталіна прозвучав у 1969 р. в статті В. Голікова, С. Мурашова, І. Чхіквішвілі, М. Шатагіна і С. Шаумяна «За ленінську партійність у висвітленні історії КПРС», опублікованій у журналі «Коммунист». Автори, виконуючи замовлення секретаря ЦК КПРС М. А. Суслова, всього тогочасного вищого партійного керівництва, що взяло курс на реставрацію сталінської концепції історії партії і сталінських методів керівництва наукою, взагалі суспільним життям країни, фактично проголосили повернення до догматичних настанов «Короткого курсу». Цей поворот в історико-партійній науці слід розглядати в загальному контексті того повороту, який здійснювався в політиці партії у другій половині 60-х років під керівництвом Л. І. Бреж-

²² Лейбзон Б. М. Ленинское учение о партии и современное коммунистическое движение.— М., 1963.— С. 103—104; Дунаевский В. А. Большевики и германские левые на международной арене // Европа в новое и новейшее время: Сб. статей памяти акад. Н. М. Лукина.— М., 1966.— С. 499—508.

²³ Очерки истории исторической науки в СССР.— М., 1966.— Т. 4.— С. 552.

²⁴ Новая и новейшая история.— 1967.— № 6.— С. 139—146.

нева, М. А. Сулова, О. М. Шелепіна та ін. Демократична тенденція в управлінні країною, що виявилася в 1956—1965 рр., серйозно налякала адміністративно-командну систему, особливо апаратну бюрократію, оскільки вела до обмеження її впливу і влади. Збереження своїх позицій ця система вбачала, як це справедливо відзначають сучасні дослідники, у відродженні сталінізму в політиці, ідеології, практиці²⁵. Цьому підпорядковувалася й згадана стаття в «Коммунисте», де прямо вказувалося: «Будь-яке приниження значення і гостроти боротьби партії проти троцькістів, бухарінців, буржуазно-націоналістичних та інших антиленінських угруповань, спроби якоюсь мірою реабілітувати їх ватажків перебувають у кричущій суперечності з історичною правдою. Рішуча боротьба проти правих і «лівих» ревізіоністів — неодмінна умова зміцнення єдності міжнародного робітничого і комуністичного руху»²⁶.

Голобельній критиці були піддані історики А. Х. Бурганов, Б. М. Лейбзон, В. А. Дунаєвський, Ю. А. Красін, А. Ф. Хавін, В. П. Данилов, Н. І. Немаков, Я. А. Чаадаєв, драматург М. П. Шатров (за п'єсу «Шосте липня») та ін. Після такого «промивання мозку» багато істориків (хоч і далеко не всі) почали змінювати свої позиції насамперед щодо вказаного листа Сталіна та й усїєї його діяльності. Похмурі сторінки сталінщини почали затушовувати і навіть більше того — чорний колір міняти на рожевий. Знайшлися історики й письменники, здатні вчинити насилля над правдою і совістю. Так, автори книги «Партия и Великий Октябрь. Историографический очерк» фактично відродили аполігетичну оцінку листа Сталіна. В ній повністю зник критичний підхід до цього документа²⁷. В такому ж дусі оцінено сталінський лист у книжці В. І. Злобіна²⁸. Це, безумовно, був крок назад, до 30-х років.

І все ж у 70-ті — на початку 80-х років були історики, насамперед М. Я. Варшавчик, Л. М. Спирін, М. Є. Беспалов та інші, які намагалися зберегти критичне ставлення до листа Сталіна²⁹. Становище почало змінюватися з 1985 р. У книзі «Очерки истории идеологической деятельности КПСС (Октябрь 1917—1937 гг.)», статтях Ф. Фірсова і К. Ширіні, І. Л. Маньковської та Ю. П. Шарапова знову почав відроджуватися справді науковий підхід до цього документа³⁰.

На нашу думку, шлях до об'єктивної і всебічної оцінки листа Сталіна пролягає через глибокий аналіз усіх зовнішніх і внутрішніх факторів, що супроводжували його появу, тобто через вивчення становища в нашій партії і в міжнародному комуністичному русі, а також особистих мотивів автора. Однак досі всі ці аспекти вивчені не повною мірою.

Формально лист Сталіна був викликаний тим, що в 1930 р. в журналі «Пролетарская революция» була надрукована стаття відомого

²⁵ Г л о т о в В. И. О некоторых уроках исторического опыта деятельности КПСС во второй половине 50-х — первой половине 80-х годов // *Вопр. истории КПСС.* — 1988. — № 4. — С. 57—73; З у б к о в а Е. Ю. Опыт и уроки незавершенных поворотов 1956 и 1965 годов // Там же. — С. 74—88; Б у р л а ц к и й Ф е д о р. Брежнев и крушение оттепели: Размышления о природе политического лидерства // *Лит. газ.* — 1988. — 14 сент.

²⁶ *Коммунист.* — 1969. — № 3. — С. 72.

²⁷ *Партия и Великий Октябрь: Историогр. очерк.* — М., 1976. — С. 121.

²⁸ З л о б и н В. И. Второй съезд РСДРП: Историография. — М., 1982. — С. 120—121.

²⁹ В а р ш а в ч и к М. А., С п и р и н Л. М. О научных основах изучения истории КПСС. — М., 1978. — С. 151; Историография истории СССР: Эпоха социализма. — М., 1982. — С. 98; Б е с п а л о в Н. Е. Ленинское учение о партии: Историография. — Киев; Донецк. — 1985. — С. 88—89.

³⁰ Очерки истории идеологической деятельности КПСС. Октябрь 1917—1937 гг. — М., 1985. — С. 320; Ф и р с о в Ф., Ш и р и н я К. Коминтерн: опыт деятельности // *Коммунист.* — 1988. — № 10. — С. 112; М а н ь к о в с к а я И. Л., Ш а р а п о в Ю. П. Культ личности и историко-партийная наука // *Вопр. истории КПСС.* — 1988. — № 5. — С. 62.

у той час історика А. Г. Слуцького «Більшовики про німецьку соціал-демократію в період її передвоєнної кризи». У примітці від редакції зазначалося, що вона публікується в дискусійному порядку. Висновки А. Г. Слуцького, безумовно, певною мірою спотворювали історію взаємовідносин між більшовиками і німецькою соціал-демократією, ставлення В. І. Леніна до опортуністів (центристів) у II Інтернаціоналі. Він, наприклад, категорично заявляє: «Як відомо, Ленін до війни не ставив ще на чергу дня як загальне завдання організаційний відкол і очищення робітничого руху від опортунізму...»³¹. В цій фразі була частка істини. Як відомо, В. І. Ленін у праці «Соціалізм і війна» (1915 р.) відзначав: «Цілком зрозуміло, що для здійснення міжнародної марксистської організації треба, щоб існувала готовність створення самостійних марксистських партій в різних країнах. Німеччина, як країна найстарішого і найсильнішого робітничого руху, має вирішальне значення. Найближче майбутнє покаже, чи назріли вже умови для створення нового марксистського Інтернаціоналу. Якщо так, наша партія з радістю вступить в такий, очищений від опортунізму і шовінізму, III Інтернаціонал. Якщо ні, це покаже, що для цієї очистки потрібна ще більш-менш довга еволюція. І тоді наша партія буде крайньою опозицією всередині старого Інтернаціоналу — поки в різних країнах не створиться база для міжнародного товариства робітників, що стоятиме на ґрунті революційного марксизму»³². Однак це ще не вся істина, оскільки потрібно враховувати всі ленінські судження в їх розвитку. Непримиренне ставлення В. І. Леніна до будь-яких різновидів опортунізму було добре відоме історикам 20-х років. Тому фраза А. Г. Слуцького сприймалася як украй невдала.

Спроба Сталіна відновити правду про В. І. Леніна та більшовиків і дати відсіч спотворенням історії більшовизму здається цілком природною. Та це лише частина правди, швидше навіть — верхівка «айсберга» його задуму. Лист, на наш погляд, мав надзавдання, яке полягало в тому, щоб за будь-яку ціну утвердити особисту монополію Сталіна на трактування ленінізму і тлумачення історії партії. З цією метою і були пущені в хід засоби політичного шантажу, морально-психологічного тиску тощо.

Для глибшого розуміння суті зробленого Сталіним ходу важливо врахувати ще й такий аспект, який слід розглядати як один з об'єктивних факторів. На кінець 20-х років стало помітним явне відставання історико-партійної науки від реального процесу соціалістичного будівництва. Дещо оперативніше йшло вивчення сучасності в загально-історичному плані у межах громадянської історії³³. Серед істориків партії досвід більшовизму, нагромаджений у процесі будівництва соціалізму, майже не вивчався. Окремі сюжети в узагальнюючих працях А. С. Бубнова, М. М. Попова та деяких інших проблеми не вирішували.

Пояснення цьому, на наш погляд, можна знайти в таких обставинах. По-перше, діяльність більшовиків від зародження партії і до початку соціалістичного будівництва була так спресована в часі (це відбулося протягом двох десятиріч), що вона вся сприймалася як жагуча сучасність. Народові потрібно було насамперед показати героїзм партії в трьох російських революціях та громадянській війні. Ці теми у перші роки Радянської влади та на початковому етапі формування історико-партійної науки були, природно, на першому плані. По-друге, ідея світової революції сприймалася в 20-х роках як реальна перспек-

³¹ Пролет. революция.— 1930.— № 6.— С. 58.

³² Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 26.— С. 322—323.

³³ Детальніше про це див.: Берхін І. Б., Лельчук В. С. Историография социалистического строительства // Очерки истории исторической науки в СССР.— Т. 4.— С. 475—506; Зах Л. М., Лельчук В. С., Погудин В. И. Строительство социализма в СССР: Историограф. очерк.— М., 1971.— 318 с.; Историография истории Украинской ССР.— К., 1987.— С. 301—352; та ін.

тива. Тому озброїти комуністичний рух живим передовим досвідом боротьби за диктатуру пролетаріату було актуальним завданням більшовицької партії і Комінтерну³⁴. По-третє, потрібно все ж визнати, що у вивченні історії партії стався перекосяк. У 20-х роках далася взнаки сила інерції в дослідженні вказаних проблем.

На цей час партія нагромадила вже певний досвід у будівництві соціалізму, який також потрібно було вивчати і висвітлювати, але на розгортання цих досліджень загальнопартійні документи майже не орієнтували. Візьмемо для прикладу партійні документи до 25-річчя I і II з'їздів партії та 10-річчя Великого Жовтня. В тезах ЦК «25 років РКП» лише на останній сторінці коротко згадується про нову економічну політику, прийняту на X з'їзді РКП(б). Ніяких узагальнень боротьби партії за соціалізм тут немає. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1927 р. «Про підготовку до святкування 10-річчя Жовтневої революції» було прийнято рішення «Про основні моменти усної і друкованої пропаганди у зв'язку з підготовкою святкування 10-річчя Жовтневої революції», в якому відзначалося: «Через збори, центральну і місцеву пресу, а також у стінних газетах провести підготовчу роботу до відкриття і закладення нових підприємств, культурних установ союзного і місцевого значення..., пов'язуючи всю цю роботу з політичними підсумками 10-річчя Радянської влади, а також з підсумками в галузі господарського і культурного будівництва»³⁵.

Однак Істпарт, який ще в січні 1927 р. схвалив «План видань істпартвідділів до 10-річчя Жовтневої революції», зовсім випустив з виду радянський період історії партії і орієнтував дослідників на вивчення історії підготовки та проведення Жовтня і захисту соціалістичної Вітчизни в роки іноземної інтервенції та громадянської війни³⁶. Ніяких коректив у видавничі плани внесено не було.

В тезах Істпарту і Агітпропвідділу ЦК ВКП(б) «До 25-річчя Другого з'їзду партії. 1903—1928» останній розділ — «Боротьба за партію і ленінізм у післяжовтневий період» — за логікою речей мав підбити якісь підсумки діяльності партії в соціалістичному будівництві. Однак цього матеріалу в ньому немає. Вся увага тут зосереджена на внутріпартійній боротьбі³⁷. І навіть у 1933 р., тобто після листа Сталіна, в тезах «Тридцять років більшовицької партії (1903—1933)» підсумків соціалістичного будівництва і першої п'ятирічки не було. В розділі «Партія в епоху диктатури пролетаріату» йдеться лише про досвід боротьби в пожевтневий період проти різного роду опозиціонерів усередині ВКП(б)³⁸.

Виникає природне запитання: а чи самі історики розуміли необхідність розробки назрілої проблеми? Документи свідчать, що цілком розуміли. Надзвичайно багатий матеріал щодо цього дає стенограма Всесоюзної наради істориків-марксистів (лютий 1930 р.) з питань викладання ленінізму, історії ВКП(б) і Комінтерну. В тезах, прийнятих по доповіді Д. Я. Кіна, відзначалося: «...Ленінська історія партії чужа буржуазному «об'єктивізму», відірваності від сучасності. Проводячи в дослідженні точку зору найсуворішої партійності, яка єдино забезпечує справжню науковість дослідження, історія партії служить її бойовим завданням знищення капіталізму, справі будівництва соціалізму в нашій країні і боротьбі за міжнародну револю-

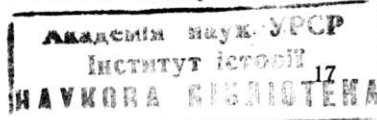
³⁴ Детальніше про це див.: Революция в сознании // Век XX и мир.— 1988.— № 7.— С. 17—24; Сироткин Владлен. Пути мировой революции // Известия.— 1988.— 3 сент.

³⁵ Справочник партийного работника. Вып. 6.— 1927.— М.; Л., 1928.— Ч. 1.— С. 706.

³⁶ Пролет. революция.— 1927.— № 1.— С. 268—269.

³⁷ К 25-летию Второго съезда партии. 1903—1928: Тезисы Истпарта и АПО ВКП(б).— Харьков, 1928.— С. 52—59.

³⁸ Пролет. революция.— 1933.— № 2.— С. 13—19.

цію»³⁹. Водночас у цьому документі констатовалося: «Дуже мало розробленим є також період історії партії в післяжовтневий період, що являє собою особливо актуальне значення політичної діяльності партії. На ці найменш вивчені ділянки партійної історії насамперед мають бути звернені науково-дослідницькі сили»⁴⁰.

У постанові ЦК ВКП(б) «Про роботу «Комакадемії» від 15 березня 1931 р. справедливо висувалося завдання: «Запропонувати президії Комакадемії перебудувати роботу своїх установ таким чином, щоб був забезпечений ще тісніший зв'язок наукової роботи з актуальними завданнями соціалістичного будівництва і класової боротьби пролетаріату і якнайшвидша ліквідація відставання наукової думки від практичної роботи партії».

У своїй науково-дослідній роботі Комакадемія повинна виходити з необхідності на перший план висунути розробку конкретних вузлових проблем, пов'язаних з поточними завданнями партії і пролетаріату, із вступом в період соціалізму і з завданням виконання п'ятирічки за чотири роки на основі реконструкції всього народного господарства, з завданнями культурної революції, і, в цілому, з класовою боротьбою світового пролетаріату на даному етапі»⁴¹.

Таким чином, соціальне замовлення партії, хоч і з запізненням, але все-таки надійшло. Однак практично для розв'язання поставлених завдань було мало що зроблено. І причиною цього був, на нашу думку, лист Сталіна в редакцію журналу «Пролетарская революция». Тут, як і в багатьох інших питаннях, Сталін, всупереч прийнятим рішенням ЦК та історико-наукових центрів, нав'язав свою особисту волю і переорієнтував історико-партійну науку на висвітлення внутріпартійної боротьби, поставивши її в центр усієї історії партії. Яким чином? Ось деякі факти. Після виступу Сталіна з «Листом» історико-наукові центри країни ухвалюють резолюції, в яких містилася критика істориків, що припустилися в своїх працях тих чи інших помилок. Вона була переважно грубою, розносною. Помилки наукові кваліфікувалися як політичні. Так, у резолюції пленуму фракції ВКП(б) Ленінградського Товариства істориків-марксистів серед осіб, що припустилися опортуністичних помилок, називалися відомі в той час учені Є. В. Тарле, Д. Я. Кін, І. І. Мінц, С. А. Піонтковський, Д. А. Баєвський та ін. Поряд з правильними висновками були в цьому документі й такі, які завдавали великої шкоди розвитку історичних досліджень. Так, на догоду Сталіну в ньому було записано: «...Не допускати загальних дискусій в історичній науці»⁴².

Ряд статей та інших матеріалів подібного характеру з'явився і на Україні⁴³. В них також різко критикувалися історики і партійні публіцисти за справжні та вигадані помилки.

Досить обширний критичний матеріал був підібраний у збірнику Пермського міськкому ВКП(б) «За більшовицьке вивчення історії партії». У ньому були вміщені передруки статей з «Правды», ряду партійних та наукових журналів, у тому числі згаданий лист Сталіна та промова Л. Кагановича на 10-річному ювілеї Інституту червоної професури в 1931 р., виступи П. Постишева та ряду істориків — М. Попова, О. Чаадаєва, П. Поспелова, Ом. Ярославського, Д. Баєвського та ін. Україн грубим характером і низьким професійним рівнем відзначалася промова Кагановича. Будучи секретарем Оргбюро ЦК

³⁹ Вопросы преподавания ленинизма, истории ВКП(б) и Коминтерна.— М., 1931.— С. 313.

⁴⁰ Там же.— С. 316—317.

⁴¹ Справочник партийного работника. Вып. восьмой.— М., 1934.— С. 341.

⁴² Проблемы марксизма.— 1931.— № 8—9.— С. 12—17.

⁴³ Див.: За більшовицьку пильність на теоретичному фронті: 36 матеріалів.— Харків, 1931.— 87 с.; Шліхтер О. ВУАМЛІН та його завдання // Більшовик України.— 1931.— № 21.— С. 61—70; Вивчення історії партії поставити на наукові більшовицькі рейки // Літопис революції.— 1932.— № 1—2.— С. XX—XXVI.

ВКП(б), він сам себе ввів до складу президії Комакадемії і впритул «зайнявся» історією. О. Д. Соколов, який глибоко і всебічно досліджував творчість М. М. Покровського, писав: «Судячи з документів, в Інституті червоної професури не без участі Кагановича була створена нездорова обстановка»⁴⁴. Сталінське положення про «троцькістську контрабанду» в історичній науці Каганович вирішив розвинути й конкретизувати. Ярлики типу «горе-історики», «троцькістські контрабандисти», «історичні крюкотвори» та інші як з рогу достатку посопалися на голови вчених. Крім політичних ярликів та зневажливих прізвиськ базарного штибу, історики були ще й «ощасливлені» порадою Кагановича, як краще працювати з історичними джерелами. «Хто не розуміє Леніна,—твердив він,—насиченого волею до боротьби і перемоги, хто не розуміє гнучкості ленінської тактики, той не зможе зрозуміти історію нашої партії, вивчати її і зробити з неї ленінські висновки... Ось такий підхід необхідний нам для вивчення історії партії і виховання на її досвіді нашої молоді. Саме такий, а не гнилий формально-бюрократичний підхід копірвання в папірцях, як це роблять тепер «історики» типу Слуцького»⁴⁵.

Таке огрублення і крайнє спрощення полеміки призвело до сваволі і суб'єктивізму в історичній науці, захоплення цитуванням вождів і партійних чиновників. У названому збірнику розгромній критиці і політичному шельмуванню були піддані спогади О. Шляпникова «Сімнадцятий рік», які хоч і заслуговували наукової критики, але містили багато цінних суджень і спостережень. Не випадково ця книга використовується як важливе історичне джерело у новітніх дослідженнях⁴⁶. Помилки О. Шляпникова охарактеризовані в збірнику як «меншовицька оцінка корінних питань революції...»⁴⁷; самого ж автора змішали з брудом за те, що він у Лютневій революції начебто виступав як «...меншовик у теорії, махровий опортуніст на практиці»⁴⁸.

Особливо великих нападок зазнала книга «Історія ВКП(б)» (М., 1930.—Т. 4) під редакцією Ом. Ярославського, у якій висвітлювався період Жовтневої революції. Автори розділів І. І. Мінц, Д. Я. Кін, С. А. Піонтковський, М. Л. Рубінштейн були названі фальсифікаторами історії, що протягують троцькістську контрабанду⁴⁹.

Погромна критика викликала хвилю «каяття» серед істориків. У газетах і журналах з'явилися «покаянні» листи М. М. Попова, Ом. Ярославського, Д. А. Баєвського, Н. Нікітіна, І. І. Мінца та інших, автори яких визнавали всі свої справжні та приписані їм помилки⁵⁰. Подібні речі мали місце й на Україні. «Каялися», наприклад, С. С. Каплун за книгу «Катеринославська Рада робітничих депутатів у революції 1905 року» (Харків; Дніпропетровськ, 1931), С. С. Кокошко за статтю «Київська організація РСДРП в 1910—1912 рр. та її роль у загальнопартійному житті» та ін. С. С. Каплун змушений був визнати у своєму листі в місцеву (Дніпропетровську) газету «Зоря» таке: «У моїй першій науковій роботі... є цілий ряд найгрубіших політичних помилок меншовицько-троцькістського порядку, що ллють воду на млин контрабандистів Слуцьких та Волосевичів»⁵¹. С. С. Кокошко та-

⁴⁴ Соколов О. Д. Об исторических взглядах М. Н. Покровского // Коммунист.—1962.—№ 4.—С. 77.

⁴⁵ За большевистское изучение истории партии: (Сб. материалов).—Пермь, 1932.—С. 27—28.

⁴⁶ Питерские рабочие и Великий Октябрь.—Л., 1987.—С. 32, 36, 40—59.

⁴⁷ Чаадаев О., Поспелов П., Земаль В., Костомаров, Гребенкин. 1917 год в меньшевистском освещении // За большевистское изучение истории партии...—С. 91.

⁴⁸ Там же.—С. 91.

⁴⁹ Абрамов А., Шмидт И. Против фальсификации истории Октября под флагом «объективности» // Там же.—С. 106—123.

⁵⁰ Там же.—С. 132—139, 193—197.

⁵¹ Зоря.—1932.—3 січ.

кож визнавав такі свої «провини» як «ідеалізація меншовиків-партійців», «неленінські визначення», «наклеп на Леніна та більшовиків»⁵².

1933 рік був показовий тим, що вперше в загальнопартійному документі «Тридцять років більшовицької партії (1903—1933)» Сталін був зведений у ранг класика марксизму-ленінізму⁵³. Після цього розпочалася публікація статей з обґрунтуванням даного положення. Характерною щодо цього була передова стаття в «Вестнике Коммунистической академии», яка називалася «Боротьба за ленінізм на теоретичному фронті (від XVI партз'їзду до XVII)». В ній, зокрема, робився такий висновок: «Історичні фігури вождів світової революції, подібні до фігур Леніна і Сталіна, створюються і виростають у процесі боротьби. Лише в процесі цієї боротьби вони дістають суспільне визнання. Сталін виріс у найбільшу фігуру нашого часу, яка стоїть в ряді з класиками марксизму, вождями світового пролетаріату Марксом, Енгельсом і Леніном...»⁵⁴. Як зразок марксистської думки називалася праця Сталіна «До питань ленінізму». «Так само,— відзначалося в статті,— як не можна на сучасному етапі правильно зрозуміти марксизм, не будучи ознайомленим з величною спадщиною Леніна, який підняв його на вищий ступінь, так само не можна зрозуміти марксизм-ленінізм, не будучи ознайомленим з «Питаннями ленінізму» Сталіна»⁵⁵.

Така характеристика праці, в якій у спрощеному вигляді популяризувалися деякі важливі положення з творів В. І. Леніна, неймовірно завищувала її цінність, звужувала і примітивізувала суть ленінізму. Адже в цій сталінській праці зовсім не розкрито ленінський діалектико-матеріалістичний метод пізнання. У першому її виданні, що вийшло в 1924 р. під назвою «Про основи ленінізму», як ленінський метод фігурують: перевірка теорії і політики партії практикою, перебудова партійної роботи, самокритика⁵⁶. Таким чином, ленінський метод пізнання суспільних явищ зводився до вузько-прагматичного розуміння деяких аспектів ленінських принципів партійного будівництва та ленінського стилю керівництва. Сталін навіть не поставив питання про ленінські принципи історизму й партійності та конкретні методи історичного дослідження, про співвідношення теорії і методу, про роль і місце теорії в системі методології. Тим часом у працях В. В. Адоратського, А. С. Бубнова, В. О. Бистрянського, М. І. Бухаріна, Д. Я. Кіна, М. М. Покровського, В. І. Невського, М. М. Попова та інших істориків і філософів ці питання порушувалися і певною мірою вирішувалися.

Подією, яка остаточно закріпила культ особи Сталіна в історико-партійній науці, став XVII з'їзд ВКП(б). Його делегати, відзначаючи успіхи у здійсненні завдань першої п'ятирічки, незмінно обґрунтовували їх «мудрим» і «геніальним» керівництвом Сталіна. Ніхто з них не посмів сказати, що побоювання М. І. Бухаріна з приводу застосування до селянства надзвичайних заходів як системи значною мірою збулись і що його аргументи (Сталін зводив їх до чотирьох положень: а) селяни не підуть у колгосп; б) посилений темп розвитку колгоспів може викликати лише масове незадоволення і розмичку селянства з робітничим класом; в) «стовповою дорогою» соціалістичного розвитку на селі є не колгоспи, а кооперація; г) розвиток колгоспів і наступ на капіталістичні елементи села можуть залишити країну без хліба⁵⁷) Сталін спростовував некоректно, вдаючись до демагогії. Він, наприклад, твердив: «І якщо розвиток колгоспів і радгоспів піде посиленим темпом, то немає підстав сумніватися в тому, що наша країна через

⁵² Літопис революції.— 1932.— № 1—2.— С. 320—323.

⁵³ Пролет. революція.— 1933.— № 2.— С. 4.

⁵⁴ Вестн. Ком. академии.— 1933.— № 6.— С. 7.

⁵⁵ Там же.— С. 8.

⁵⁶ Сталин И. Об основах ленинизма // Соч.— Т. 6.— С. 81—82.

⁵⁷ Сталин И. Год великого перелома // Там же.— Т. 12.— С. 130.

якихось три роки стане однією з найбільш хлібних країн, якщо не найбільш хлібною країною в світі»⁵⁸. У Звітній доповіді з'їзду Сталін говорив в основному про успіхи колективізації і жодним словом не обмовився про те, що ці «успіхи» обернулися масовим голодом 1932—1933 рр. на Україні і в ряді інших районів (Росії та Казахстану), який звів у могилу мільйони людей, різким зниженням виробництва зернових та продуктів тваринництва. У своїх напіввизнаннях він повідомив про скорочення поголів'я худоби, але пояснив це засміченням тваринницьких галузей сільського господарства «великокуркульськими елементами». На запитання, що виникли у зв'язку з цим, відповіді дано не було. Та відкрито їх ніхто й не ставив.

На з'їзді була надана можливість виступити колишнім опозиціонерам, які зазнали поразки, М. І. Бухаріну, О. І. Рикову, М. П. Томському, Г. Є. Зінов'єву, Л. Б. Каменеву, К. Б. Радеку, Є. О. Преображенському та ін. Однак усі вони, наскільки це відобразила стенограма, повністю визнавали свої помилки, зрікалися їх, вихваляли Сталіна як великого спадкоємця Леніна. Г. Є. Зінов'єв, наприклад, заявив, що «...в книзі великої визвольної боротьби пролетаріату ці чотири імені — Маркс, Енгельс, Ленін, Сталін — стоять поряд»⁵⁹. Л. Б. Каменев визнавав: «На мені лежить сумний обов'язок на цьому з'їзді переможців представити літопис поразок, демонстрацію низки помилок, хиб і злочинів, на які прирікає себе будь-яка група і будь-яка людина, що відривається від великого вчення Маркса — Енгельса — Леніна — Сталіна...»⁶⁰. М. І. Бухарін, визнавши помилковість висунутих ним і так званим «правим ухилом» положень теоретичного і політичного характеру, закінчив свою промову словами: «Хай живе наша партія, це найбільше бойове товариство, товариство загартованих бійців, як сталь, мужніх революціонерів, які завоюють усі перемоги під керівництвом славного фельдмаршала пролетарських сил, кращого з кращих — товариша Сталіна»⁶¹.

На з'їзді виступали Н. К. Крупська і М. І. Ульянова. Але й вони не допустили критики на адресу Сталіна. Більше того, М. І. Ульянова заявила: «Без Леніна, але по ленинському шляху веде нашу партію, трудящих нашої країни і міжнародний пролетаріат кращий соратник Ілліча, продовжувач його справи — Сталін»⁶².

Таким чином, в партії склалася на той час така обстановка, що відкрито полемізувати із Сталіним стало вкрай небезпечно. Культ його особи вже було створено. Ленинські традиції вільного обговорення найважливіших питань життя партії і держави вмерли. Це, з одного боку, пояснювалося, очевидно, тим, що на 1934 р. уже була створена і діяла репресивна машина, яка вийшла з-під контролю партії і підпорядковувалася особисто Сталіну. Тому будь-яку критику він міг легко подати як антипартійну вилазку на захист повалених опозиціонерів, що розкаювалися. З другого боку, успіхи індустріалізації були безперечними. Робітничий клас прийняв жорстку командно-адміністративну систему як єдино можливий метод будівництва соціалізму. На наш погляд, Г. Бордюгов і В. Козлов мали рацію, заявивши, що в 1934 р. «сили, які прагнули проводити тверезу, збалансовану політику, вже не мали можливості ставити всерйоз питання про помилки Сталіна, про його зміщення з поста Генерального секретаря»⁶³.

Підсумком небаченого тиску на істориків партії та на історико-партійну науку була поява в 1938 р. книжки «Історія ВКП(б). Корот-

⁵⁸ Сталин И. Там же.— С. 132.

⁵⁹ XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков), 26 янв.— 10 февр. 1934 г.: Стеногр. отчет.— М., 1934.— С. 496.

⁶⁰ Там же.— С. 516.

⁶¹ Там же.— С. 129.

⁶² Там же.— С. 291.

⁶³ Бордюгов Г., Козлов В. Время трудных вопросов: История 20—30-х годов и современная общественная мысль // Правда.— 1988.— 3 окт.

кий курс», яка серйозно спотворювала історію партії і перетворювала її на знаряддя утвердження режиму особистої влади Сталіна. Догматизм і вульгаризаторство цього підручника завдали величезної шкоди всій суспільній думці країни. В історико-партійній науці надовго вкоренилися догматизм і суб'єктивізм, які й сьогодні гальмують її розвиток.

В. К. Якунін

ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТА ЛИЧНОСТИ СТАЛИНА
И ИСТОРИКО-ПАРТИЙНАЯ НАУКА

Резюме

В статье сделана попытка определить некоторые подходы к изучению источников догматических и субъективистских извращений в историко-партийной науке, на протяжении длительного времени сдерживавших ее развитие. По мнению автора, кроме двух выделяемых современными исследователями событий, знаменовавших начало насильственного насаждения в ней культа личности — 50-летнего юбилея Сталина (1929 г.) и письма последнего в редакцию журнала «Пролетарская революция» (1931 г.) — существовало еще одно — XVII съезд ВКП(б), закрепивший культ личности Сталина.

До уваги читачів!

Відкрито передплату на новий науковий журнал «Археологія», який буде виходити щоквартально з 1989 року у видавництві «Наукова думка» українською мовою, обсягом 15 друк. аркушів. Відповідальний редактор — член-кореспондент АН УРСР П. П. Толочко.

В журналі будуть розглядатися актуальні та дискусійні проблеми археології та давньої історії України; планується широка публікація результатів нових польових досліджень Інституту археології АН УРСР, інформація про археологічні відкриття в СРСР та за рубежом, рецензування статей і монографій. Особлива увага приділятиметься рубриці «Пам'ять археології», присвяченій історії археологічної науки, а також науковій хроніці та питанням охорони археологічних пам'яток.

Передплата на журнал здійснюється через «Союздрук».

Індекс — 74006, ціна — 4 крб. 80 коп.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ідеологічна діяльність партійних організацій України у відбудовний період (1921—1925 рр.)

У поворотні моменти історії, коли настає час відповідальних рішень і революційних дій, з найбільшою повнотою виявляється діалектичний взаємозв'язок усіх суспільних процесів і явищ. Саме у ці моменти стають явними всі досягнення і прорахунки попередніх поколінь. Це повною мірою стосується сучасного стану суспільних наук. «Саме вони найбільшою мірою потерпіли від культу особи, бюрократичних методів керівництва, догматизму і некомпетентного втручання. Як відомо, після XX з'їзду КПРС відбулося помітне пожвавлення суспільствознавчих досліджень. З'явилися нові наукові напрями і нові кадри вчених, здатних по-новому вести справу. Але невдовзі знову почали реанімуватися вольові підходи до формулювання завдань суспільствознавчої думки, догматичні методи їх розв'язання»¹.

В умовах перебудови партія закликала суспільствознавців зосередити увагу на вивченні і всебічному аналізі поряд з іншими найважливішими процесами досвіду створення нового суспільства в СРСР, діалектики матеріальної і духовної сфер в умовах соціалізму². У світлі сучасних вимог оновлення суспільства набуває першочергового значення теоретичне і практичне відновлення ленінської концепції побудови соціалізму³.

В зв'язку з цим важливе місце в історичному досвіді КПРС належить складним економічним і соціально-політичним процесам відбудовного періоду. У значній мірі саме вони обумовили основні об'єктивні і суб'єктивні протиріччя, через розв'язання яких йшло будівництво соціалізму у Радянському Союзі. Закономірне відображення ці протиріччя знайшли в ідеологічній діяльності. Однак ступінь її вивченості історіографією 60-х — початку 80-х років залишається далекою від вимог, які пред'являються нині партією.

Історіографічні дослідження, що з'явилися в період 60-х — початку 80-х років, найбільш повно розкривають лише окремі напрями ідеологічної роботи партії, які традиційно привертала головну увагу істориків партії: творчий внесок В. І. Леніна у марксистське вчення; організація партійної та політичної освіти; боротьба проти дрібнобуржуазної і буржуазної ідеології та деякі інші⁴. Фактично, майже всі публікації з історіографії ідеологічної роботи партійних організацій присвячені РКП(б) у цілому, без всебічного аналізу специфіки окремих регіонів країни. В той же час значний доробок дослідників ідеологічної роботи парторганізацій України 1921—1925 років до цього часу залишався поза увагою історіографів.

¹ Горбачов М. С. Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови: Доп. на XIX Всесоюзній конференції КПРС, 28 черв. 1988 р.— К., 1988.— С. 26.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. Нова редакція // Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 199—200.

³ Див.: Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 30.

⁴ Очерки по историографии советского общества.— М., 1967.— 320 с.; Ивашенко В. К. Ленинский план построения социализма.— Новосибирск, 1972.— С. 3—41; Идейно-воспитательная работа КПСС. Историография проблемы.— Л., 1986.— 142 с.; Осколкова Э. Д. Проблемы методологии и историографии ленинской концепции

У даній статті зроблено спробу з'ясувати окремі проблеми вивчення ідеологічної діяльності Компартії України у відбудовний період (у їх взаємозв'язку з загальносоюзною традицією), які мали місце у 60-ті — початок 80-х років.

Помітною тенденцією в історико-партійних дослідженнях в цей період ідеологічної роботи партії стало інколи надмірне захоплення формалізованими методами вивчення матеріалу, перш за все статистичними, математичними. Послабла увага до висвітлення об'єктивних процесів суспільного життя через психологію, інтереси людини. Дослідники оволоділи розумінням і застосуванням марксистсько-ленінського положення про об'єктивний характер історичних процесів у суспільстві. Але у цього питання є й інша сторона. Історія «робиться так, що кінцевий результат завжди виходить від зіткнень багатьох окремих волю, причому кожна з цих волю стає тим, чим вона є, знов-таки внаслідок великої кількості особливих життєвих обставин. Таким чином, є безліч сил, які перехрещуються..., і з цього перехрещування виходить одна рівнодіюча — історична подія»⁵. Наявність волі класів не виключає наявності волі індивідів, з яких складаються ці класи. Свідомість класу і свідомість кожної особи, яка входить в цей клас, є дві складові єдиного суспільного явища. Ось цей другий момент з плином часу все більше і більше став занедбуватися.

Особливо відчутно подібний підхід вплинув на праці про ідеологічну роботу партії в період відбудови народного господарства, що зв'язано із специфікою партійної історії 1921—1925 рр.

Важливо підкреслити, що в наукових дослідженнях істориків партії головна увага приділяється видатній ролі марксистсько-ленінської теорії в житті Комуністичної партії і нашого суспільства. В їх працях, як правило, знаходять відображення комплексні питання теоретичної діяльності В. І. Леніна. Історіографія створення В. І. Леніним плану будівництва соціалізму, підвалин теорії непу свідчить, що дана проблема розробляється протягом значного часу (20—80-і роки)⁶. На цьому шляху були свої злети і свої невдачі.

В науковій літературі 1917—1924 рр. ленінський план побудови соціалізму як єдина і багатопланова проблема ще не був представлений⁷. Досліджуючи цей період, В. К. Іващенко, Н. І. Немаков і Є. М. Мадіс⁸ цілком слушно вважають, що в середині 30-х — середині 50-х років стався навіть деякий відступ у розумінні суті ленінського плану соціалістичних перетворень.

Суперечливі процеси суспільно-політичного життя країни 60-х років певним чином відбилися і на вивченні теоретичної діяльності В. І. Леніна у 1921—1923 рр. З одного боку появились різнопланові публікації (більшість з них була з часом піддана історіографічному

нпа.— Ростов н/Дону, 1981.— 192 с.; Історіографія агітаційно-пропагандистської роботи партії (1921—1937 гг.) // Межвузов. сб.— Горький, 1981.— 108 с.; Борьба Коммунистической партии против непролетарских партий, групп и течений (послеоктябрьский период). Історіографіческие очерки.— Л., 1982.— С. 23—177 та ін.

⁵ Енгельс Ф. Енгельс — Йозефу Блоху, 21—22 вересня 1890 р. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 37.— С. 373.

⁶ Генкина Э. Б. О работах В. И. Ленина по вопросам новой экономической политики // Вопр. истории КПСС.— 1965.— №11.— С. 104—113; Генкина Э. Б. Государственная деятельность В. И. Ленина. 1921—1923.— М., 1969.— 520 с.; История Коммунистической партии Советского Союза.— М., 1970.— Т. 4.— Кн. 1— 633 с.; Каторгин И. И. Исторический опыт КПСС по осуществлению новой экономической политики (1921—1925 гг.).— М., 1971.— (Главы 3—4); Иващенко В. К. Ленинский план построения социализма.— Новосибирск, 1972.— 320 с.; Ленинское учение о нэпе и его международное значение.— М., 1973.— 326 с.; Новая экономическая политика. Вопросы теории и истории.— М., 1974.— 335 с.; Поляков Ю. А., Дмитренко В. П., Щербань Н. В. Новая экономическая политика: Разработка и осуществление.— М., 1982.— 240 с. та ін.

⁷ Иващенко В. К. Ленинский план построения социализма.— С. 11.

⁸ Там же.— С. 21—22; Історіографія історії КПСС в період відновлення і розвитку народного господарства (1921—1925 гг.).— М., 1982.— С. 44.

аналізу)⁹, значно розширилась джерельна база, творчі дискусії. А з іншого — саме в цей час остаточно і чітко визначились два основні напрямки в історіографії цього питання, а саме: 1) розгляд непу як прямого і незмінного повторення соціально-економічної політики партії весни 1918 р.; 2) розгляд непу як продовження політики весни 1918 р., але на принципово іншій економічній основі — на основі товарно-грошових відносин¹⁰. Характерною рисою відповідних праць 70-х років є поступовий відхід від історичного аспекту проблеми і переважне захоплення формально-логічним аналізом. Одна з причин цього явища полягає у прагненні зжити деякі елементи суб'єктивізму у підході до історії. Але це привело до знеособлення, відходу від аналізу діалектики історичних процесів. Настав період узагальнюючих робіт авторських колективів, використовуваних, як правило, фактичний матеріал, що був засвоєний переважно у 60-ті роки.

О. О. Твердохліб відзначає, що для досліджень кінця 70-х — початку 80-х років властивий високий рівень теоретичних узагальнень, більш глибоке у порівнянні з дослідженнями попередніх років осмислення суті ленінського плану побудови соціалістичного суспільства¹¹. Погоджуючись з даною оцінкою, слід відзначити, що зворотньою рисою цього досягнення стало надмірне захоплення більш філософським, ніж історичним підходом до ленінського плану будівництва соціалізму. Саме у даний період утвердився розгляд плану за статичною схемою «індустріалізація — колективізація — культурна революція — керівна роль Комуністичної партії» з наступним метафізичним аналізом кожної ланки. При цьому широке тлумачення Леніним кооперації і кооперування¹² у більшості авторів зводилося до обмеженого розуміння кооперування як лише колективізації сільського господарства.

Таке висвітлення ленінської теорії кооперації з деякими відмінностями існувало у нас на протязі 30-х — середини 80-х років. Воно впливало по суті зі спрощених схем трактування історії, за якими був створений «Короткий курс історії ВКП(б)», що звів ленінський план соціалістичного будівництва практично лише до кооперативного плану, а останній — до залучення селянства у справу соціалістичного будівництва. З «Курсу» видно, що неп відокремлюється від плану побудови соціалізму, а індустріалізація, ініціатором якої постає Сталін, видається першим актом прямого творення соціалістичного суспільства¹³. З часом часткове подолання впливу сталінських ідей привело до того, що у підручниках історії партії 60-х — середини 80-х років панував уже дещо інший принцип, який полягав у наближенні ідеї кооперації до плану колективізації, а сам характер колективізації видавався за такий, що відповідав змістові ленінського кооперативного плану.

Однак сьогодні, в умовах перебудови історико-партійної науки, вбачається необхідним далі поглиблення вивчення у цьому плані питань розробки В. І. Леніним основ теорії непу перш за все кризь проникнення у творчу лабораторію В. І. Леніна, кризь діалектичний зв'язок з класичною марксистсько-ленінською спадщиною і об'єктивною реальністю відбудовного періоду. Необхідність цього посилюється

⁹ Иващенко В. К. Ленинский план построения социализма.— С. 3—41; Осколкова Э. Д. Проблемы методологии и историографии ленинской концепции непа.— Ростов н/Д., 1981.— 192 с.

¹⁰ К итогам обсуждения проблем новой экономической политики // Вопр. истории КПСС.— 1968.— № 12.— С. 81—91.

¹¹ Коммунистическая партия и рабочий класс СССР в борьбе за восстановление и развитие народного хозяйства (1921—1925 гг.). (Обзор советской литературы 70-х — начала 80-х годов).— М., 1984.— С. 8.

¹² Див.: Ленін В. І. Про кооперацію // Повн. збір. творів.— Т. 45.— С. 351—358.

¹³ История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс.— 1938.— С. 249—250, 260.

також і у зв'язку з появою останнім часом ряду публіцистичних статей¹⁴, у яких, на наш погляд, припускаються дещо кон'юнктурні трактування поглядів і ідей В. І. Леніна на товарно-грошові відносини після повної перемоги соціалізму, на темпи кооперування народного господарства.

Численна наукова література існує з питань ідейної боротьби з троцькізмом в 1921—1925 рр.¹⁵ Дана історіографічна традиція бере початок з наукових праць 20-х років. І хоча у 30-і — 40-і роки вона переживала період стагнації під впливом культу особи Й. В. Сталіна, але була відроджена після ХХ з'їзду КПРС¹⁶. Пік публікацій монографій з цієї проблеми припадає на другу половину 60-х — першу половину 70-х років. Якщо праці 20-х — початку 30-х років відзначались критикою ідейних основ троцькізму (часто не зовсім наукового характеру), то література 60—80-х років переважно акцентує політико-організаційний аспект антитроцькістської діяльності партії. В той же час всебічно розроблена проблема внеску В. І. Леніна у боротьбу з троцькізмом. Досліджена також і участь місцевих партійних організацій у цій боротьбі. Однак у сучасних умовах потрібен зовсім інший рівень аналізу теоретичної боротьби партії з троцькізмом.

А. М. Шмельов слушно відзначає, що на початок 80-х років склалася стереотипність викладу боротьби з троцькізмом на місцях. Загальний недолік багатьох нарисів з історії окремих партійних організацій полягає у тому, що у них відсутня оцінка місцевих умов і майже не розкривається діяльність самих партійних організацій, особливо фабрично-заводських і сільських осередків у боротьбі проти троцькізму¹⁷. Такий характер досліджень властивий і значній кількості публікацій 70-х — 80-х років з питань антитроцькістських дискусій в партії на Україні¹⁸. Так, аналізуючи участь парторганізацій України у дискусії 1924—1925 рр., Л. Г. Бондаренко обмежується дослідженням на рівні губкомів. Тільки по Донбасу висвітлюються події у ряді повіткомів та окружкомів. Науковець зосереджує увагу на організаційному боці справи, не висвітлюючи, питання прямого протистояння прихильників і противників ленінської лінії ЦК РКП(б) на місцях. Разом з тим

¹⁴ Шмелев Н. Авансы и долги // Новый мир.—1987.—№ 6.—С. 142—158; Антонов М. Так что же с нами происходит? // Октябрь.—1987.—№ 8.—С. 3—66; Апенченко Ю. Неделанные дела (Опыт Октября и пути перестройки) // Знамя.—1987.—№ 11.—С. 166—180 та ін.

¹⁵ Бачинський П. П., Коновалов М. А. Боротьба КП(б)У проти троцькізму на початку 20-х років // Укр. іст. журн.—1964.—№ 4.—С. 15—27; Бачинський П. П., Коновалов М. А. Боротьба КП(б)У проти троцькістської ревізії ленінізму в 1924—1925 рр. // Там же.—1965.—№ 2.—С. 15—31; Бачинський П., Бородин А. Боротьба КП України проти троцькізму, за єдність рядів партії (1918—1927 рр.).—Київ, 1968.—186 с.; Иванов В. М., Шмелев А. Н. Ленинизм и идейно-политический разгром троцкизма.—Л., 1970.—503 с.; Иванов В. М. Борьба партии против антиленинских течений и групп в период строительства социализма (1921—1929 гг.).—Л., 1973.—132 с.; Позняк Г. А. Борьба В. И. Ленина за укрепление единства Коммунистической партии (1920—1921).—М., 1974.—87 с.; Дмитренко С. Л. Борьба КПСС за единство своих рядов. Октябрь 1917—1937.—М., 1976.—320 с.; Примеров Е. В. Борьба партии за ленинское единство своих рядов. 1921—1924. На материалах парторганизаций крупнейших промышленных центров страны.—Львов, 1979.—219 с. та ін.

¹⁶ Бачинський П. П., Коновалов М. А. Боротьба КП(б)У проти троцькізму на початку 20-х років // Укр. іст. журн.—1964.—№ 4.—С. 15.

¹⁷ Борьба Коммунистической партии против непролетарских партий, групп и течений (Послеоктябрьский период). Историогр. очерки.—Л., 1982.—С. 174.

¹⁸ Крижанівський В. П., Бондаренко Л. Г. До питання про участь партійних організацій України в боротьбі проти троцькізму під час третьої партійної дискусії (1923—1924 рр.) // Вісн. Київськ. ун-ту.—Вип. 11.—К., 1978.—С. 39—46; Божич Г. ЦК КП(б)У в боротьбі проти троцькізму (1923—1925 рр.) // Там же.—Вип. 12.—К., 1979.—С. 16—21; Божич Г. Н., Ершова Т. В. Исторический опыт борьбы контрольных комиссий КП(б)У против троцкизма в 1923—1930 гг. // Науч. труды по истории КПСС.—Вип. 137.—Киев, 1985.—С. 93—101; Шмелев Е. М. Партийные организации Украинского военного округа в борьбе против троцкизма (1923—1927 гг.) // Там же.—Вип. 145.—Киев, 1987.—С. 106—111.

стаття цього автора все ж вигідно вирізняється сбалансованим показом всієї території республіки, наявністю особистісного та суспільного факторів¹⁹.

У 60-і роки посилилась увага до вивчення ідейної боротьби РКП(б) з буржуазною ідеологією у 1921—1925 роки²⁰. Найбільший внесок в її дослідження зробили С. О. Федюкін та І. Я. Трифонов²¹. Ними розкриті основні форми, методи і напрями цієї боротьби, підкреслена роль В. І. Леніна в організації наступу Комуністичної партії на буржуазну ідеологію.

Досвід протиборства партії Леніна з буржуазною ідеологією серйозно почав досліджуватись тільки з кінця 60-х років. З середини 30-х років науковці утримувались від вивчення історії контрреволюційних буржуазних та дрібнобуржуазних партій та ідейних течій і боротьби з ними РКП(б). Можливо, це пояснюється прагненням приховати частину дійсних подій історії класової боротьби у період будівництва соціалізму, яка була здатна виявити безпідставність репресій 30-х років. Бо, якщо підходити до даної проблеми з точки зору сталінської «теорії загострення класової боротьби», то історики 30-х повинні були б, навпаки, посилити вивчення особливостей боротьби з буржуазною і дрібнобуржуазною ідеологією.

У 70-і — 80-і роки інтенсифікувалися дослідження процесу розвитку історико-партійної науки у відбудовний період, які постають важливим і перспективним напрямом у радянській історіографії.

В силу особливостей предмету дослідження спеціалістам, зайнятим саме цією проблематикою, доведеться значною мірою переосмислити зроблене, особливо у плані вивчення внеску окремих істориків партії в висвітлення явищ і процесів, які раніше замовчувались. Наприклад, цікава, сучасна за характером викладу монографія Г. Д. Алексеевої і Г. І. Желтової²². В монографії широко досліджена діяльність партії у різних регіонах, наукова діяльність окремих істориків, які працювали в 1921—1925 рр. Але, на жаль автори в окремих випадках обмежуються переліком прізвищ без конкретизації внеску цих людей в ту чи іншу справу²³. Присутнє також і замовчування деяких історичних фактів, осіб. Наприклад, автори не повідомляють навіть при розповіді про створення інституту К. Маркса і Ф. Енгельса, що першим його директором був Д. Б. Рязанов і що саме він звітував про роботу інституту на XI з'їзді РКП(б)²⁴. І подібні випадки не поодинокі. Давно чекає свого часу такий напрям дослідницької роботи, як вивчення в історико-партійному плані внеску партійних діячів-теоретиків, комуністів-суспільствознавців у розвиток складових частин марксистсько-ленінського вчення.

¹⁹ Бондаренко Л. Г. Участие партийных организаций Украины в борьбе РКП(б) против троцкистской фальсификации истории Великой Октябрьской социалистической революции в 1924—1925 гг. // Там же.— Вып. 89.— Киев, 1977.— С. 131—138.

²⁰ Генкина Э. Б. Деятельность Госплана в 1921—1925 гг. и борьба с буржуазной идеологией по вопросам планирования // История СССР.— 1961.— № 6.— С. 38—59; Исторический опыт борьбы Коммунистической партии против буржуазной идеологии в высшей школе в период строительства социализма // Межвузов. сб. науч. трудов.— Л., 1987.— 160 с. и др.

²¹ Трифонов И. Я. Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы нэпа (1921—1937).— М., 1960.— С. 96—105; Трифонов И. Я. В. И. Ленин и борьба с буржуазной идеологией в начале нэпа.— М., 1969.— 48 с.; Федюкин С. А. Великий Октябрь и интеллигенция. Из истории вовлечения старой интеллигенции в строительство социализма.— М., 1972.— С. 240—293; Федюкин С. А. Борьба Коммунистической партии с буржуазной идеологией в первые годы нэпа.— М., 1977.— 64 с.; Федюкин С. А. Борьба с буржуазной идеологией в условиях перехода к нэпу.— М., 1977.— 352 с. и др.

²² Алексеева Г. Д., Желтова Г. И. Становление и развитие советской системы научно-исторических учреждений (20—30-е годы).— Ташкент, 1977.— 135 с.

²³ Там же.— С. 36.

²⁴ Там же.— С. 34, 36; Одиннадцатый съезд РКП(б). Март—апрель 1922 г.: Стенограф. отчет.— М., 1961.— С. 346—349.

Аналіз відповідної літератури свідчить, що одна з найбільш розроблених у вітчизняній історіографії проблем — це агітаційна і пропагандистська діяльність Комуністичної партії у 1921—1925 рр. У динаміці її вивчення проявилась закономірність: після публікацій 20-х років настав помітний спад у 30-і—40-і роки. Середина 50-х років надала зростання інтересу у зв'язку з потребами комуністичного будівництва. Висока інтенсивність дослідницької роботи зберігалась на протязі 60—70-х років, навіть посилилась до середини 70-х²⁵.

Публікації 60-х—70-х років про політико-виховну роботу свідчать про успішне подолання таких недоліків робіт 20—30-х років, як надмірна практична спрямованість, вузьке коло джерел, більш інструктивний, ніж науково-дослідний характер. Дослідження останніх десятиріч охопили всі основні аспекти агітаційно-пропагандистської діяльності РКП(б) перших років відбудовного періоду. Вивчались політико-виховна робота серед всіх класів і шарів населення, її вплив на підвищення трудової активності трудящих, і роль у здійсненні культурної революції і т. п.

Досягнуте, безумовно, дає міцний фундамент новому етапу дослідження даної проблематики. На нашу думку, він можливий лише при умові, якщо будуть зжиті такі вади минулих років, як тенденція до теоретизації, догматизації текстів, обминання труднощів і помилок.

Серед типових прорахунків історіографії 60-х—70-х років залишаються питання створення і діяльності агітаційно-пропагандистського апарату на місцях, і перш за все у низових партійних організаціях²⁶. Більшість досліджень мали на меті переважно висвітлювати питання удосконалення організаційних форм ідейно-виховної роботи партії.

На Україні склалась міцна позитивна тенденція до вивчення агітаційно-пропагандистської діяльності КП(б)У в 1921—1925 рр.²⁷ Ця історіографічна тенденція, що у цілому співпадає з загальносоюзною, має ряд особливостей. Це, перш за все,— більш збалансований підхід до дослідження, який забезпечує розробку всіх напрямів ідейно-

²⁵ Мамай Н. Коммунистическая партия в борьбе за идейно-политическое воспитание масс в первые годы нэпа.— М., 1954.— 136 с.; Мамедов М. Р. НЭП и политическое воспитание рабочего класса.— Баку, 1966.— 125 с.; Павлова А. Е. Партийно-политическая работа в деревне в условиях нэпа.— М., 1982.— 136 с.; Историография агитационно-пропагандистской работы партии (1921—1937 гг.). Межвузовск. сб.— Горький, 1981.— С. 40—54; Массово-политическая работа КПСС в период строительства социализма (1917—1937 гг.). Межвузовск. сб. науч. трудов.— Иваново, 1985.— 154 с. та ін.

²⁶ Историография агитационно-пропагандистской работы партии (1921—1925 гг.).— С. 54.

²⁷ Кватира М. М. З історії діяльності КП(б)У по ідейно-політичному вихованню комуністів лєнінського призиву // Наук. праці з історії КПРС.— Вип. 25.— Київ, 1968.— С. 69—78; Сторожук В. Р. Діяльність КП України по політичному вихованню комуністів у відбудовний період // Укр. іст. журн.— 1968.— № 5.— С. 59—67; Черненко М. В. Ідеологічна робота КП України на початку відбудовного періоду (1921—1922 р.) // Наук. праці з історії КПРС.— Київ, 1972.— С. 26—36; Романенко К. Ф. В. І. Ленін про ідеологічне виховання партійних кадрів у нових історичних умовах переходу на мирну роботу по будівництву соціалізму (1921—1923 рр.) // Вісн. Харківськ. ун-ту.— № 133.— Вип. 12.— Харків.— 1975.— С. 33—39; Бабко Ю. В., Безпалко М. Г. Партійна освіта: етапи розвитку і характерні риси (1917—1938 рр.) // Укр. іст. журн.— 1976.— № 6.— С. 44—57; Гончарук Г. І. Партійне керівництво підготовкою пропагандистів і агітаторів для роботи серед молоді (1921—1923 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. Республ. межведом. науч. сб.— Вип. 97.— Киев, 1978.— С. 60—68; Безпалко М. Г. Подготовка и переподготовка пропагандистских кадров в годы строительства социализма (1921—1937 гг.) // Там же.— Вип. 92.— Киев, 1978.— С. 51—58; Гончарук Г. І. Партійне керівництво ідейно-політичним вихованням молоді в період будівництва соціалізму (на матеріалах Української ССР).— Киев—Одеса.— 1980.— 192 с.; Чуб М. П. Ідейно-виховна робота Коммунистической партии Украины среди рабочего класса в период восстановления народного хозяйства (1921—1925 гг.) // Там же.— Вип. 104.— Киев, 1980.— С. 127—134; Ярош Д. В. Підготовка пропагандистських кадрів з робітників у республіці (1921—1925 рр.) // Укр. іст. журн.— 1988.— № 6.— С. 77—85 та ін.

виховної роботи Компартії України, більш широкий аналіз агітаційно-пропагандистської діяльності повітових комітетів, первинних партійних організацій, низової ланки партосвіти та ін. Помітним явищем в історіографії стала монографія Ю. В. Бабка, М. Г. Безпалко, Д. Ф. Григор'єва та І. П. Кожукала, значна частина першого розділу якої присвячена процесу становлення і удосконалення системи партосвіти у 1921—1925 рр.²⁸, де подається докладний, логічно витриманий аналіз розвитку основних ланок цієї системи, удосконалення навчально-методичної бази у відповідності з законами її внутрішнього розвитку і вимогами соціалістичного будівництва. У той же час у роботі не врахована спрямовуюча роль особистісного фактора, у читача виникає враження, що система партосвіти розвивалась сама по собі, без активної участі людей в її створенні. Однак у цілому ж монографія є серйозною підмогою всім спеціалістам, які працюють над проблемами ідеологічної діяльності Комуністичної партії.

На жаль, типовим у 60—70-і роки для публікацій в науковій періодиці стали перевантаження викладу статистичним матеріалом, відсутність аналізу специфіки діяльності партії по регіонах республіки. Ці недоліки властиві більшості статей з питань ідеологічної роботи партії, що з'явилися, зокрема, на сторінках «Наукових праць з історії КПРС»²⁹. В окремих публікаціях не простежується процес удосконалення конкретного напрямку ідейно-виховної роботи у цілому по республіці і по окремих її регіонах. Слід, правда, зважити на те, що багато в чому згадані недоліки породжувалися обмеженим обсягом публікацій при складності та обширності тем, що аналізувалися. В той же час групі авторів вдалося уникнути вказаних вад³⁰. Так, О. Ф. Хворостянов та І. В. Анікеева розкривають специфіку діяльності КП(б)У по регіонах, окремих губерніях практично на всіх рівнях партійних організацій, досягаючи, таким чином, широкого висвітлення досліджуваної проблеми.

Історіографія агітаційно-пропагандистської роботи Комуністичної партії, і зокрема КП(б)У у відбудовний період, свідчить, що науковцями нагромаджено значний позитивний історичний матеріал з питань впливу марксистсько-ленінської ідеології на свідомість трудящих, розвитку системи партійної освіти, удосконалення методики ідеологічної роботи. Створені необхідні передумови для усунення минулих деформацій в наукових дослідженнях, дальшого просування вперед у пізнанні досвіду соціалістичного будівництва.

²⁸ Бабко Ю. В., Безпалко М. Г., Григор'єв Д. Ф., Кожукало І. П. *Партійне просвещення. Очерки истории.*— Київ, 1978.— 375 с.

²⁹ Яцун О. І. До питання підготовки партійних і радянських кадрів у партійних навчальних закладах України в 1921—1925 рр. // *Наук. праці з історії КПРС.*— Вип. 49.— 1971.— С. 152—159; Зінченко А. Я., Кияшко П. Т. Діяльність КП(б)У по ідейному та інтернаціональному вихованню молоді в 1921—1925 рр. // Там же.— Вип. 70.— 1974.— С. 39—46; Давидюк А. Т. Деятельность Компартии Украины по воспитанию молодежи в духе пролетарского интернационализма и международной солидарности трудящихся (1921—1925 рр.) // Там же.— Вип. 91.— 1977.— С. 90—95; Мар'яновський В. А. Роль рабочего класса в идейном и организационном укреплении КП(б)У. (На материалах ленинского призыва 1924 г. на Украине) // Там же.— Вип. 97.— 1978.— С. 30—36; Голиченко А. В. О работе парторганизаций по патриотическому воспитанию трудящихся пограничных губерний Украины (1921—1925 гг.) // Там же.— Вип. 105.— 1980.— С. 111—114.

³⁰ Мар'яновський В. О. Діяльність КП(б)У по ідейно-політичному вихованню комуністів у відбудовний період (1921—1925 рр.) // *Наук. праці з історії КПРС.*— Вип. 61.— Київ, 1973.— С. 83—89; Білий П. Х. Питання об'єднаного руху за створення СРСР у партійній пропаганді й агітації (кінець 1922—початок 1923 рр.) // Там же.— Вип. 62.— 1973.— С. 80—86; Носков В. А. О работе парторганизаций Донбасса по подготовке руководящих кадров для партийных, советских и общественных органов в 1921—1925 гг. // Там же.— Вип. 111.— 1981.— С. 12—133; Хворостянов А. Ф., Анікеева І. В. Деятельность Компартии Украины по организации и развитию начального звена системы партийного просвещения (1921—1925 гг.) // Там же.— Вип. 101.— 1979.— С. 104—111.

Важливо підкреслити, що у 70-і роки двічі робились спроби комплексного узагальнення досліджень ідеологічної діяльності РКП(б) у 1921—1925 рр. У шеститомній «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу» теоретична та ідейно-виховна робота партії показана у тісному взаємозв'язку з іншими напрямками діяльності партійних організацій: господарчою, соціальною, політичною та ін.³¹ Переконливо доведено вирішальний внесок В. І. Леніна у визначення основних принципів непу. У той же час не висвітлено ставлення до окремих ленінських ідей, суттєвого оновлення відповідно до нових вимог потребує виклад окремих питань теоретичної діяльності партії, зокрема її боротьба з різними буржуазними ідейними течіями. Важливо з'ясувати причини, які сприяли створенню умов для поступового перетворення ідеологічного апарату партії, суспільствознавчої науки у сліпе знаряддя утвердження і підтримання культу особи Сталіна. У цілому ж матеріал монографії об'єктивно відбиває рівень наукового дослідження різних напрямів ідеологічної роботи партії на кінець 60-х — початок 70-х років.

Своєрідною узагальнюючою працею стала колективна монографія «Очерки истории идеологической деятельности КПСС. Октябрь 1917—1937 гг.» Варто відзначити позитивні риси спільної праці групи авторитетних авторів, які мали на меті дослідити дану сферу партійної роботи у її єдності і наступності на різних етапах становлення і розвитку соціалізму³². Нариси дають цілісну картину ідеологічної діяльності партії у її основних напрямках: теорії, пропаганді та агітації. В монографії ґрунтовно досліджені етапи становлення єдиної системи партійної освіти і перебудови системи політичної агітації в умовах мирного будівництва соціалізму, розгортання ідейно-виховної роботи у сфері народної освіти і вищої школи. І це логічно, оскільки названі напрями роботи партії найбільш повно і всебічно досліджені як в цілому по РКП(б), так і по КП(б)У.

Разом з тим у монографії висвітлення ленінської концепції будівництва соціалізму на початковому етапі подано в завершеному, статичному вигляді, яке побудовано у традиційній для переважної більшості історико-партійних досліджень 60-х — 70-х років схемі: формально-логічному розкладі на складові частини. Мало уваги приділяється участі партії в процесі розвитку марксистсько-ленінського вчення, залишились поза увагою дослідників питання конкретного внеску у справу найвизначніших теоретиків партії.

Незважаючи на те, що в монографії аргументовано показане викриття партією антиленінської суті троцькізму і антипролетарської суті «зміновіховства»; переконливо висвітлено антиленінську суть троцькізму³³, тут також виявляються загальні хвороби минулого, а саме: замовчування ролі ряду партійних теоретиків (перш за все М. І. Бухаріна) в ідейному розгромі троцькізму, некритичний показ теоретичної діяльності Сталіна, відсутність чіткого критичного аналізу еволюції теоретичних поглядів Троцького і т. п. Отже, ця монографія, на нашу думку, є своєрідним узагальненням, систематизованим аналізом ідеологічної діяльності КПРС досліджуваного періоду на тому рівні наукових концепцій, які були властиві історико-партійній науці до квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС.

Звичайно, періоди культу особи і застою завдали великої, неправної шкоди нашій партії, зокрема Компартії України, трудящим республіки, істотно загальмували розвиток історико-партійної на-

³¹ Див.: История Коммунистической партии Советского Союза. В шести томах.— М., 1970.— Т. 4., Кн. 1.— С. 42—433.

³² Пономарев Л. Н., Яковлев А. И. Очерки истории идеологической деятельности КПСС. Октябрь 1917—1936 гг.— М., 1985.

³³ Очерки истории идеологической деятельности КПСС.— С. 127—134.

уки, що природно відповідним чином вплинуло і на стан досліджень ідеологічної діяльності партії у відбудовний період.

Сьогодні, з позицій оновленого сьогодення, яскравіше проявляється вплив рішень квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС на історико-партійну науку. Все активніше повертаються у дослідження періоду непу базові марксистсько-ленінські принципи творчого осмислення історії, конструктивних дискусій, вільного співставлення точок зору на історичні процеси. Саме на такій основі єдино можливим вбачається поступове вироблення наукової концепції будівництва соціалізму в СРСР. У цьому плані показовими є 1987—1988 роки, які стали роками повернення нашої історії М. І. Бухаріна як теоретика партії 20-х років³⁴, і зваженого пошуку відповідей на питання про невідповідність форм і методів колективізації 1928—1933 років ленінським принципам кооперування, проведення соціалістичної індустріалізації. В зв'язку з цим заслуговують на увагу матеріали всесоюзного семінару «Історичний досвід КПРС у світлі 70-річчя Великого Жовтня» (Москва, листопад 1987 р.), статті Г. Бордюгова, В. Козлова, В. П. Данілова та М. В. Тепцова, О. Лациса, Ю. Бланда)³⁵ з питань місця і ролі окремих партійних діячів у здійсненні непу. Показовою є широка участь у цьому процесі економістів О. Р. Лациса, М. Шмельова та інших. Все це, з однієї сторони, розширює історіографічну базу вивчення проблеми непу, з іншої — вимагає посиленої уваги до ідеологічної роботи партії періоду 1921—1925 рр., що вже знаходить відгук у істориків партії на Україні³⁶.

Однак і сьогодні, в умовах перебудови, викликають занепокоєння рецидиви психології минулих років. Так, ще не звільнившись у повній мірі від тяживших над істориками партії консервативних стереотипів, охоронних традицій епохи застою, частина істориків почала приміряти до історико-партійної науки схеми «нового консерватизму». Дає себе знати стара звичка перекладання всієї відповідальності за визначення істини на вищі відповідальні органи, думка про те, що кожна знову відкрита істина підлягає ще офіційному затвердженню, набуваючи таким чином статус непорушної, «вічної» істини.

Партія затерігає науковців від таких міркувань. На лютневому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалося, що творчий «марксистсько-ленінізм — це завжди об'єктивний, глибоко науковий аналіз живої дійсності, що розвивається. Аналіз критичний, який ні від чого не відвертається, нічого не приховує, не боїться ніякої правди. Тільки такий аналіз працює на соціалізм. Немає і не може бути ніяких обмежень для справді наукового пошуку»³⁷. Останнє, на наш погляд, стосується не лише суспільствознавців, але й організаторів і хранителів джерельної бази історії партії.

Таким чином, у нашої історико-партійної науки існує стійка традиція у вивченні досвіду ідеологічного забезпечення початкового етапу відбудовного періоду. Накопичено чималий фактологічний, теоретичний матеріал, на базі якого у нових умовах є можливість відтворити дійсну картину ідейного життя партії і країни у першій половині 20-х років.

³⁴ Бухарин Н. Политическое завещание Ленина // Коммунист.— 1988.— № 2.— С. 93—102; Бордюгов Г., Козлов В. Николай Бухарин. Эпизоды политической биографии // Коммунист.— 1988.— № 13.— С. 91—109.

³⁵ Лацис О. Проблемы темпов в социалистическом строительстве. Размышления экономиста // Коммунист.— 1987.— № 8.— С. 79—90; Бордюгов Г., Козлов В. Время трудных вопросов. История 20—30-х годов и современная общественная мысль // Правда.— 1988.— 30 сент.; Данилов В. П., Тепцов Н. В. Коллективизация: как это было // Правда.— 1988.— 16 сент.; Голанд Ю. Как свернули нэп // Знамя.— 1988.— № 10.— С. 166—184.

³⁶ Укр. іст. журн.— 1988.— № 10.— С. 5—17.

³⁷ Горбачов М. С. Революційній перебудові — ідеологію оновлення: Промова на Пленумі ЦК КПРС 18 лют. 1988 р.: Постанова Пленуму ЦК КПРС.— К., 1987.— С. 10.

У світлі вищевикладеного вбачається актуальним дослідження таких проблем ідеологічної діяльності Комуністичної партії: а) розробка В. І. Леніним концепції нової економічної політики; б) участь партійних, державних діячів і суспільствознавців України у розвитку марксистсько-ленінської теорії у відбудовний період; в) ідейна боротьба Компартії України проти троцькізму, інших непролетарських ідейних течій, які отримали розповсюдження в 1921—1925 рр.

Вбачається безумовним, що ретельне вивчення теоретичної діяльності партії, воз'єднання її в комплексі з агітаційною і пропагандистською роботою, з процесом гострого протистояння з буржуазною ідеологією в умовах першого етапу мирного будівництва соціалізму в СРСР дозволить набагато повніше розкрити закономірності ідеологічної роботи Комуністичної партії України в епоху переходу від капіталізму до соціалізму.

С. І. Тицький (Київ)

До уваги читачів!

ЦК ЛКСМ України, Інститут історії АН УРСР повідомляють, що у травні 1989 р. відбудуться IV суспільно-політичні читання «МОЛОДЬ І АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ».

Запрошуються співробітники, викладачі та аспіранти науково-дослідних закладів, навчальних та вищих навчальних закладів, архівів, музеїв, редакцій газет і журналів, видавництв, партійні та комсомольські працівники віком до 35 років, які досліджують питання вітчизняної та загальної історії, історіографії, джерелознавства, інших допоміжних історичних дисциплін.

Тези наукових повідомлень передбачається опублікувати.

В процесі роботи передбачається розглянути питання створення та перспектив діяльності асоціації молодих істориків Української РСР.

Бажаючих взяти участь в читаннях просимо звертатися в оргкомітет (до 1 квітня) на адресу: 252001 Київ 1, вул. Кірова, 4. Інститут історії АН УРСР, оргкомітет. Тел. 2291627, 2298704

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

Про спільну діяльність профспілок України і РСФРР у період боротьби проти австро-німецьких окупантів та гетьманщини

Л. П. Ковальська (Київ)

Розвиток профспілкового руху в нашій країні в період 1917—1920 рр. знайшов належне висвітлення в радянській історичній науці. В працях істориків УРСР І. А. Зозулі, А. Ф. Суrowого¹ досліджується, як більшовицька партія керувала профспілковим рухом і боротьбою проти політики меншовиків та есерів у профспілках у перші роки Радянської влади, розкривається роль партійних організацій у мобілізації профспілок України на боротьбу проти внутрішньої контрреволюції та іноземної інтервенції. Різностороння діяльність масових робітничих організацій в утвердженні влади Рад, їх участь у державному, господарському і культурному житті, опорі німецько-австрійським окупантам досліджена в монографіях Є. М. Скляренка, О. Б. Слуцького, В. П. Сидоренко, А. П. Гриценко. Історія профспілкового руху нашої республіки узагальнена й систематизована в колективній монографії «Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР»². Цей фундаментальний твір став першою історико-документальною книгою про діяльність професійних спілок України в період соціалістичного і комуністичного будівництва.

Завданням повідомлення є відображення спільної боротьби профспілок України і РСФРР проти австро-німецьких окупантів і гетьманщини на Україні (березень — листопад 1918 р.), за відновлення влади Рад, висвітлення діяльності масових організацій робітничого класу у зміцненні дружби, співробітництва, всебічних зв'язків братніх народів.

Під час австро-німецької окупації України основними питаннями організаційної діяльності як ВЦРПС, ЦК всеросійських галузевих об'єднань, так і їх обласних, крайових, місцевих відділень на Україні були: збереження низових організацій, дальша консолідація і централізація їх у межах України, збереження в їх побудові принципу пролетарського інтернаціоналізму, зміцнення всебічних зв'язків і співробітництва з всеросійськими профспілками, організація політичної та економічної боротьби пролетаріату проти окупаційного режиму, за відновлення Радянської влади на Україні.

Організаторами і натхненниками героїчного опору українського народу іноземним окупантам і українським буржуазним націоналістам стали підпільні більшовицькі комітети. В своїй роботі вони керувалися рішеннями VII з'їзду РКП(б), IV Надзвичайного Всеросійського з'їзду Рад, II Всеукраїнського з'їзду Рад. Вже з перших днів окупації

¹ Зозуля І. А., Суrowий А. Ф. Партійне керівництво профспілковим рухом на Україні у період громадянської війни.— К., 1979.— С. 127.

² Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— Киев, 1983.— С. 663.

більшовицькі партійні та профспілкові осередки мобілізували тисячі робітників і організували опір наступаючому ворогу. Рішуче й оперативно діяли профспілкові організації залізничників, металістів, деревообробників, шкіряників Київської губернії. Тисячі робітників вступили в артилерійські, кулеметні, кінні частини. Червоноармійські загони під керівництвом Г. І. Чудновського, А. Дзедзівського, члена Київської Ради профспілок В. М. Боженка кілька днів героїчно стримували натиск ворога на підступах до міста.

Самовіддано захищав владу Рад пролетаріат Донецького та Криворізького басейнів. Дієву допомогу в формуванні робітничих червоногвардійських загонів надавав член ЦК РКП(б), керівник профспілки металістів Ф. А. Сергєєв (Артем). У загони К. Є. Ворошилова, О. Я. Пархоменка, Ю. О. Щаденка влилося кілька тисяч робітників-металістів, шахтарів, залізничників, будівельників, хіміків, друкарів. Крім мобілізаційної роботи профспілки безпосередньо організували виробництво, випуск боєприпасів і військового спорядження для Червоної Армії, допомагали евакуювати устаткування підприємств, готову продукцію, запаси сировини³.

Переборюючи опір радянських військ, інтервенти до кінця квітня 1918 р. окупували майже всю Україну і з допомогою буржуазно-націоналістичної Центральної ради відновили буржуазно-поміщицький лад, встановивши жорстокий окупаційний режим. Масові робітничі організації змушені були перейти на напівлегальне становище, тому що окупанти та їх націоналістичні слуги намагалися закрити профспілки, які перебували під впливом більшовиків. Більшовицький вплив у масових робітничих організаціях у той час здійснювали підпільні партійні осередки й більшовицькі фракції.

В умовах терору і масових репресій трудящі України не припиняли боротьби за відновлення Радянської влади. З появою окупантів на Україні місцеві професійні спілки металістів, гірників, залізничників визначили політичну спрямованість своєї діяльності, виступили проти Центральної ради та її місцевих органів, які з допомогою німецьких пособників піддавали репресіям учасників радянського будівництва та революційних профспілкових діячів. Так, на загальних зборах робітників естампажного і пічного заводів Катеринослава 25 квітня 1918 р. була прийнята резолюція протесту проти дій місцевих властей. Товаришів по профспілці підтримали на загальних зборах робітники трубопрокатного заводу. В резолюції, прийнятій 27 квітня, зазначалося: «Ми, робітники, заявляємо, що те насилля, яке було вчинено над нашим товаришем, є акт помсти всім робітникам... Ми заявляємо, що будемо боротися всіма наявними у нас засобами і не дозволимо ніяким бандам, хай то вільні козаки чи будь-хто інший, знущатися з вільної особи людини і громадянина»⁴.

Питання про політичну боротьбу було включено в порядок денний з'їзду профспілок Юзівського, Кальміуського, Макіївського та Маріупольського районів 18 травня 1918 р. З'їзд закликав «усіх трудящих об'єднатися навколо професійних організацій і висунути всю наявну силу й могутність для відстоювання своїх економічних і політичних завоювань... При порушенні інтересів як окремих членів, так і в цілому спілок, виступити з протестом, бойкотом і страйком»⁵. Про рішення протестувати у відповідь на масові звільнення найбільш передових і свідомих робітників повідомляла у листі до Крайового бюро спілки робітників-металістів Донецька обласна професійна спілка «Горнотруд»⁶.

³ Там же.— С. 122, 123.

⁴ Держ. арх. Дніпропетр. обл., ф. Р-5047, оп. 1, спр. 2, арк. 18.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2699, оп. 3, спр. 13, арк. 3.

⁶ Там же, спр. 59, арк. 1, 1 зв.

Обурення з приводу звільнення робітників-залізничників висловив у телеграмі міністру шляхів сполучення районний делегатський з'їзд Одеси. Учасники з'їзду писали: «Залізничники будуть протестувати проти переслідувань за політичні переконання. Просимо всіх залізничників приєднатися до нашого протесту»⁷.

Однією з форм боротьби організованого пролетаріату в перші місяці окупації України стали маніфестації робітників 1 травня 1918 р., проведені згідно з рішеннями підпільних партійних більшовицьких комітетів і місцевих профспілок. Так, Харківська Рада професійних спілок підтримала рішення більшовиків про святкування 1 Травня і надіслала низовим організаціям листа з пропозицією екстрено організувати членів спілки для участі в цій маніфестації⁸. Київське ЦБПС, в якому більшовики мали значний вплив, вирішило провести в день пролетарського свята загальноміську забастовку. Для обговорення плану святкування були проведені збори фабрично-заводських комітетів, на яких більшовики висунули лозунг: «Хай живе Радянська Федеративна Республіка!»⁹.

Робітники Катеринославського залізничного заводу на загальних зборах 27 квітня вирішили взяти участь у першотравневій демонстрації і «в цей день вийти на вулиці з прапорами»¹⁰. Мітинги, демонстрації, збори, страйки пройшли в цей день на підприємствах більшості міст Донбасу¹¹. Виступи робітників під керівництвом своїх організацій у день політичного свята стали яскравим прикладом пролетарського інтернаціоналізму, переконливим доказом непохитної волі пролетаріату України відновити Радянську владу та вимушено перервані структурні зв'язки масових робітничих організацій України з аналогічними організаціями Російської Федерації.

Гостра боротьба проти буржуазних націоналістів розгорнулася в профспілках залізничників, які виступили за збереження принципу інтернаціоналізму в організаційній побудові. Українські буржуазні націоналісти і в умовах австро-німецької окупації намагалися ділити профспілки за національними ознаками. В березні 1918 р. у телеграмі для всіх залізниць України міністерство шляхів сполучення заборонило діяльність профспілкових комітетів «на підставі статуту Всеросійської спілки залізничників, оскільки вона виходить за межі чисто професійних інтересів»¹².

У другому циркулярі, нав'язуючи робітничому рухові ідею створення самостійних організацій, націоналісти погрозували розправою: «Особи, які не визнають української влади і взагалі українського руху, ...будуть негайно звільнені з посад і як шкідливі елементи спокійного життя будуть вислані за кордон»¹³. А 26 березня 1918 р. вийшло розпорядження: «Віднині на службу по міністерству шляхів сполучення приймати тільки підданих Української Республіки, які знають українську мову й українське письмо»¹⁴.

Міністр заборонив проведення четвертого, чергового делегатського надзвичайного з'їзду Південно-Західних залізниць, призначеного на 20 квітня. З категоричними протестами проти цього рішення виступили залізничники Києва, Жмеринки, Сарн, Козятина, Вознесенська¹⁵. У головний комітет залізниць і міністерство надійшли численні теле-

⁷ ЦДА УРСР, ф. 1244, оп. 1, спр. 21, арк. 137.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2699, оп. 3, спр. 25, арк. 1.

⁹ Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции. 1918—1920 гг.: Сб. документов и материалов.— Киев, 1962.— С. 27—30.

¹⁰ Держ. арх. Дніпропетр. обл., ф. Р-5047, оп. 1, спр. 2, арк. 18.

¹¹ Слуцкий А. Б., Сидоренко В. П. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября.— М., 1961.— С. 34.

¹² ЦДА УРСР, ф. 693, оп. 1, спр. 237, арк. 160.

¹³ Там же, арк. 147.

¹⁴ Там же, арк. 177.

¹⁵ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— С. 124.

грами й виписки з резолюцій зборів робітників і службовців різних служб залізниці. Так, дільничний комітет станції Здолбунове, де працювали близько 3 тис. чоловік, повідомляв, що робітники наполягають «на своєчасному скликанні з'їзду, необхідного для приведення в порядок залізничного транспорту і життя залізничників»¹⁶. Загальні збори робітників, майстрових і службовців Козятинського району, що відбулися 12 квітня 1918 р., прийняли резолюцію, в якій закликали «не рахуватися з розпорядженням міністра»¹⁷. Зважаючи на одностайний опір з боку залізничників, власті змушені були піти на поступки, зокрема дозволити проведення з'їзду.

При підтримці австро-німецьких окупантів і гетьманських покровителів легальні партії провели в Києві у травні 1918 р. I Всеукраїнську конференцію профспілок¹⁸. При всьому бажанні не можна було не врахувати об'єктивних історичних факторів, за яких розвивався професійний рух на Україні, та прагнення трудящих України до возз'єднання з трудящими Росії. Тому в одній з доповідей «Національне питання в професійному русі» зазначалося: «Оскільки майбутнє української держави невідоме, було б недоречно поривати зв'язок із Всеросійським центром... Невідворотне чи не невідворотне об'єднання всієї Росії треба, виходячи з близькості інтересів, культурної спільності і спільності минулої історії, зберегти цю близькість, і не можна тут проголошувати розрив з російським профрухом»¹⁹. Чисельність членів профспілок у цей час на Україні становила понад 500 тис. чоловік без спілок залізничників. Найбільше членів охоплювали спілки металістів (147 968), гірників (72 984), шевців (30 202), харчообробної промисловості (13 224), шкіряників (12 633), деревообробників (9185), друкарів (12 039)^{20–21}.

Обрана конференцією угодівська Всеукраїнська центральна рада профспілок (Уцентропроф) взяла курс на підкорення профспілкового руху гетьманському режиму. Проти її зрадницької лінії виступили низові організації. Так, робітники-друкарі Києва на загальних зборах засудили діяльність меншовиків, бундівців та есерів з центрального органу. Вони писали: «Ми, робітники друку, рішуче протестуємо проти групи соціал-зрадників, які називають себе Радою профспілок України (Уцентропроф)... Ми закликаємо всіх робітників України приєднатися до нашого протесту. Вітаємо нашого старшого брата — пролетаріат РСФРР — в його упертій боротьбі з уже наполовину розбитою і роздушеною буржуазією»²².

Серед робітників і селян України наростало незадоволення політикою реставрації поміщицько-буржуазного ладу. Буржуазні партії та угодівські профспілки намагалися стримувати робітників від боротьби проти окупантів і буржуазно-поміщицького режиму. Більшовицькі організації розвінчували ворожу для робітників угодівську політику Уцентропрофу. Після закінчення I Всеукраїнської конференції профспілок більшовики-делегати провели нелегальну партійну нараду, на якій були присутні представники більшовицьких організацій Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Кам'янського, Чернігова, Полтави, Кременчука, Прилук та інших міст.

Нарада визнала необхідним зміцнювати більшовицький вплив у профспілках, послати в кожную профорганізацію своїх представників,

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 1574, оп. 1, спр. 8, арк. 4, 6—9, 68.

¹⁷ Там же, спр. 9, арк. 80.

¹⁸ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— С. 125.

¹⁹ Первая Всеукраинская конференция профсоюзов (21—27 мая 1918 г.).— Харьков, 1924.— С. 64—65.

^{20–21} Первая Всеукраинская конференция профсоюзов.— С. 12.

²² Шингарьов І. Київські профспілки в боротьбі за Жовтень.— Х., 1932.— С. 23.

створити фракції і, таким чином, зміцнити зв'язки з підпільними партійними організаціями²³.

Влітку 1918 р. комфракції були створені при багатьох галузевих спілках Донбасу, зокрема при спілках гірників і залізничників Гришиного, металістів Краматорська, залізничників станцій Ясинувата, Дебальцево та інших. Члени партії ввійшли до правлінь ряду спілок і завкомів. Більшовики П. В. Крижановський, Г. Т. Кисельов і Ф. Ф. Романовський були членами правління профспілки «Горнотруд» Криворізького району, І. К. Амосов і Г. С. Биченко — членами правління спілки металістів і заводського комітету Брянського заводу в Катеринославі. Зміцнили більшовицькі партійні осередки в харківських спілках металістів, хіміків, будівельників, залізничників, щевців. В Одесі більшовики мали міцні позиції в усіх спілках, у Катеринославі — в профспілках шевців, друкарів, шкіряників і деревообробників²⁴.

Для дальшого розгортання боротьби українського народу під проводом пролетаріату проти окупантів та їх пособників, для розвитку професійного руху велике значення мав I з'їзд КП(б)У, який відбувся в липні 1918 р. Створивши Комуністичну партію України як складову частину єдиної пролетарської лєнінської партії, з'їзд закликав трудящих України до підготовки збройного повстання проти окупантів.

Під впливом діяльності більшовиків страйкова боротьба пролетаріату влітку 1918 р. значно посилилась. Все частіше стихійний страйковий рух спрямовувався в організоване русло політичної боротьби за ліквідацію німецько-австрійських окупантів та гетьманського режиму, за відновлення Радянської влади на Україні. Страйки поширювалися по всій Україні. Так, у липні 1918 р. спочатку стихійно, а згодом під керівництвом спілок металістів і «Горнотруд» відбулися забастовки на підприємствах Горлівки, Софіївки, Мар'ївки, Верівки, Юзівки, Бахмута, Луганська, Миколаєва²⁵. Робітники утворили спеціальний забастовочний фонд для допомоги страйкуючим, в який відраховували гроші члени профспілок, що входили в Крайове бюро металістів, а також спілки металістів Севастополя, Гомеля, Таганрога, Херсона, Києва²⁶.

13 серпня управління Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізничного та сталєвого виробництва Юзівського заводу у листі до міністерства продовольства скаржилося на діяльність продовольчого комітету, що складається з представників спілок і має специфічний професійно-політичний характер, «підгодовує страйкуючих», «став зброєю боротьби з підприємцями», «головним у роботі вважає політичну та економічну боротьбу»²⁷.

Авангард організованого пролетаріату виявляв зразки високої політичної свідомості, незважаючи на посилення репресій, безробіття, дорожнечу. В липні 1918 р. всі великі підприємства Миколаєва було закрито. Німецьке командування віддало розпорядження відкрити суднобудівні заводи «Наваль» та «Руссуд». Однак «спроба ця не мала успіху... Кваліфіковані робітники утрималися від набору»²⁸. Луганський патронний завод також «одержав розпорядження приготувати всі відділи, щоб знову налагодити виготовлення патронів». Повідомляючи про це Крайове бюро металістів, Луганська профспілка під-

²³ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— С. 125—126.

²⁴ Зозуля І. А., Суровий А. Ф. Назв. праця.— С. 127; Осадчий Ю. Г. Борьба Коммунистической партии за профсоюзы Украины в период иностранной военной интервенции и гражданской войны (1918—1920 гг.).— Автореф. дис. канд. ист. наук.— Киев, 1978.— С. 20; Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— С. 126.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2699, оп. 1, спр. 2, арк. 5, 7, 10, 11, 23, 24, 31, 32, 33; спр. 3, арк. 93.

²⁶ Там же, оп. 3, спр. 78, арк. 2; спр. 56, арк. 5, 10, 19.

²⁷ Там же, спр. 70, арк. 3, 3 зв.

²⁸ Там же, спр. 72, арк. 20.

креслювала, що робітники «свідомо ставляться негативно до цієї роботи, не маючи бажання готувати патрони для гетьманського уряду»²⁹.

Найбільшим виступом робітничого класу проти австро-німецьких окупантів та буржуазного «гетьманського» уряду України влітку 1918 р. був Всеукраїнський страйк залізничників, який понад місяць паралізував роботу залізничного транспорту, охопив усі залізниці України³⁰. В той час професійна спілка нараховувала близько 80 тис. чоловік, а націоналістична рада залізниць України (Разалук), за її даними, — «близько п'яти тисяч чоловік, і майже всі вони в той же час були членами професійної спілки, не маючи бажання виходити з її складу»³¹.

Головний дорожний комітет Південно-Західної залізниці, в якому засіли меншовики, не став бойовим органом страйку. Під впливом більшовицьких комітетів низові профспілкові організації стали на шлях рішучої боротьби за відновлення Радянської влади на Україні, за поліпшення свого економічного становища. Для керівництва страйком ЦК КП(б)У створило Організаційне бюро залізничників на чолі з А. Є. Близниченком. Член Київського обкому КП(б)У М. В. Реут увійшов до складу Центрального страйкового комітету, представники партійних організацій Київщини — до складу страйкових комітетів дільниць, вузлів, окремих підприємств і служб. Повністю керував діяльністю страйкому Одеський обком КП(б)У.

Активно діяли керовані більшовиками страйкові комітети в Харкові, Катеринославі, Полтаві, Донбасі, на Волині, Поділлі та інших районах України³².

Страйк залізничників підтримували спілки металістів, шахтарів, друкарів, деревообробників, харчовиків. Вони влаштовували страйки солідарності, збирали кошти у фонд допомоги залізничникам, висловлювали протести з приводу дій окупаційних властей, спрямованих проти бастуючих. Так, 25 липня 1918 р. відбулося надзвичайне засідання Ради профспілок Олександрівська, на якому були присутні представники від 16 спілок міста, найбільші з яких — організації металістів, деревообробників, друкарів, залізничників, харчовиків. На зборах прийнято резолюцію з рішучим протестом проти дій австро-німецького командування³³.

Значну допомогу трудящим України в боротьбі за свої політичні й економічні інтереси надавали трудящі Радянської Росії, ВЦРПС, ЦК всеросійських галузевих спілок стали організаторами всебічної допомоги профспілкам України. Особливо цінною була матеріальна допомога робітникам під час проведення страйків. Влітку 1918 р. під час всеукраїнського страйку залізничників профспілкові організації Радянської Росії з винятковою оперативністю організували збір коштів страйкуючим українським залізничникам. У звіті ВЦРПС про збір коштів, який був опублікований в «Известиях ВЦИК» 5 вересня 1918 р., повідомлялося, що всього з початку страйку українських залізничників надходження для страйкарів становили 1 042 633 крб. і 54 коп.³⁴

Постійно надсилав матеріальну допомогу на адресу профспілки металістів України Центральний комітет Всеросійської спілки робітників-металістів. Він також випускав відозви, листівки-заклики, інформаційні листи, в яких рекомендував правлінням спілок якнай-

²⁹ Там же, арк. 85—86.

³⁰ История Украинской ССР: В 10 т. — Киев, 1984. — Т. 6. — С. 342—344.

³¹ ЦДА УРСР, ф. 1574, оп. 1, спр. 35, арк. 2.

³² Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — С. 128—129.

³³ Держ. арх. Запоріж. обл., ф. Р-564, оп. 1, спр. 52, арк. 20, 20 зв., 21, 21 зв.

³⁴ Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР: Сб. документов и материалов. — Киев, 1962. — С. 76.

швидше «здійснити однопроцентне відрахування місячного заробітку в фонд економічної боротьби металістів України»³⁵.

Страйкуючих робітників шкіряних заводів Одеси в липні 1918 р. підтримала Всеросійська професійна спілка шкіряників, яка створила спеціальний «фонд страйкуючих в Одесі»³⁶. А в жовтні 1918 р. президія ВЦРПС постановила «виділити із забастовочного фонду 50 тис. крб. для підтримки робітників шкіряного виробництва в окупованих областях України»³⁷.

Під час австро-німецької окупації організаційні зв'язки між масовими робітничими організаціями України та РСФРР були формально розірвані. Та, незважаючи на це, великі виробничі спілки провідних галузей промисловості продовжували підтримувати найтісніші контакти. Показові, наприклад, відносини професійних спілок металургійної, металообробної і машинобудівної промисловості України з Всеросійською спілкою робітників-металістів (ВСРМ) у РСФРР. Об'єднання цієї категорії працюючих на Україні в травні 1918 р. охоплювало 147 968 чоловік, що становило 26% від загальної кількості членів профспілок України³⁸.

Металісти були найчисленнішим і найорганізованішим загоном робітничого класу, який у революційному русі пролетаріату відіграв провідну роль. З початку окупації Обласне бюро металістів Донецько-Криворізького басейну Всеросійської спілки металістів, що містилося в Харкові, змушене було перебудувати свою роботу. Частина членів Бюро евакуювалась у Таганрог, щоб налагодити нормальну роботу і підтримувати постійні зв'язки з центром. Делегація Центрального комітету ВСРМ приїхала в Харків на початку квітня для проведення тарифу. Вона залишила свого представника в Бюро для вивчення становища на місцях: «щоб проведення обласного колективного договору проходило повсюдно під його керівництвом»³⁹.

У циркулярному листі місцевим організаціям Бюро 31 травня 1918 р. повідомляло, що при обласному Бюро працює два представники ЦК ВСРМ⁴⁰. Між Бюро, яке працювало в Харкові, і ЦК ВСРМ встановилося регулярне листування та живий зв'язок з різних питань профспілкового життя. Характерним є один з листів до ЦК ВСРМ, в якому члени Бюро визнавали: «Встановлення більш тісного організаційного зв'язку між розірваними ходом подій частинами єдиного руху ми вважаємо питанням цілком назрілим і абсолютно невідкладним»⁴¹.

За рішенням наради металістів, яка відбулася 20 квітня в Києві, Обласне бюро металістів Донецького і Криворізького басейнів розгорнуло роботу по скликанню з'їзду спілок робітників-металістів України в Харкові, щоб «намітити план організації спілок на місцях, їх об'єднання по Україні і з'ясувати своє ставлення до Всеросійської спілки»⁴². Центральний комітет Всеросійської спілки робітників-металістів уважно стежив за підготовкою з'їзду металістів України і надавав їм всіляку підтримку⁴³.

З'їзд профспілок робітників-металістів України відбувся в Харкові 21—25 червня 1918 р. У його роботі взяли участь 47 представників 31 спілки Донецького і Криворізького басейнів, Києва, Одеси і Сева-

³⁵ Рабочий класс Советской России в первый год диктатуры пролетариата: Сб. документов и материалов.— М., 1964.— С. 54.

³⁶ Там же.— С. 53.

³⁷ Профессиональный вестник.— 1918.— 20 дек.— С. 17.

³⁸ Первая Всеукраинская конференция профсоюзов (21—27 мая 1918 г.).— Укр. бюро ВЦСПС, 1924.— С. 12.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2699, оп. 2, спр. 21, арк. 2.

⁴⁰ Там же, арк. 4.

⁴¹ Там же, оп. 3, спр. 26, арк. 33.

⁴² Там же, оп. 2, спр. 21, арк. 5; спр. 15, арк. 1а, 1б.

⁴³ Склярєнко Є. М. Борьба трудящих Украины против немецко-австрийских оккупантов и гетьманщины в 1918 р.— К., 1960.— С. 237.

стополя. З вітальним словом і доповіддю про роботу ЦК ВСРМ виступив представник ЦК⁴⁴. З'їзд розглянув сім питань. Визначаючи завдання щодо проведення тарифного договору, делегати з'їзду вирішили, «щоб робітники на місцях не зверталися до українських властей, бо це не допоможе справі, а приведе до дезорганізації в робітничому середовищі і принизить гідність спілки». Вирішуючи питання організації своїх сил у масштабах України, металісти одностайно зійшлися на думці, що «створення Крайового Українського об'єднання не виключає необхідності прагнення до відновлення тісного організаційного зв'язку з Всеросійською спілкою робітників-металістів, оскільки з російським робітничим класом у силу його і економічних і історичних умов пролетаріат України зв'язаний найбільше»⁴⁵. З'їзд 25 червня 1918 р. обрав Крайове бюро спілок робітників-металістів як орган, що об'єднує професійні спілки робітників-металістів на території України, з тим, щоб це «об'єднання підтримувало зв'язок з Всеросійською спілкою робітників-металістів»⁴⁶.

На виконання постанови з'їзду Крайове бюро 3 серпня 1918 р. вирішило взяти участь у наступній «Московській нараді з питань взаємовідносин між професійним рухом України та Великої Росії»⁴⁷. На нараді був присутній делегат від Крайового бюро, який після повернення з Москви, 26 серпня доповів, що 18 серпня на засіданні ЦК затверджено «Положення про взаємовідносини металістів у Великій Росії та на Україні». Делегат зачитав договір, запропонований ЦК ВСРМ. Крайове бюро обговорило його і затвердило на засіданні 5 вересня, а 17 вересня 1918 р. Бюро знову послало представника в Москву для ратифікації договору⁴⁸.

Бюро спілки металістів розробило статут для низових організацій і в липні розіслало його для реєстрації в місцевих органах влади. В супроводжувальному листі до статуту містився заклик закріпити єдність юридичної основи, підтримувати та надавати Бюро необхідну допомогу, «оскільки в єдності нашого руху — наша сила і запорука наших успіхів». Далі підкреслювалося, що «цей зразок статуту для місцевих спілок має тимчасовий характер і викликаний вимогою моменту»⁴⁹.

В своїй діяльності по централізації професійних спілок у масштабах України Крайове бюро металістів широко використовувало досвід аналогічних організацій Петрограда, Москви та інших міст Радянської Росії. Воно постійно керувалося циркулярними листами, положеннями, інструкціями і статутами, надісланими ЦК ВСРМ⁵⁰.

Таким чином, між провідними професійними спілками робітників-металістів Російської Федерації та України були встановлені договірні відносини, які передбачали тісне співробітництво, всебічну допомогу і були спрямовані на відновлення організаційного зв'язку між ними.

За тісну ідейно-політичну й організаційну єдність з ВЦРПС і центральними комітетами галузевих профспілок Радянської Росії висловилися з'їзди профспілок трудящих цукрової промисловості, керівні органи спілок хіміків, друкарів, шкіряників, торгово-промислових службовців та інші. Профспілки України обмінювалися делегаціями з всеросійськими об'єднаннями, отримували від них журнали, бюлетені, рекомендації та консультації з різних питань профспілкового руху. ВЦРПС та ЦК галузевих спілок РСФРР обговорювали на своїх засіданнях різні питання діяльності профспілок на окупованих

⁴⁴ Держ. арх. Запоріж. обл., ф. Р-564, оп. 1, спр. 49, арк. 40.

⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2699, оп. 3, спр. 15, арк. 18, 27.

⁴⁶ Там же, арк. 60, спр. 26, арк. 17.

⁴⁷ Там же, спр. 14, арк. 42.

⁴⁸ Там же, спр. 17, арк. 30, 33; спр. 26, арк. 32.

⁴⁹ Там же, оп. 1, спр. 2, арк. 1 зв., 2.

⁵⁰ Там же, спр. 3, арк. 18, 19, 24, 27, 28, 32, 35, 37.

територіях, надавали їм всебічну моральну та матеріальну підтримку в боротьбі проти австро-німецької окупації, за встановлення влади Рад⁵¹⁻⁵².

На початку осені класова боротьба на Україні загострилася. Широкого розмаху набрав страйковий рух пролетаріату, розгорталася партизанська війна. Місцеві власті та окупаційне командування вдавалися до жорстоких репресій, намагаючись силою зброї зберегти бажаний порядок. Власті арештовували найактивніших діячів профспілкового руху, відмовлялися визнавати профспілки, розгромлювали приміщення редакцій газет і робітничих організацій, грубо втручалися в діяльність профспілок. Так, у Краматорську місцеві власті не визнавали професійних спілок, заборонили загальні та делегатські збори робітників і службовців⁵³. У Мелітополі в приміщенні будинку професійних спілок міста 3 вересня без будь-яких пояснень представники державної варти провели обшук, забрали документи, закрили приміщення і виставили вартового⁵⁴. В Миколаєві на делегатські збори союзу металістів 12 жовтня з'явився для нагляду представник гетьманської варти. В пред'явленому ним посвідченні вказувалося, що його прислано для того, «щоб крім питань суто професійного характеру не обговорювалися питання політичні». Після короткого розбору цього обурливого факту делегати прийняли резолюцію, в якій засудили грубе порушення прав робітників, розпустили збори, «заявивши цим рішучий протест проти дій місцевих властей»⁵⁵. У відповідь на це 24 жовтня представники державної варти при підтримці іноземних солдатів арештували без пред'явлення звинувачення і пояснення причин арешту найактивніших членів спілки металістів⁵⁶. Про ці безчинства повідомляли звідусіль у Крайове бюро металістів низові організації, вимагаючи рішучих дій проти політики окупаційних і місцевих властей.

В умовах окупації буржуазія й поміщики ще більше посилили наступ на права трудящих: збільшували тривалість робочого дня, підвищували норми виробітку, зменшували заробітну плату. Зростало безробіття. Кількість робітників, наприклад, у металургійній промисловості України, Дону та Криму в жовтні 1918 р. (без Катеринославського району) становила 49 600 чоловік, або 24,6% до нормальної кількості 201 314 чоловік⁵⁷. У Катеринославському районі в той час налічувалося 69 заводів, 44 з яких були зачинені, а 25 працювали не на повну потужність. Всього у Катеринославі працюючих робітників-металістів, за підрахунками профспілки, у той час налічувалося лише 6500 чоловік⁵⁸.

В обстановці економічної розрухи і загострення класової боротьби більшовицькі партійні організації широко розгорнули роботу по мобілізації мас на боротьбу за відновлення влади Рад на Україні. Саме ці питання були головними на порядку денному губернських, районних і міських більшовицьких партійних конференцій (вересень 1918 р.), Пленуму ЦК КП(б)У (вересень 1918 р.).

Пі з'їзд КП(б)У, що відбувся у жовтні 1918 р., зокрема, прийняв рішення про підготовку збройного повстання проти окупантів і внутрішньої контрреволюції та підготовку святкування першої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. Так, Київські обласний та міський комітети КП(б)У випустили листівку із закликом до

⁵¹⁻⁵² Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— С. 126—127; Скляренко Є. М. Нариси історії профспілкового руху на Україні.— С. 178.

⁵³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2699, оп. 3, спр. 27, арк. 33.

⁵⁴ Там же, спр. 79, арк. 5.

⁵⁵ Там же, спр. 52, арк. 1.

⁵⁶ Там же, спр. 79, арк. 7.

⁵⁷ Шлосберг Д. Перший Всеукраїнський з'їзд профспілок.— Вид-во Український робітник (1930).— С. 12, 13.

⁵⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2699, оп. 3, спр. 61, арк. 72.

трудящих України в день першої річниці Жовтня провести загальний одноденний страйк⁵⁹⁻⁶⁰. Аналогічні листівки та відозви випустили обласні комітети КП(б)У Донецько-Криворізького басейну, Волинський губернський і Житомирський міський комітети партії, Київський комітет комсомолу й інші організації⁶¹. Святкування першої річниці Жовтневої революції яскраво свідчило про готовність робітничого класу України утверджувати владу Рад і налагоджувати братерське співробітництво з трудящими РСФРР.

Під керівництвом більшовицьких комітетів і профспілок економічні страйки, які виникли стихійно в жовтні, в листопаді набули політичної спрямованості і перетворилися в могутні маніфестації робітничої солідарності. На одному із засідань Крайового бюро спілки металістів члени бюро констатували: «Конфлікти зростають, забастовки йдуть одна за одною, все частіше спалахують відразу в кількох місцях. Цьому сприяє впевненість мас у можливості крупних політичних змін на Україні»⁶². В одній із статей журналу «Голос металіста» в ті дні зазначалося: «Від того, щоб спрямувати стихійний страйковий рух в організоване русло під спільним лозунгом об'єднання, ми відмовлятися не можемо»⁶³. У той час низові профспілки металістів проводили страйки на заводах Гартмана — в Луганську, Дніпропетровському — в Кам'янському, Новоросійського товариства — в Юзівці, Ельворті — в Єлисаветграді⁶⁴. До кінця листопада 1918 р. страйковий рух, що почався в дні святкування річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, влився в могутнє русло визвольної боротьби трудящих України за відновлення Радянської влади. Характерною для того часу є резолюція загальних зборів робітників залізопрокатного заводу Катеринослава, що відбулися 25 листопада 1918 р. На зборах було прийнято резолюцію більшовиків, в якій робітники постановили: «В якомога коротший строк відновити вигнану петлюро-гетьманомешовицькою коаліцією з допомогою австро-німецьких штиків Раду робітничих і селянських депутатів, стати в ряди повстанських загонів, провести чистку в наших заводських комітетах»⁶⁵.

Після скасування Брестського договору боротьба трудящих України за відновлення влади Рад розгорнулася з новою силою. Очолили цю боротьбу більшовицькі партійні комітети і професійні спілки. Так, на Всеукраїнській нараді профспілок робітників-металістів, яка відбулася 22 листопада 1918 р., у резолюції з питання про поточний момент записано: «Розвиток і зростання світової робітничої революції, процвітання і зміцнення Радянської влади в Росії, з одного боку, і наступ на Україну імперіалістичних союзницьких сил, що намагаються остаточно знищити завоювання революції на Україні і в Росії,— з другого боку, ставлять перед робітничим класом України невідкладне завдання організації всіх пролетарських сил для завоювання єдиної революційної влади — робітничих і селянських Рад»⁶⁶. Під натиском страйкової боротьби пролетаріату, спільних виступів повстансько-партизанських загонів і радянських військових частин окупанти спішно покинули територію України.

Таким чином, під час австро-німецької окупації професійні спілки як на Україні, так і в Росії активно включилися в боротьбу проти іноземного поневолення. Профспілкові організації України не поривали

⁵⁹⁻⁶⁰ Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР: Сб. документов и материалов.— Киев, 1962.— С. 81—83.

⁶¹ Гражданская война на Украине.— С. 395, 396, 398, 399.

⁶² ЦДАЖР УРСР, ф. 2699, оп. 3, спр. 14, арк. 69.

⁶³ Колісников Б. Нариси з історії професійного руху на Україні.— Х., 1927.— С. 91.

⁶⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2699, оп. 1, спр. 2, арк. 42—44, 51.

⁶⁵ Держ. арх. Дніпропетр. обл., ф. Р-5047, оп. 1, спр. 2, арк. 21.

⁶⁶ Держ. арх. Запоріж. обл., ф. Р-564, оп. 1, спр. 49, арк. 105, 129.

зв'язків з ВЦРПС і провідними галузевими об'єднаннями робітників РСФРР. Спираючись на досвід всеросійських профспілкових об'єднань і при їх підтримці та допомозі, приступили до дальшого формування структури масових організацій робітничого класу. Діяльність профспілок по створенню централізованого апарату управління на Україні привела до наступної концентрації і консолідації сил пролетаріату навколо профспілкових галузевих об'єднань. В організаційній структурі профспілок України збереглися ленінські принципи побудови, які довелося відстоювати в боротьбі з українськими буржуазними націоналістами. Стихійна страйкова боротьба робітничого класу України під керівництвом більшовицьких партійних і профспілкових комітетів України при організаційній допомозі з боку ЦК РКП(б), ВЦРПС, усіх трудящих РСФРР стала складовою частиною боротьби трудящих за відновлення влади Рад на Україні, зміцнення братерського співробітництва і дружби народів.

Деякі аспекти радянсько-польського співробітництва на сучасному етапі

С. М. Антонюк (Київ), Л. Д. Васильєва (Київ)

У доповіді «Жовтень і перебудова: революція продовжується» на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю Великого Жовтня, Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов підкреслив, що найважливішою віхою в післяжовтневій історії є виникнення світової соціалістичної системи. «Ось уже чотири десятиріччя, — зазначав він, — як соціалізм став спільною долею багатьох народів, надзвичайно важливим фактором сучасної цивілізації. Наша партія, радянський народ високо цінують можливість взаємодіяти з друзями, на яких тепер, ось уже кілька десятиріч, лежить, як і на нас, також і державна відповідальність за соціалізм, за його рух уперед. Усі соціалістичні держави нагромадили багато цікавого і корисного в розв'язанні соціальних, економічних та ідеологічних завдань, у будівництві нового життя»¹.

Вищий форум радянських комуністів — XXVII з'їзд КПРС з новою силою підтвердив незмінну лінію СРСР на тісне співробітництво з країнами соціалістичної співдружності, гідне місце серед яких займає Польська Народна Республіка.

Єдність народів обох держав розвивалася в період революції 1905—1907 рр., буремні дні Великого Жовтня, роки другої світової війни, коли радянські воїни пліч-о-пліч з бійцями Війська Польського визволили Польщу від фашистських загарбників. Ця єдність особливо зміцніла у післявоєнний період. Підписаний у квітні 1945 р. Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і ПНР є актом великого історичного значення. Він став міцним фундаментом дружніх, союзницьких відносин, створив нову еру в історії наших народів. Цементуючими ланками цих взаємозв'язків є спільність політичного ладу, братерська солідарність та співробітництво КПРС і ПОРП, які керуються ідеологією марксизму-ленінізму. Єдність стратегічної платформи, цілей, реформ, що здійснюються у Радянському Союзі та Польщі, підняли відносини між братніми партіями, державами й народами на якісно новий, вищий рівень.

¹ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується. Доповідь на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченого 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, в Кремлівському Палаці з'їздів, 2 листоп. 1987 р.— К., 1987.— С. 55.

З кожним роком поглиблюється і вдосконалюється політичне співробітництво між СРСР і ПНР у світлі завдань, висунутих XXVII з'їздом КПРС і X з'їздом ПОРП, домовленостей, досягнутих на зустрічах М. С. Горбачова й Першого секретаря ЦК ПОРП В. Ярузельського, підсумків робочої зустрічі керівників комуністичних і робітничих партій країн — членів РЕВ, яка відбулася у Москві в листопаді 1986 р. Новим важливим документом, що становить основу перспективних радянсько-польських відносин, є підписана 21 квітня 1987 р. товаришами М. Горбачовим і В. Ярузельським Декларація про співробітництво в галузі ідеології, науки і культури². Цей документ поклав початок вищому етапу динамічного розвитку всебічних взаємозв'язків двох держав.

У дусі Декларації КПРС і ПОРП погодили програму розвитку співробітництва на період до 1990 р., якою передбачено активізувати взаємодію обох партій по обміну досвідом будівництва нового життя, піднесенню творчої активності трудящих двох країн в усіх сферах економічного та соціально-політичного життя.

Важливим стимулом до ще більш активного співробітництва наших країн в усіх сферах став офіційний дружній візит М. С. Горбачова в Польську Народну Республіку в липні 1988 р. Політбюро ЦК КПРС на своєму засіданні, яке відбулося 21 липня 1988 р., схвалило підсумки візиту Генерального секретаря ЦК КПРС у ПНР. Було відзначено, що переговори М. С. Горбачова з В. Ярузельським, іншими керівниками Польщі, спільна радянсько-польська заява продемонстрували збіг поглядів ПНР і СРСР з найважливіших питань двосторонніх відносин, розвитку соціалізму та світової політики, спільність підходів КПРС і ПОРП до проблем перебудови і оновлення соціалістичного суспільства. Зустрічі Генерального секретаря ЦК КПРС з трудящими Польщі свідчили, що серед громадськості братньої країни дедалі розвиваються настрої на користь дальшого зміцнення союзу, дружби і співробітництва з СРСР.

Досягнуте з ПНР взаєморозуміння про надання нової якості економічному співробітництву, об'єднання зусиль у прискоренні науково-технічного прогресу, розширення виробничої кооперації, про взаємодію в духовній сфері дасть змогу піднести на вищий ступінь весь спектр радянсько-польських зв'язків. Політбюро ЦК КПРС прийняло рішення про реалізацію досягнутих домовленостей і дальший розгляд порушених у ході візиту конкретних питань³. Спільний зацікавлений пошук оптимальних рішень по удосконаленню співробітництва, взаємна відповідальність сторін, взаємовигідність економічних зв'язків — характерні риси нинішнього розвитку радянсько-польських відносин. Об'єктивною основою їх нового якісного змісту є те, що корінні цілі й напрями перебудови в Радянському Союзі та соціалістичного оновлення в Польщі багато в чому збігаються. Радянські й польські комуністи підвищують ефективність співробітництва обох країн на основі принципів марксизму-ленінізму, повної рівноправності, незалежності, взаємної поваги та братерської допомоги. Керівники КПРС і ПОРП висунули також завдання по перебудові тих форм, які склалися в ідеологічному співробітництві між СРСР і ПНР. Останнім часом зміцніли зв'язки між партійними вузами, зокрема Академією суспільних наук при ЦК КПРС та Академією суспільних наук ЦК ПОРП. Відбуваються позитивні зрушення в роботі преси, телебачення й радіо СРСР і ПНР по висвітлен-

² Декларація о советско-польском сотрудничестве в области идеологии, науки и культуры // Визит в Советский Союз Первого секретаря ЦК ПОРП, Председателя Государственного Совета ПНР Войцеха Ярузельского, 21—22 апреля 1987 года: Документы и материалы.— М., 1987.— С. 6—13.

³ Визит Генерального секретаря ЦК КПСС М. С. Горбачева в Польскую Народную Республику, 11—14 июля 1988 г.: Документы и материалы.— М., 1988.— С. 188.

ню життя наших народів, проблем розвитку світового соціалізму. 73 радянські редакції мають договори про співробітництво з такою ж кількістю польських творчих колективів. Поширилося співробітництво між теоретичними і політичними журналами ЦК КПРС і ЦК ПОРП— «Коммунистом» й «Нове дроги» («Нові дороги»). У березні 1988 р. у Москві відбувся «круглий стіл» редакцій цих журналів на тему «Відновлення і перебудова: фактори прискорення і гальмування». «Газети «Правда» й «Трибуна Люду» проводять обмін публікаціями. Їх редакції взяли шефство над прямим співробітництвом підприємств і наукових інститутів, організували взаємне стажування журналістів. Нові форми зв'язків розвиваються по всіх каналах засобів масової інформації. За короткий час було організовано 15 дискусій за «круглим столом», спільно підготовлено 45 радіо- і телепрограм, 5 телемостів⁴.

Пожвавилися контакти партійних комітетів вузів СРСР та ПНР. У квітні 1988 р. партком Київського держуніверситету підготував і провів міжнародну науково-практичну конференцію на тему «Ленінські ідеї про виховання молоді та завдання партійних організацій університетів країн соціалістичної співдружності в сучасних умовах». В її роботі взяли участь і вчені з Ягеллонського університету м. Кракова. Учасники конференції поділилися досвідом роботи партійних організацій по ідейно-політичному вихованню вузівської молоді, розповіли про проблеми студентів, взяли участь у роботі «круглого столу», присвяченого проблемам розвитку студентського самоврядування⁵.

Нині у взаємозв'язках братніх країн зростає роль вищих органів народної влади — Верховної Ради СРСР і Сейму ПНР. Парламентарії обох держав вважають важливим обмінюватися досвідом удосконалення законодавчих основ розвитку народовладдя і соціалістичного самоуправління народу, зміцнювати договірно-правову базу радянсько-польських відносин, активізувати міжнародну парламентську діяльність в інтересах роззброєння та зміцнення безпеки в Європі й в усьому світі.

Радянський Союз і Польща приділяють також увагу розширенню взаємодії між Радою Міністрів СРСР та Радою Міністрів ПНР у зв'язанні великомасштабних питань радянсько-польського співробітництва, підвищенні оперативності, діловитості та ініціативи урядових установ при реалізації досягнутих між нашими країнами домовленостей. Важливою подією у відносинах між СРСР і ПНР стало підписання угоди про співробітництво між Спілкою радянських товариств дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами та Патріотичним рухом національного відродження.

Всебічно сприяти поглибленню плідних інтернаціональних зв'язків між нашими народами покликани громадські організації, зокрема профспілки. Основним змістом їх взаємовідносин є обмін досвідом роботи по розвитку трудової та суспільно-політичної активності мас, підвищенню їх творчої ініціативи, поліпшенню умов праці та побуту робітників і службовців, взаємодії трудящих на спільних підприємствах та інтеграційних будовах, у міжнародних науково-технічних об'єднаннях, організації інтернаціонального соціалістичного змагання між трудовими колективами.

Процес відродження польських профспілкових організацій розпочався на основі прийнятого у жовтні 1982 р. Сеймом ПНР Закону про профспілки. На початку березня 1988 р. вони налічували понад 7 млн. членів⁶. Зближенню цих громадських організацій Польщі й Радянського Союзу сприяли Дні польських профспілок в СРСР, які проходили з 18 по 23 квітня 1988 р. Це, власне, був перший візит відроджених профспілок ПНР за кордон. Делегатів з 10 воєводств Польщі приймали

⁴ Правда.—1988.—29 февр.; Коммунист.—1988.—№ 4.— С. 113—122.

⁵ Рад. освіта.—1988.—26 квіт.; Київ. університет.—1988.—22 квіт.

⁶ Trybuna Ludu.—1988.—3 marca.

шість радянських соціалістичних республік, а також прикордонні області СРСР⁷. Польська профспілкова делегація відвідала Брест, Мінськ, Вільнюс і Москву. Орган ЦК ПОРП «Трибуна Люду» констатувала в ті дні, що період застою в польсько-радянських профспілкових контактах минув і розпочався час плідного співробітництва між ними. Зросла, зокрема, чисельність дітей членів польських профспілок у піонерських таборах Радянського Союзу з 7 у 1983 р. до 11 тис. у 1987 р., збільшився обмін туристичними групами. Новим явищем у профспілкових контактах СРСР і ПНР є робота польських робітників на будовах нашої країни, зокрема на спорудженні Хмельницької атомної електростанції⁸.

На вищу ступінь піднімається співробітництво молодіжних організацій Радянського Союзу і Польщі. В спільній радянсько-польській Заяві від 14 липня 1988 р., підписаній М. Горбачовим і В. Ярузельським, підкреслюється особлива відповідальність молоді за майбутнє соціалізму. Юні громадяни обох країн повинні внести свій вклад у справу формування нових суспільно-політичних відносин, розвитку демократії, удосконалення управління державою і суспільством, підвищення ефективності народного господарства, збагачення духовних цінностей, забезпечення соціальної справедливості. Саме про ці актуальні завдання молодіжних організацій СРСР і ПНР йшлося у промовах М. С. Горбачова та В. Ярузельського на мітингу дружби польської й радянської молоді, який відбувся 12 липня 1988 р. у Вавельському замку Кракова. Серед присутніх були члени делегації Ленінського комсомолу на чолі з першим секретарем ЦК ВЛКСМ В. Мироненком, радянські студенти, які навчаються у краківських вузах, будівельники з інтернаціональних загонів. Делегація ВЛКСМ зустрілася з молодими депутатами воеводської народної ради, воїнами-десантниками, відвідала металургійний комбінат ім. В. І. Леніна, Ягеллонський університет⁹.

Молодь СРСР і ПНР бере участь у реалізації молодіжної та студентської програми країн-членів РЕВ «Співдружність»¹⁰. Згідно з нею, первинні організації Спілки соціалістичної польської молоді шефствують над будівництвом суден для радянських замовників.

Польська молодь братиме участь у конкурсі «Замовлення друзів у термін і якісно», шефстві над колективами будівельників з ПНР, які працюють на металургійному комбінаті у Магнітогорську, атомній електростанції «Жарновець» (ПНР) тощо¹¹. В 1988 р. фірма Спілки сільської молоді ПНР «Агротехніка» уклала договори з ЦК ЛКСМ Латвії і Естонії про постачання комп'ютерів та іншої техніки в обмін на вироби народних промислів і деревообробної промисловості Польщі¹².

Корисний вклад у зміцнення дружби між народами наших країн можуть внести радянські громадяни польської національності, що проживають в СРСР, і громадяни ПНР українського, білоруського та литовського походження. Цьому сприятимуть створені у Радянському Союзі можливості для польської етнічної групи організувати свої культурно-освітні товариства, вивчати рідну мову й культуру. Саме така Польська культурно-освітня секція була створена 5 липня 1988 р. на установчих зборах при Українському товаристві дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами¹³.

Плодотворно розвивається безпосереднє всебічне співробітництво областей та воеводств СРСР і ПНР, міст Москви й Варшави, Ленін-

⁷ Трибуна Ludu.— 1988.— 18 kwiet.

⁸ Трибуна Ludu.— 1988.— 18 kwiet.

⁹ Правда.— 1988.— 13 июля; Комсомол. правда.— 1988.— 13 июля.

¹⁰ Комсомол. правда.— 1987.— 18 апр.

¹¹ Комсомол. правда.— 1988.— 21 апр.; 4 мая.

¹² Там же.

¹³ Рад. Україна.— 1988.— 8 лип.

града і Гданська, Києва й Кракова, Донецька і Катовіце, Харкова й Познані. Виникають нові, більш конкретні та ефективні форми цих зв'язків. Польські та радянські трудові колективи обмінюються бригадами, досвідом, спільними науковими й технічними розробками.

Вирішенню багатьох важливих проблем покликане сприяти тісне співробітництво між істориками СРСР та ПНР. У декларації підкреслюється, що КПРС і ПОРП надають великого значення спільному дослідженню історії відносин між нашими країнами, партіями й народами. Багатовікові зв'язки Росії та Польщі вимагають глибокої наукової оцінки. Навіть найбільш драматичні періоди їхніх взаємовідносин повинні бути об'єктивно і чітко висвітлені з позицій марксизму-ленінізму. Насамперед необхідно віддати належне факторам, які зміцнювали дружбу між обома партіями й народами, і засудити те, що завдавало їй шкоди¹⁴. Результатом виконання декларації стала розпочата у травні 1987 р. робота спільної комісії радянських і польських істориків, у завданні якої входить досконале вивчення проблемних питань нашої історії, які раніше замовчувалися. Розкриття нелегкої, підчас жорсткої правди необхідне як з точки зору спростування антирадянської та антипольської пропаганди, так і перешкоди ідеологічним спекуляціям і націоналістичним пристрастям. Радянську сторону комісії очолив директор Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, академік Г. Л. Смирнов, польську — ректор Академії суспільних наук ПОРП, професор Я. Мачішевський. У березні 1988 р. комісія підбила підсумки перших проведених досліджень, проаналізувала нові публікації, що незабаром побачать світ. Особлива увага була приділена так званим «білим плямам» в історії обох країн: важливим питанням радянсько-польських відносин у 1917—1921 рр., періоду напередодні й під час другої світової війни, історії співдружності обох народів у боротьбі проти гітлерівської Німеччини та її союзників, недостатньо вивченим аспектам переміщення, депортації та умовам життя польського населення в СРСР¹⁵.

Важливе значення мають прийняті рішення про увічнення в Радянському Союзі та ПНР пам'яті визначних російських, польських, українських, білоруських і литовських діячів революційного, робітничого і комуністичного руху, науки та культури, воєначальників, учасників боротьби за визволення Польщі.

В новий етап вступили і традиційні зовнішньополітичні зв'язки братніх країн, головна мета яких — збереження світу від ядерної катастрофи. ПОРП та уряд Польщі повністю підтримують висунуту СРСР конструктивну Програму миру, спрямовану на припинення гонки озброєнь. Основні принципи зовнішньої політики Польщі закріплені у Конституції ПНР, прийнятій 22 липня 1952 р. Підтверджується перевірений часом фундаментальний принцип зовнішньої політики ПНР: безпека і суверенітет країни можуть бути збережені лише у рамках Варшавського Договору, в союзі з СРСР та іншими державами соціалізму. Зовнішньополітичний курс ПНР завжди характеризувався миролюбними прагненнями, єдністю й співробітництвом з країнами-членами РЕВ і Варшавського Договору, зміцненням відносин з державами, що розвиваються, встановленням взаємовигідних економічних та культурних зв'язків з усіма країнами. «Наріжним каменем польської зовнішньої політики, — підкреслював В. Ярузельський, — є непорушний союз і дружба з Радянським Союзом. Це історичне завоювання наших народів»¹⁶.

¹⁴ Визит в Советский Союз Первого секретаря ЦК ПОРП, Председателя Государственного Совета ПНР Войшеха Ярузельского. — С. 10.

¹⁵ Правда. — 1988. — 5 марта; 12 марта; 22 апр.; Trybuna Ludu. — 1988. — 12—13 марта.

¹⁶ Ярузельский В. Задачи партии в социалистическом развитии и упрочении Польской Народной Республики: Доклад ЦК ПОРП X съезду партии, 29 июня 1986 г. — М., 1986. — С. 69.

Спільні кроки держав соціалістичної співдружності у боротьбі проти ядерної загрози, створенні всеохоплюючої системи міжнародної безпеки благотворно вплинули на зміни політичної ситуації в світі. Польща, зокрема, активно підтримала комплекс пропозицій СРСР, висунутих у виступі М. С. Горбачова в Рейк'явіку від 15 січня 1986 р. про поетапну ліквідацію ядерної зброї до 2000 р., а також підсумки радянсько-американської зустрічі на найвищому рівні в Москві, набрання чинності Договору про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності¹⁷.

15—16 липня 1988 р. у польській столиці відбулася нарада Політичного консультативного комітету держав — учасниць Варшавського Договору. Прийняті за її підсумками документи спрямовані на зміцнення міжнародної військово-політичної та екологічної безпеки, зниження рівнів військового протистояння в Європі. Вони містять комплекс широкомасштабних пропозицій у галузі скорочень звичайних озброєнь¹⁸.

Радянська програма роззброєння, скорочення військових сил і звичайних озброєнь в Європі та інші мирні пропозиції країн соціалізму продемонстрували їхню високу відповідальність за долю людства. КПРС і ПОРП співробітничать з іншими братніми партіями держав соціалістичної співдружності, антивоєнними рухами з метою посилення потенціалу миру, боротьби за незастосування сили у міжнародних відносинах, забезпечення вільного існування кожного народу. В липні 1987 р. польський уряд виступив з ініціативою про скорочення озброєнь та зміцнення довір'я в Центральній Європі, яка одержала назву «план Ярузельського». Основні його положення деталізовані у меморандумі уряду ПНР. План передбачає поступове скорочення спільно узгоджених видів оперативно-тактичної ядерної зброї, звичайних озброєнь, зміни військових доктрин на суто оборонні¹⁹.

Широку програму мирних ініціатив розробив і здійснив Всепольський Комітет миру у Варшаві. Це спільний з відповідним Радянським Комітетом семінар з нагоди 70-річчя ленінського Декрету про мир (квітень 1987 р.), зустріч представників Руху миру в Європі та Південній Америці (вересень 1987 р.), семінар за участю борців за мир Західної Європи (листопад 1987 р.). Крім того, у вересні 1989 р., коли відзначатиметься 50-та річниця початку другої світової війни, в польській столиці планується провести міжнародний конгрес, присвячений боротьбі проти воєнної загрози. 28 березня 1987 р. у Варшаві під девізом «Від ідеї без'ядерних зон — до світу, вільного від зброї масового знищення» відбулася Всепольська конференція прихильників миру. В її роботі взяли участь відомі політичні й громадські діячі, вчені, активісти руху борців за мир.

Народна рада міста Варшави прийняла «Декларацію миру», в якій висловила гарячу підтримку ініціатив Радянського Союзу, інших країн соціалістичної співдружності, спрямованих на повне і загальне роззброєння.

X з'їзд Польської об'єднаної робітничої партії, який відбувся 29 червня — 3 липня 1986 р., прийняв широку програму прискореного економічного та соціального розвитку країни. Звітно-виборчі кампанії у ПОРП, конгрес польських відроджених профспілок (листопад 1986 р.), дискусії в органах самоврядування та у Сеймі підтвердили правильність цілей, поставлених на X з'їзді партії. В поточній п'ятирічці трудящі ПНР мають реалізувати масштабні завдання в галузі економіки. Провідну роль в їх здійсненні відіграватимуть комуністи, члени профспілок і молодіжних організацій.

¹⁷ Правда.— 1988.— 8 июня.

¹⁸ Рад. Україна.— 1988.— 19 лип.

¹⁹ Trybuna Ludu.— 1987.— 21—22 lip.

²⁰ Trybuna Ludu.— 1987.— 28, 29 marca.

Незважаючи на складні умови, відновлений і перевищений докризовий рівень промислового виробництва, певних результатів досягнуто в аграрному секторі²¹. Проте ситуація у країні ще складна. Важким тягарем на економіці Польщі лежить фінансова заборгованість країнам Заходу, яка становить майже 40 млрд. доларів²². Це ослабило дієвість нових господарських механізмів, викликало необхідність застосування системи лімітування, підняло інфляцію. Суттєвою перешкодою стало і нерівномірне проведення економічної реформи як в окремих галузях народного господарства, так і на різних рівнях управління²³.

В 1988 р. соціальне становище в Польщі загострилося. При підбурюванні екстремістських елементів з підпільних угруповань на ряді підприємств країни в квітні-травні й серпні спалахнули страйки. Їх учасники висунали не тільки економічні, а й політичні вимоги, інспіровані протівниками існуючого ладу. Причини незадоволення робітників є відображенням економічних труднощів в країні, які виникли з втіленням у життя другого етапу економічної реформи.

Певні прорахунки при перегляді структури цін і доходів, призвели до різкого зростання цін на основні товари народного вжитку. Таке становище використали підривні елементи, які штовхнули частину колективів окремих підприємств, насамперед молодих робітників, на безвідповідальні дії. Поряд із справедливими економічними вимогами останні висували лозунги колишнього профоб'єднання «Солідарність».

З вересня 1988 р. страйки в Польщі припинилися. Це стало можливим завдяки зусиллям керівництва країни, спрямованих на розширення платформи національної згоди для вирішення актуальних соціально-економічних і політичних проблем. Важливу роль у цьому відіграли також численні громадські організації країни. Велике значення мали й зустрічі членів уряду ПНР з представниками різних кіл суспільного життя, на яких обговорювалися питання про організацію «круглого столу» за участю осіб різної політичної орієнтації для спільного розв'язання важливих для майбутнього Польщі проблем.

Як заявив на серпневому пленумі ЦК ПОРП (1988 р.) В. Ярузельський, ключове завдання полягає в тому, щоб вся партія перейшла в наступ з метою усунення всіх існуючих у країні проявів напруженості, повного відновлення громадського порядку, здійснення повороту в економічній політиці та додання нових імпульсів процесові реалізації економічної реформи, розширенню сфери національної згоди^{23-а}.

В останні роки Польща особливо хворобливо відчула результати «партнерства» із Заходом. До неї були застосовані економічні санкції. Вони призвели до того, що народне господарство країни зазнало збитків на суму понад 15 млрд. доларів²⁴. Таким чином, на становищі ПНР відбилися наслідки волюнтаризму останнього десятиріччя, економічного спаду 1980—1981 рр., імперіалістичної політики ембарго, бойкоту та дискримінацій²⁵.

Під час кризової ситуації у Польщі особливу роль відіграло питання про ставлення до СРСР — її головного союзника. Союз між обома країнами є міцною основою суверенності Польської Народної Республіки, гарантією її державного існування. Радянський Союз надав ефективну допомогу ПНР. У 1980 р. він терміново поставив Польщі продукти харчування й сировину. В 1981 р. наша країна відстрочила оплату ПНР кредитів на період після 1985 р., а також надала 190 млн. доларів на купівлю Польщею зерна на ринках Заходу, 150 млн.

²¹ Проблемы мира и социализма.— 1988.— № 6.— С. 92—94.

²² Trybuna Ludu.— 1988.— 4 marca.

²³ Trybuna Ludu.— 1987.— 12 paźdz.

^{23-а} Правда.— 1988.— 30 авг.

²⁴ Trybuna Ludu.— 1988.— 4 marca.

²⁵ Ярузельський В. К новым горизонтам // Коммунист.— 1987.— № 11.— С. 67.

перевідних карбованців на оплату термінових понадпланових поставок з СРСР, безплатну фінансову допомогу в розмірі 465 млн. доларів²⁶. Останнім часом змінюється характер радянських поставок до ПНР: скорочується експорт пального та сировини і зростає кількість виробів машинобудування.

Особливе місце у діяльності КПРС і ПОРП займають питання зміцнення економічних зв'язків між СРСР та ПНР. В останні роки розвиваються нові форми співробітництва між нашими країнами, що сприяє поліпшенню економічної ситуації у Польщі. Радянський Союз бере участь у завантаженні вільних виробничих потужностей польської промисловості, які простоювали через санкції капіталістичних країн, здійснює постачання додаткової кількості сировини для легкої і хімічної промисловості, металургії та деяких галузей машинобудування ПНР в обмін на продаж у майбутньому готових виробів Союзу РСР. Внаслідок цього тисячі польських трудящих одержали роботу. Спеціалісти з Радянського Союзу взяли участь у завершенні будівництва на території Польщі ряду промислових об'єктів, насамперед у металургійній промисловості, заморожених через нестачу сировини у 1981 р.²⁷ Обсяг товарообігу між СРСР і ПНР має досягти у 1990 р. 74 млрд. крб.²⁸

«Відносини Польщі з Радянським Союзом набувають у багатьох галузях зразкового характеру, — відзначив на пленумі ЦК ПОРП у грудні 1986 р. В. Ярузельський. — Цей досвід польський народ, польські комуністи будуть поширювати у співробітництві з іншими державами соціалістичної співдружності. Активна участь у системі РЕВ зміцнить економічну позицію Польщі. Можливості, що намітилися в цій галузі, ми повинні раціонально та ефективно використовувати»²⁹. Комуністи ПНР підкреслюють необхідність переймати досвід КПРС, радянського народу щодо методів перебудови життя суспільства, вжиття рішучих заходів до вирішення соціальних і економічних проблем, активного використання з цією метою людського фактору.

Х з'їзд ПОРП прийняв програму партії, в якій накреслено перспективи дальшого розвитку соціалізму по шляху радикальних реформ у галузі економіки та демократизації політичного життя. Економічна реформа передбачає створення нового механізму, який би вивільнив творчу ініціативу трудящих, подолав бюрократичні перешкоди у справі докорінної перебудови народного господарства. Новий підхід до розв'язання внутрішніх економічних проблем сприятиме вдосконаленню форм співробітництва між Радянським Союзом та Польщею.

Набирають силу контакти в рамках «Довгострокової програми економічного і науково-технічного співробітництва між СРСР та ПНР на період до 2000 року», що була підписана під час візиту у нашу країну В. Ярузельського в травні 1984 р., й «Довгострокової радянсько-польської комплексної програми науково-технічного прогресу», прийнятої у вересні 1985 р.³⁰ З 219 запланованих тем у рамках науково-технічного співробітництва між СРСР і Польщею 160 вже охоплено конкретними пропозиціями та угодами. Багато уваги в них приділено розвиткові прямих зв'язків між підприємствами³¹.

Необхідною умовою дальшого зростання товарообігу, обміну науково-технічною інформацією, підвищення ефективності взаємозв'язків обох братніх країн є вдосконалення вже існуючих і розвиток нових форм економічного співробітництва. Саме на це орієнтували рішення XXVII з'їзду КПРС та X з'їзду ПОРП. Нині прями контакти підтриму-

²⁶ Внешняя политика стран Варшавского Договора (первая пол. 80-х годов).— М., 1986.— С. 244.

²⁷ Там же.— С. 246.

²⁸ Прапор комунізму.— 1987.— 7 трав.; Trybuna Ludu.— 1987.— 2 paźdz.

²⁹ Trybuna Ludu.— 1986.— 19 grud.

³⁰ Правда.— 1985.— 21 сент.

³¹ Правда.— 1986.— 22 окт.

ють понад 200 колективів підприємств, науково-дослідних організацій та інститутів СРСР і ПНР³². Вони включають у себе всебічний обмін виробничим досвідом і науково-технічними досягненнями, конкретними пропозиціями щодо вдосконалення технології виробництва, підвищення якості продукції, заміни імпортних товарів з капіталістичних країн власними виробами. Взаємні поставки деяких товарів проводяться на компенсаційній основі, що є позитивним на даному етапі співробітництва.

Особливої ваги у зв'язках з партнерами із соціалістичних країн набувають прямі виробничі й науково-технічні контакти з підприємствами та організаціями. Вони сприяють раціональному використанню матеріальних ресурсів, урізноманітненню асортименту і підвищенню якості продукції, здійсненню модернізації та реконструкції діючих підприємств, скороченню термінів освоєння нової техніки і технології, налагодженню виготовлення товарів у рамках спеціалізації та кооперування виробництва, створенню спільних підприємств.

Активним учасником зовнішньоекономічних зв'язків Радянського Союзу є Українська РСР. Багато років співробітничать чимало підприємств України і Польщі. Серед них Київське виробниче об'єднання «Електронмаш» ім. В. І. Леніна й польська фірма «Метронекс», Київське виробниче об'єднання реле і автоматики та польське підприємство по виробництву засобів автоматики «Ема Елестер», завод «Промзв'язок» і фірма «Тельком», Дарницький шовковий комбінат й варшавське підприємство по виробництву шовку, завод електронно-обчислювальної техніки «Ера» у Варшаві, «Мера-ЗАП» у м. Острів-Велькопольський та Одеське підприємство кранів ім. Січневого повстання³³.

Плідним є, наприклад, співробітництво між Львівським об'єднанням «Електрон» і Варшавським телевізійним заводом. Спеціалісти цих двох підприємств готують до випуску в 1990 р. сучасний, конкурентоздатний кольоровий телевізор. Щорічно планується випускати мільйон приймачів у Радянському Союзі та 300 тис. у Польщі³⁴. Партнери підписали угоди про безпосереднє співробітництво на 1985—1990 рр. Крім того, на території УРСР працює ряд польських будівельних фірм, зокрема «Енергопол» і «Будінекс». 250 радянських і польських підприємств мають договори про співробітництво. Однак лише кілька десятків з них підтримують зв'язки. Як виявилось, деякі підприємства були погано підібрані і не відповідали вимогам партнерства. Затримується реалізація угоди між СРСР і ПНР від 1986 р. про надання допомоги у будівництві підприємств Польщі, що працюють на експорт³⁵.

Досвід створення спільних підприємств ще невеликий. У цій справі є чимало недоліків. Зокрема має місце неузгодженість у справі визначення асортименту продукції, встановлення на неї зовнішньоторговельних цін. На даному етапі керівництво ПНР приділяє пильну увагу вивченню й розповсюдженню радянського досвіду бригадної системи організації праці на підприємствах Польщі. Широке використання останньої має принципове значення для поліпшення роботи промисловості країни³⁶.

Активно співробітничать радянські й польські спеціалісти у здійсненні Комплексної програми науково-технічного прогресу країн — членів Ради Економічної Взаємодопомоги до 2000 р. 310 науково-дослідних установ і підприємств ПНР беруть участь у вирішенні 91 проблеми. Серед них — створення інформаційної системи для спостереження за ре-

³² Правда.— 1988.— 22 июля.

³³ Вечір. Київ.— 1986.— 28 черв.; 1988.— 11 квіт.; Прапор комунізму.— 1987.— 7 трав.

³⁴ Правда.— 1987.— 10 июня; Рад. Україна.— 1988.— 5 квіт.; Trybuna Ludu.— 1986.— 21 paźdz.

³⁵ Trybuna Ludu.— 1988.— 3 lut.

³⁶ Правда.— 1986.— 29 дек.; Trybuna Ludu.— 1987.— 10—11 paźdz.

зультатами виконання цієї програми, підвищення надійності роботи енергосистем країн-учасниць РЕВ, спорудження нового Криворізького гірничозбагачувального комбінату, співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища — розробка прогресивної технології та апаратури для ефективного захисту водних ресурсів від забруднення тощо³⁷⁻³⁸.

Розв'язання вищеназваних проблем у рамках співробітництва країн — членів РЕВ вимагає перебудови роботи деяких підприємств та організацій, впровадження експериментальних зразків технології у виробництво, оновлення створюваної техніки з орієнтацією на майбутнє.

В реалізації Комплексної програми науково-технічного прогресу країн — членів РЕВ і радянсько-польської комплексної програми науково-технічного прогресу на довгострокову перспективу беруть участь учені академії наук СРСР і ПНР. Поширенню їх безпосередніх контактів сприяють підписані угоди Польської АН з академіями наук Латвійської, Естонської, Молдавської РСР, а також давні зв'язки учених ПНР з колегами з Білорусії, України і Литви³⁹. У нинішній п'ятирічці спільними зусиллями науковців двох країн розробляється понад 330 тем за участю 100 польських наукових організацій. Тематикою досліджень охоплені проблеми розвитку обчислювальної математики та інформатики, фізики плазми й твердого тіла, квантової електроніки тощо. Вчені Радянського Союзу і Польщі беруть також участь у наукових розробках міжнародних закладів: лабораторії сильних магнітних полів і низьких температур у Вроцлаві, математичному центрі ім. С. Банаха у Варшаві. Польська академія наук є активним членом програми соціалістичних країн «Інтеркосмос», вивчає в її рамках ряд питань космічної фізики, технології матеріалів, метеорології, медицини. Плідно співробітничать біологи СРСР та ПНР у вивченні проблем раціонального використання багатств Світового океану. З 1986 р. діє комісія з представників обох країн у галузі природничих і фізичних наук. У науковому співробітництві між Радянським Союзом і Польщею беруть також участь учені з інститутів електрозварювання, кібернетики, ядерної фізики, біології, історії, соціальних і економічних проблем зарубіжних країн Академії наук Української РСР⁴⁰. На жаль, далеко не всі можливості використовуються в двосторонніх зв'язках. Насамперед це стосується раціонального використання наукового обладнання, поширення особистих контактів учених, удосконалення таких форм зв'язків між ними, як відрядження. Більшій ефективності радянсько-польського наукового співробітництва заважають роздрібненість тематики, неоперативність інформації, недостатнє впровадження результатів досліджень у виробництво, невисока якість обладнання.

Перед керівництвом КПРС і ПОРП постали також завдання перебудови існуючих форм ідеологічного й культурного співробітництва між СРСР та ПНР. Цьому сприятиме демократизація контактів обох партій у духовній сфері, їх рівноправний і партнерський характер. «Необхідно наблизити ідеологічне і культурне співробітництво до життя, поєднати його з практикою вдосконалення соціалізму, з тим, чим зайняті, про що мріють наші народи», — підкреслюється в Декларації про радянсько-польське співробітництво у галузі ідеології, науки і культури⁴¹. Яскравим прикладом дієвості цього документа стало відкриття в квітні 1988 р. у Москві Центру польської інформації і культури в СРСР. Він проводить широку пропагандистсько-освітню діяльність, організує зустрічі з польськими митцями, демонструє фільми ПНР, організовує курси по вивченню польської мови тощо⁴². Багато років діє Будинок

³⁷⁻³⁸ Правда.— 1987.— 21 янв.

³⁹ Trybuna Ludu.— 1988.— 19 kwiet.

⁴⁰ Правда.— 1987.— 2 марта; Trybuna Ludu.— 1987.— 5 paźdz.

⁴¹ Визит в Советский Союз Первого секретаря ЦК ПОРП, Председателя Государственного совета ПНР Войцеха Ярузельского, 21—22 апреля 1987 г.—С. 8.

радянської науки та культури у Варшаві. Це сприяє взаємному зближенню культури обох народів, знайомству з їхнім життям.

Особливу увагу в декларації приділено розвитку прямих зв'язків між культурно-освітніми закладами, громадськими організаціями й поширенню безпосередніх контактів між трудящими СРСР і ПНР. Цьому сприятиме, зокрема, співробітництво засобів масової інформації та видавництва. Видаються монографії, брошури про досягнення радянського й польського народів, створюються спільні теле- і радіопрограми під рубрикою «Братерство по зброї — братерство по праці», проводяться телемости, телепрограми «круглого столу», готуються кіно- і телефільми. Намічається також широка програма культурного обміну. До 70-річного ювілею Жовтня видавництво Товариства польсько-радянської дружби «Вспулпраца» («Співробітництво») випустило у світ монографію «Жовтнева революція і проблема незалежності Польщі» й брошуру «Про значення співробітництва з Радянським Союзом у справі реалізації програми Х з'їзду ПОРП». Читачі ПНР познайомляться з творами класиків російської та радянської літератури, письменників союзних республік, в яких розповідається про Жовтневу революцію і громадянську війну, перші роки становлення молодого Країни Рад. Кінематографісти Ленінграда та Лодзі створили фільм «Ми були не тільки свідками», присвячений полякам-учасникам Жовтневої революції⁴³.

Юнаки і дівчата ПНР взяли участь в організованій Спілкою соціалістичної польської молоді міжнародній «Естафеті Жовтня», яка розпочала свій старт у Варшаві. Священу землю з ленінградського Марсова поля було передано представникам Варшавської механізованої дивізії ім. Тадеуша Костюшка. Польські воїни відвезли її в місця, пов'язані з перебуванням В. І. Леніна у Польщі. Свято бережуть комуністи і трудящі ПНР пам'ять про Ілліча. Не зачиняються двері в його музеях у Кракові, Пороніно, Білому Дунайці. Працівники Краківського воеводського архіву постійно ведуть ретельний пошук документів, рукописів, записок В. І. Леніна⁴⁴.

Важливе значення у справі зміцнення радянсько-польських духовних зв'язків мала зустріч М. С. Горбачова з діячами культури і науки ПНР та СРСР, яка відбулася 14 липня 1988 р. у Королівському замку Варшави під час його візиту в Польщу. Вона внесла вклад у процес залучення творчої інтелігенції Польщі на бік соціалістичного оновлення та реформ у країні⁴⁵.

За планом культурного і наукового співробітництва на 1986—1990 рр. розширюється географія взаємозв'язків радянських республік та областей з порідненими воеводствами Польщі. При цьому першорядне значення надається підвищенню ефективності прямих контактів між трудящими⁴⁶.

Підписання декларації сприяло розвитку безпосереднього обміну культурним надбанням між 150 творчими установами СРСР і ПНР, з яких між 50 — на основі урядових угод, а 100 — на основі угод між воеводствами, областями, театрами, музеями, вищими художніми школами тощо. Так, лодзінське видавництво готує антологію поетичних творів народів Радянського Союзу. Вже вийшли два її томи — «Вірменська поезія» та «Грузинська поезія». Підготовлена до друку перша з трьох частин збірника творів російських письменників, а також збірка узбецької поезії⁴⁷.

Щирість братерських почуттів народів СРСР і ПНР, їхню повагу один до одного продемонстрував Всесоюзний фестиваль польської пісні,

⁴² Известия.— 1988.— 22 апр.; Tębuna Ludu.— 1988.— 8, 22 kwiet.

⁴³ Прапор комунізму.— 1987.— 28 берез.; Комсомол. правда.— 1987.— 3 нояб.; Tębuna Ludu.— 1988.— 22 lut.

⁴⁴ Правда.— 1987.— 4 марта; 29 окт.

⁴⁵ Сов. культура.— 1988.— 26 июля.

⁴⁶ Правда.— 1987.— 25 янв.

⁴⁷ Правда.— 1986.— 5 янв.

який проходив у Вітебську 20—24 липня 1988 р. Відбіркові зональні конкурси відбулися у Вільнюсі, Калінінграді, Тбілісі, Алма-Аті, Іркутську, Мінську та інших містах Радянського Союзу. «Ваше свято — прояв духовної близькості радянського і польського народів, величезного інтересу один до одного, в чому я ще раз переконався під час недавньої поїздки в ПНР», — підкреслив М. С. Горбачов у своєму зверненні до учасників фестивалю⁴⁸.

Групу провідних митців ПНР (серед них Беата Тишкевич, Броніслав Хроми, Станіслав Мікульський) було нагороджено високою радянською державною відзнакою — Орденом Дружби народів⁴⁹.

Отже, декларація надала нового імпульсу радянсько-польському співробітництву в галузі ідеології, науки й культури, яке поглиблюється, охоплює численні аспекти духовного життя братніх народів.

«Головне — це наша переконаність у важливості співробітництва, в необхідності його збагачення», — відзначав М. С. Горбачов. — На нинішньому етапі історії, по суті справи переломному, правлячій партії соціалістичних країн розуміють високу міру своєї національної і міжнародної відповідальності, наполегливо шукають резерви прискорення суспільного розвитку... В наступний період, всупереч пророцтвам різного роду недоброзичливців, соціалізм ще повніше розкриє закладений в ньому потенціал»⁵⁰.

⁴⁸ Правда.— 1988.— 21 июля.

⁴⁹ Правда.— 1987.— 22 янв.; 3 февр.; Комсомол. правда.— 1988.— 30 марта; Губина Ludu.— 1987.— 23 paźdz.

⁵⁰ Горбачов М. С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу.— К., 1988.— С. 175—176.

* * *

Кримське ханство у XV—XVIII ст.

В. В. Панащенко (Київ)

У ранньому середньовіччі Кримський півострів називався інакше. Так, візантійський історик Прокопій Кесарійський в VI ст. зафіксував термін Тавріка. В давньоруському літопису «Повесть временных лет» цей півострів згадується під назвою Тавріанія. Давні греки називали його Кіммерійським. Згодом за півостровом закріпилася назва Таврида.

Населяли його різні етнічні групи: греки, таври, скіфи, сармати, готи, слов'яни, хорвати, печеніги, половці та ін. Протягом XI ст. Тамань і Керченський півострів входили до складу Тмутараканського князівства, яке в свою чергу становило частину Київської Русі. В кінці XI ст. Тмутараканське князівство втратило зв'язки з іншими руськими землями.

В середині XIII ст. в Тавриду вдерлися полчища монголо-татарських завойовників. Утворився Кримський улус Золотої Орди, центром якого стало м. Солхат, назване татарами Кримом (нині Старий Крим). З часом ця назва поширилася на весь півострів. Істотно змінився етнічний склад його населення. Поряд з греками, слов'янами, аланами, половцями у XII—XIII ст. там з'явилися вірмени, італійці, татари, турки.

Кримське ханство — татарська феодальна держава, що утворилася після розпаду Золотої Орди. Завдяки феодальним міжусобицям в останній, деяким змінам у виробничих відносинах в Криму та зовнішньополітичній активності Великого князівства Литовського¹ й королівства Польського намісники Кримського уділу на чолі з Хаджі Гіреєм добилися незалежності і в 1449 р. сформували нове політичне утворення — Кримське ханство. Хаджі Гірей (р. н. невідомий, помер у 1468 р.), який

¹ История Украинской ССР: В 10 т.— К., 1982.— Т. 2.— С. 77.

започаткував ханську династію Гіреїв, у зовнішній політиці орієнтувався на королівство Польське.

Кримське ханство займало внутрішню частину півострова, а також землі Північного Причорномор'я, Приазов'я й Прикубаня.

Султанська Туреччина, здійснюючи свою експансіоністську політику, в 1475 р. захопила генуезькі колонії Північного Причорномор'я і встановила своє панування на кримському узбережжі (підкорила міста Кафу і Херсонес, а також фортеці Гезлев, Мангуп (Арабат, Єнікале). Таким чином значна частина Кримського півострова з його багатими природними ресурсами потрапила у володіння Туреччини. У 1475 р. Кримське ханство визнало васальну залежність від неї².

Продуктивні сили Кримського ханства знаходилися на дуже низькому рівні і тому величезні природні багатства цього краю не використовувалися раціонально. Феодальна верхівка ханства головне джерело свого збагачення вбачала в пограбуванні сусідніх з ними країн та стягуванні з них примусових платежів — так званих поминок, казни, подарунків. До того ж, продуктивні сили ханства виснажувалися участю татар у війнах Туреччини та в грабінницьких нападах на Велике князівство Литовське, Польщу, Російську державу, в тому числі й на українські та білоруські землі, а також на країни Південно-Західної та Західної Європи.

Тривалий час у Кримському ханстві зберігався родовий устрій з притаманним йому примітивним господарством, в якому переважало скотарство. З часом він поступався землеробській общині. З основної маси виділилася верхівка родової знаті, з якої утворився клас феодалів.

Економічною основою суспільно-політичного панування класу феодалів була землевласність на степові простори з кочівниками-скотарями та на родючі землі. Хан роздавав землі окремим мурзам, а згодом вони ставали спадковими. Крім того, землеволодіння зростало за рахунок комендацій (визнаючи владу кримського хана, родоплемінна знать — беї — зберігала за собою земельні володіння, з яких платила данину на користь хана). Духовенству належали так звані вакуфні землі. Верховним власником усіх земель вважався хан, що відбилося навіть у приказці: «Куди ступить копито ханського коня, те й належить хану»³.

Роздаючи землі мурзам, хан зобов'язував заселяти їх землеробським населенням. Головним же обов'язком землевласника залишалася військова повинність.

У портових містах Кримського півострова, що знаходилися під владою Туреччини (Кафа, Балаклава, Мангуп, Солдайя) велася жвава торгівля. Найбільш значним торговим центром залишалася Кафа. Наприкінці XV — у першій половині XVII ст. через неї із Стамбула надходили в Крим західноєвропейські товари — коштовні тканини, зброя, предмети розкоші, фаянсовий посуд, тютюн, кава тощо. Водночас із Криму в Стамбул через Кафу вивозили хліб, рибу, рабів. Як свідчив у 1634 р. префект цього міста Еміддіо Дортеллі д'Асколі, в місто щодня в'їжджало не менше 500 навантажених підвід, а увечері на жодній з них не залишалася товарів. «Якщо Татарія ад, то Кафа безсумнівно його ворота»⁴ — відзначав він.

Протягом XVI—XVII ст. Кафа залишалась великим ринком живого товару, за образним висловом М. Литвина, «ненаситною и беззаконною пучиною, що кров нашу п'є»⁵. Монах Домініканського ордену Жан

² Якобсон А. Л. Крым в средние века.— М., 1973.— С. 136.

³ Вишне夫斯基 В. А. Феодализм в Крымском ханстве.— М., 1930.— С. 12.

⁴ Описание Черного моря и Татарии // Сост. доминиканец Эмиддио Дортелли д'Асколи, префект Кафы, Татарии и проч. 1634 // Записки имп. Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1902.— Т. 24. Материалы — С. 118.

⁵ Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— К., 1890.— Вып. 1.— С. 21.

де Люк писав у 1625 р., що торгували в Кафі насамперед рабами, захопленими у полон у тих народів, з якими вони воювали—українцями, росіянами, поляками, черкесами, молдаванами та угорцями⁶. Торгівля невольниками примножувала багатство татарських феодалів. «Вони до того збагатилися здобиччю від частих нападів, що найзнатніші з них за багатством не поступаються навіть туркам»⁷, — писав у 1578 р. посланець польського короля Стефана Баторія до Кримського ханства М. Броневський.

Основним покупцем невольників-рабів була султанська Туреччина, яка використовувала їх у великих господарствах феодалів та на галерному гребному флоті. Кримські феодали також сплачували невольниками данину турецькому султану. Так, у 1563 р. кримський хан відправив у Стамбул 20 тис. невольників, захоплених на українських та російських землях⁸.

Крім портових міст, що підпорядковувалися безпосередньо Порти, з часом набули важливого значення такі міста Кримського ханства, як Бахчисарай, Карасубазар, Гезлев (Козлов, Євпаторія), Перекоп. Останній служив своєрідним складом для всіх товарів, що надходили в Крим чи відправлялися з Криму сухопутним шляхом⁹⁻¹⁰.

Загалом економічне становище Кримського ханства було тяжким. Малопродуктивне скотарство, слабо розвинуте землеробство і переважно транзитна торгівля становили економічну основу існування ханства. Протягом XVI — першої половини XVII ст. Крим не міг прохарчувати свого населення. Періодичні засухи, результатом яких був масовий падіж худоби, супроводжувалися голодом і вимушеним пересуванням улусів. Так, у 1517 неврожайному році більшість татар з Криму перекочувала за Перекоп¹¹.

В політичному відношенні Кримське ханство також не було сильним і з кінця XV ст. перебувало у васальній залежності від Порти. Турецькі султани постійно втручалися у внутрішні справи ханства, на власний розсуд або під впливом кримських беїв та мурз призначали, скидали, відправляли на заслання, а інколи й позбавляли життя хана. Так, двічі ханствував Джанібек Гірей (1610—1622, 1627—1633), тричі—Мехмет Гірей (1622—1627, 1641—1644, 1654—1665), чотири рази — Селім Гірей (1671—1675, 1684—1685, 1692—1699, 1702—1704) та Девлет Гірей (1699—1704, 1707—1713, 1716—1724, 1725); Іслам Гірей 1583 р., Джанібек Гірей 1638 р., Селім Гірей 1678 р. були заслані на острів Родос; Мехмет Гірей 1584 р., Інает Гірей 1634 р. — страчені¹². Однак султани не порушували прав династії Гіреїв на престол.

Водночас Кримському ханству належало першорядне значення серед інших васальних країн. Напад на нього розцінювався Портою як замах на її власні інтереси.

Тому воєнні дії проти Криму неминуче вели до війни проти Османської імперії. Сини кримського хана при султанському дворі займали вищі місця, ніж турецькі візири¹³.

⁶ Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де-Люка, монаха Доминиканского ордена (1625) // Записки Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1879.— Т. 11.— С. 479, 481.

⁷ Броневский М. Описание Крыма (Tatarice descriptio) // Записки Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1867.— Т. 6.— С. 355.

⁸ Андриевский А. Крым и крымские татары.— Киев, 1892.— С. 6.

⁹⁻¹⁰ Бахрушин С. Основные моменты истории Крымского ханства // История в школе.— 1936.— № 3.— С. 42.

¹¹ Сборник Русского исторического общества.— СПб., 1895.— Т. 95.— С. 358 (далі — Сборник РИО).

¹² Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма.— СПб., 1875.— Ч. 10.— С. 8—10; *Ghronologia Polska*.— Warszawa, 1957.— S. 464—465.

¹³ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством отоманской Порты до начала XVIII века.— СПб., 1887.— С. 307.

Одним з привілеїв кримського хана було право на карбування монет, що курсували в Криму поряд з турецькими¹⁴. В межах своєї держави хан вважався повновладним володарем. Відповідно до давнього мусульманського права (так зване чінгісове торе) до початку XVII ст. наступником хана ставав не його син або найближчий потомок по генеалогічній лінії, а старший в роді Гіреїв. Цей принцип часто порушувався в зв'язку з відкритою боротьбою за владу між Гіреями. У 1607 р. хан Кази Гірей (1588—1608 рр.) для зміцнення ханської влади запровадив новий порядок наслідування кримського трону — від батька до сина, на що одержав фірман від турецького султана¹⁵. Однак після смерті Кази Гірея Порта не визнала ханом його сина Тохтамиша, якого утертвив новопризначений хан Селамет Гірей (1609—1610 рр.)¹⁶. Тому сини хана, як правило, відсилювалися з двору на посади сераскірів або на виховання до черкесів чи в Туреччину¹⁷.

Офіційними розпорядниками і виконавцями волі хана були чиновники ханського двору — аги (понад 150 чол.), кожен з яких мав чітко визначені обов'язки. Зокрема, збиранням податей займалися баскаки, кримінальним і цивільним судом заправляли кадії, в провінціях розпорядниками були муселіми, а намісниками — каймаками.

Феодальну верхівку Кримського ханства становили кілька найвпливовіших родів. Першорядне місце серед них належало роду Гіреїв, що користувалися правом на престол. Серед феодальної знаті — беїв — виділялися карачі — постійні радники хана, які займали особливе становище серед його найсановитіших васалів, постійно втручалися у внутрішні справи і зовнішню політику ханства. До таких відносилися роди Ширіних, Бариних, Аргіних, Сиджиутів, Мажурів, Кіпчакських, Яшлавських (Сулешових)¹⁸. Будучи незадоволені верховним владикою, вони ставали в опозицію і зверталися до турецького султана з проханням призначити за власним вибором іншого хана або підтримати висунутого ними кандидата. Султан та його наближені використовували суперечності між ханами і претендентами на ханський трон в своїх інтересах.

Беї, маючи величезні земельні володіння (бейлики) із стадами худоби й пасовиськами, фактично панували над татарми-скотарями. Їхні васали — мурзи (татарське дворянство)¹⁹ одержували від беїв землі та різні феодальні привілеї. Беї та мурзи фактично зосереджували у своїх руках всю повноту влади як в економічному, так і в політичному житті. На їх користь йшла десятина від скотарства і землеробства, а також більша частина захопленого ясиру. В межах своїх бейликів вони чинили суд і розправу над татарським населенням. У своїх володіннях родові беї копіювали побут і звичаї ханського двору. Так, Ширіні мали свій двір в Ескі — Криму, де був свій калга, нуреддін, муфтії і кадії, які становили диван — раду бейлика. Баринські беї також мали свого нуреддіна, кадиаскара і каймакама.

Політична роль цих великих феодалів була надзвичайно велика. Вони значною мірою обмежували владу самого хана. Карачі входили до складу ханського дивану, що відав фінансами, судом і зовнішньою політикою ханства. Без згоди дивану хан не міг прийняти рішення з будь-якого державного питання. Під час феодальних міжусобиць та завойовницьких походів беї та мурзи очолювали свої військові загоны. Протягом XV—XVIII ст. вони без відома хана неодноразово здійснювали напади на українські та російські землі. Окремі беї, зокрема ногай-

¹⁴ Броневский М. Указ. соч. — С. 359; Описание Черного моря и Татарии. — С. 115.

¹⁵ Вишневский В. А. Указ. соч. — С. 25.

¹⁶ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, ф. 5, спр. 867, арк. 6 зв.

¹⁷ Кондараки В. Х. Указ. соч. — С. 47.

¹⁸ Якобсон А. А. Указ. соч. — С. 136; Кондараки В. Х. Указ. соч. — С. 60—79.

¹⁹ Якобсон А. А. Указ. соч. — С. 138.

ські, вступали у самостійні дипломатичні зносини з урядовцями інших країн, у тому числі й з російськими князями.

Кримські хани всіляко намагалися позбутися залежності від беїв та мурз. З цією метою була створена особиста ханська гвардія (так звана капи-кулу, тобто раби при дверях), яка протиставлялася феодальній знаті як нове служиле дворянство. Додаткові витрати на утримання цієї гвардії компенсувалися введенням наприкінці XVI ст. особливого податку, що полягав у постачанні ханської кухні 12 тис. баранів щорічно²⁰.

У міжнародних відносинах беї часто дотримувалися різної орієнтації. Зокрема, помітну роль у відносинах Російської держави з Кримським ханством відігравали «аміяти» (в буквальному перекладі — приятелі) ягиловські беї Сулешови (прізвище походить від Сулеш-бея, сина одного з наближених Ногая). Сулешови протягом XV—XVII ст. часто вели від імені хана переговори з московськими послами. Російські представники в Криму діяли в контакт з Сулешовими, від уміння яких заручитись підтримкою ханських сановників нерідко залежав успіх їх посольської місії²¹.

До феодальної верхівки Кримського ханства належало також духовенство (улеми) на чолі з муфтієм, який входив до складу ханського дивану. Муфтії — глава мусульманської церкви в Криму — призначався турецькими правителями і проводив турецьку політику. Він був незалежним від хана²². Великими землевласниками серед духовенства були правителі монастирів — шейхи, посада яких передавалася від батька до сина разом із земельними наділами і відповідними правами. Так шейху Абдурахману (XVI ст.) належало 32 аули²³.

Основна маса населення Кримського ханства — скотарі та землероби, або так зване чорне населення, чорні татари — знаходилася під гнітом панівного феодального класу. Вони сплачували оброк (десяту частину хліба, двадцятку — худоби), подимний податок («сауч»), виготовляли для феодала різні вироби (підводи, зброю) тощо. Ханськими ярликами 1551 і 1557 рр. беям надавалося право на побори з осілих татар: оброк з обробленої землі, садів, млинів, ясак з ариків та ін. Обтяжливою для чоловіків була обов'язкова участь у військових походах. Відомо, що прості татари «неохотою» і «неволей» брали участь у нападі на російські землі, а бідніші з них відмовлялись виступати в похід у зв'язку з наближенням збору врожаю. Часом вони неохоче виконували свої обов'язки й у ході військових дій. Зокрема, в Литовській метриці так розповідається про облогу Брацлавського замку турками у 1552 р.: «Добывали замку все турки, припуживано и татаров, бьючи их палицами»²⁴.

Найбільш пригнобленою і безправною масою населення Кримського ханства залишалися раби. Кількість їх зростала за рахунок ясиру, захопленого під час нападів на сусідні країни, а також «живої данини» з васальних племен, зокрема черкесів. Основну масу невільників становили мирні жителі, захоплені кримськими феодалами під час нападів на українські, російські, білоруські і польські землі. Невільниками платили данину турецькому султану (близько 20% захоплених в полон), їх дарували візірям, хану та іншим турецьким й кримським феодалам. Невільників продавали в рабство в інші країни. «Хоча перекопці, крім численних стад, тримають при собі й захоплених у полон рабів, — писав М. Литвин у 1550 р., — але останніх в них значно більше, ніж стад, і тому вони постачають їх і в інші країни, до них приходять численні

²⁰ Вишневский В. А. Указ. соч.— С. 25—26.

²¹ Шмидт С. О. К характеристике русско-крымских отношений второй четверти XVI в. // Международные связи России до XVII в.— М., 1961.— С. 366—373.

²² Медведева И. Русская Таврида: Очерки.— Симферополь, 1946.— С. 40.

²³ Бахрушин С. Указ. соч.— С. 48.

²⁴ Смирнов В. Д. Указ. соч.— С. 410.

кораблі з того берега Чорного моря, з Азії, привозять їм зброю, одяг та коней і повертаються навантажені рабами²⁵.

Частину невільників залишали в кримських улусах, щоб одержати за них викуп чи використати у своєму господарстві. Як свідчив М. Броневський, «вельможні ... мають свої лани, що обробляють полонені угорці, росіяни, волохи чи молдавани, яких у них багато і з якими вони поводяться як з худобою»^{26–27}. Невільники доглядали худобу, обробляли лани й сади, добували сіль, виконували тяжкі земляні роботи, копали колодязі. Жінки-рабині пряли вовну і льон, займалися домашнім господарством, а молоді й красиві потрапляли в гареми ханів, беїв та мурз. Рабська праця в господарствах феодалів заміняла панщину, яка для татарського населення не перевищувала 8—9 днів на рік.

Батоги були постійними супутниками невільників. Щоб вони не тікали, їх заковували в кайдани, замикали на ніч в сараї, кидали в ями, підрізували підосви ніг і посипали січеним кінським волоссям тощо.

Про жорстоке ставлення до невільників докладно розповідає Сигізмунд Герберштейн — німецький дипломат і мандрівник першої половини XVI ст. За його словами, хан Мехмет Гірей, захопивш на українських землях багато тисяч невільників, «частково продав туркам у Кафі, частково умертвив. Тому що старці й немічні, за яких не можна багато виторгувати і які нездатні до роботи, віддаються у татар, як зайці молодим собакам, юнакам, які вчаться на них військовій справі, б'ють їх камінням або кидають у море, чи вбивають їх будь-яким іншим чином»²⁸. Крим у XVI—XVII ст. був політичній потом і кров'ю слов'янських невільників.

Одним з основних джерел збагачення феодальної верхівки Кримського ханства, як і султанської Туреччини, були війни. «Володарі Татарії мали звичай йти воювати двічі на рік або в усякому разі хоча б один раз, але подібні дії слід було скоріше називати розбоем, ніж війною»²⁹, — зазначав Е. Д. д'Асколі. Порта, безперервно здійснюючи завойовницькі походи на сусідні християнські країни, залучала собі на допомогу й кримські війська. За їх участь у війнах Туреччини в Європі та Азії хан одержував винагороду від султана — подарунки, грошове жалування з коштів кафської таможні, наділи в Молдавії. При султанському дворі рахувалися з думкою кримського хана як володаря значних військових сил. У свою чергу кримські хани одержували військову допомогу від турецького султана. В їх походах на російські та українські землі часто брали участь й турецькі війська. Неодноразово кримські феодали здійснювали такі напади з цілковитої згоди, а нерідко й за вказівкою турецького султана.

Військо Кримського ханства не було регулярним і не навчалось ніяким правилам війни. В разі потреби озброювались майже всі чоловіки в ханстві. Як правило, татари збиралися у військо лише з дозволу їх бея чи мурзи. Верховним воєначальником був хан, який виступав в похід на вимогу турецького султана з військом не менше 80 тис. чол., 60-тисячне військо очолював калга-султан, 40-тисячне — нуреддін-султан. Головнокомандуючим всім військом — оглан-баши — призначався один з Ширінських беїв, 10-тисячним корпусом командував туман-баши, 1-тисячним — мінік-баши або бінлік-баши, сотнею — юз-баши, десятком — он-баши³⁰. Кожний із загонів мав свій бунчук і байрак. Один лише Ширінський бей мав прапор, подарований йому турецьким султаном. Цей прапор вважався таким же важливим, як ханський, калгинський або нуреддіновський. Якщо кримські хани направляли свої вій-

²⁵ Литвин М. Указ. соч.— С. 18.

^{26–27} Броневский М. Указ. соч.— С. 357.

²⁸ Герберштейн С. Записки о Московии.— СПб., 1866.— С. 144.

²⁹ Описание Черного моря и Татарии.— С. 123.

³⁰ Кондараки В. Х. Указ. соч.— С. 48.

ська на допомогу комусь за відповідну плату, то це робилося лише за згодою 5 головних феодалів.

Основою татарського війська була кіннота. З дитинства татари навчалися верхової їзди, а кочове життя привчало їх до труднощів та нестатків. Вирушуючи в похід, кожен татарин мав по 2—3 коней, шаблю, ятаган й лук з колчаном³¹. Місцем збору кримського війська, чисельність якого іноді досягала 150 тис. чол., був Перекоп. Для допомоги турецькій армії в її загарбницьких війнах кримські війська зобов'язані були у визначений султаном день прибути в Ковшани (поблизу Бендер).

Як правило, татарське військо не супроводжувало обози з припасами, що давало можливість загонам швидко рухатись і маневрувати. Турецький султан Селім I зазначав, що татари в поході швидкі, як вітер; якщо вони вирушають у похід, то за один день долають 5—6-денну дорогу; їхнім коням не потрібні ні підкови, ні фураж³². Татари «подібно до воронів взросли нападають з різних боків і в різні сторони розлітаються. Якщо татари тікають, ніхто їх не дожене, а якщо переслідують, то ніхто від них не втече»³³, — писав відомий вчений славист Ю. Крижанич у XVII ст.

Однак татарське військо завжди відчувало нестачу вогнестрільної зброї, насамперед гармат. Тому їх спроби штурмувати укріплені міста, як правило, були невдалі. Часто зазнавали вони поразки й у відкритих боях. Татари обирали тактику несподіваних нападів на недостатньо захищені поселення³⁴. «Дивна і жалю гідна річ, як татари, будучи досить нечисленні й погано озброєні, змушують терпіти від себе усі сусідні народи й силою вимагають від багатьох государів річне собі жалування, подарунки, відкупи й данину...»³⁵, — писав Ю. Крижанич.

Дипломатичні відносини Кримського ханства із сусідніми країнами також зводилися до стягування з них казни, поминок і жалування — данини грошима, дорогоцінними хутрами тощо. Однак одержання таких поминок чи казни від російського царя або великого князя литовського не завжди стримувало кримських феодалів від спустошливих нападів на російські та українські землі. Так, у 1517 р. син кримського хана Бегадир Гірей пояснював, що здійснив напад на українські землі тому, що великий литовський князь надіслав йому мало поминків³⁶. Того ж року кримський хан висунув вимогу, щоб російський цар надіслав до Криму поминки більші від тих, що надходили з Великого князівства Литовського і Польщі³⁷.

Орієнтуючись у відносинах між Росією і Польщею, кримські феодали неодноразово влаштовували при ханському дворі принизливі «аукціони»: хто дасть більше поминок — московський цар чи польський король, — той і матиме своїм тимчасовим прибічником хана, звільняючи таким чином свої землі від нападів кримських феодалів³⁸. Однак часто хани, беручи коштовні подарунки і постійно вимагаючи їх збільшення, продовжували грабувати порубіжні землі цих країн.

Яскравим прикладом можуть служити відносини між Кримом, Росією і Польщею під час Лівонської війни. В її перші роки кримський хан Девлет Гірей зажадав від московського царя Івана IV збільшення поминок. А через 5 років (у 1563 р.) після взяття Полоцька Іван IV відправив до хана посла Афанасія Федоровича Нагого з дорученням схилити його до укладення миру між Кримом і Росією. Водночас з

³¹ Боплан. Описание Украины // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— Киев, 1896.— Вып. 2.— С. 330.

³² Смирнов В. Д. Указ. соч.— С. 382.

³³ Бережков М. Н. План завоевания Крыма, сост. ученым славистом Юрием Крижаничем.— СПб., 1891.— С. 79.

³⁴ Каргалов В. В. На степной границе.— М., 1974.— С. 12—13.

³⁵ Бережков М. Н. Указ. соч.— С. 78.

³⁶ Сборник РИО.— СПб., 1895.— Т. 95.— С. 397—398.

³⁷ Там же.— С. 453.

³⁸ Бережков М. Н. Указ. соч.— С. 13.

Польщі в Крим прибув королівський гінець, який запевнив хана, що король сплачуватиме йому казну і поминки у подвійному розмірі, якщо хан погодиться розірвати мир з російським царем. У Криму вирішили, що мир з Польщею їм вигідніший, ніж з Росією. Спустошливі напади на російські землі відновилися³⁹.

Безумовно, у відносинах Кримського ханства із сусідніми країнами був певний політичний розрахунок. Найбільш небезпечним противником протягом кількох століть ханський двір вважав Російську державу і неодноразово вступав у воєнний союз з Польщею проти Росії⁴⁰. Проте у зв'язку з дальшим зміцненням Російської держави та під впливом міжнародних відносин кримські хани поновлювали мирні відносини з московським урядом. Незважаючи на їх складність і небезпечні шляхи, між Москвою і Бахчисараєм існували постійні контакти — обмін посольствами та зв'язок через гінців. В столиці Кримського ханства російське посольство мало постійне місце розташування — на Альмі (поблизу Бахчисарая)⁴¹.

Дипломатичні відносини між Кримським ханством і Росією часто завершувалися шертними грамотами (від слова «шерт» — умова, договір), тобто підтвердженням кримськими ханами та їх наближеними обіцянок, даних московському царю. Це були односторонні зобов'язання з боку кримських ханів, що давали Російській державі короткочасний спокій на південних кордонах, а Кримському ханству — відповідну платню грошима чи хутрами. Як правило, татарські грамоти писалися в Криму за російським зразком, надісланим з Посольського приказу⁴².

В шертних грамотах фіксували згоду на припинення ворожих дій та встановлення мирних відносин, дозвіл на вільне пересування через Крим послам і торговим людям, що їхали в Російську державу, а також російським послам і купцям, які направлялися в інші країни; позбавлення права кримських послів вимагати для себе особливої посольської данини; обумовлення кількісного складу кримських посольств; зобов'язання кримських ханів забезпечити російським послам та супроводжуваним їх особам безпеку. Для обміну посольствами, проведення попередніх переговорів та передачі поминок влаштовувалися посольські розмінні з'їзди, що відбувалися у Валуїках, Лівнах або Переволочні. На з'їзді складали шертні записи і кримський посол присягався, що на їх основі буде написана шертна грамота. Поява шертних грамот відноситься до часів Івана III та кримського хана Менглі Гірея, а припинили їх писати після Кримських та Азовських походів кінця XVII ст. Незважаючи на те, що шертні грамоти постійно порушувалися з боку Кримського ханства і відновлювати їх доводилось ціною великих платежів з боку Російської держави, все ж вони мали позитивне значення, даючи короткочасні перепочинки від татарських нападів⁴³.

Отже, Кримське ханство кінця XV—XVII ст. зберігало типові риси феодалної роздрібності, коли хан — лише перший серед всесильних васалів.

З другої половини XVII ст. поряд з натуральним господарством в Криму розпочинається виробництво сільськогосподарської продукції для обміну на ринку, насамперед продуктів скотарства, набули дальшого розвитку ремесло, промисли, розширювалась внутрішня і зовнішня торгівля, зростали міста. В той час частину податків з натуральної форми переведено в грошову. Ще у 1641 р. хан Бегадир Гірей під при-

³⁹ Там же.— С. 25—26.

⁴⁰ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в XVII веке.— М.; Л., 1948.— С. 9—11.

⁴¹ Броневский М. Указ. соч.— С. 357—358.

⁴² Бережков М. Крымские шертные грамоты // Чтения в истор. об-ве Нестора летописца.— Киев, 1894.— Кн. 8.— С. 34, 35—56.

⁴³ Базилович В. М. Из истории московско-крымских отношений в первой половине XVII века. Посольство Г. Я. Анисимова и К. Акинфиева в Крым в 1633/1634 гг.— К., 1914.— С. 22—23.

водом підготовки до війни за повернення зайнятого донськими і запорізькими козаками Азова запровадив збирання з «чорних» татар «гарматних і тамгових грошей»⁴⁴. Згодом через опір кримського населення Іслам Гірей (1644—1654 рр.) змушений був скасувати тамговий податок. Однак грошові побори для ханського двору зростали щороку, завдаючи значних збитків не тільки основній масі татар, а й навіть великим феодалам. Так, у 1666—1667 рр., уникаючи сплати податків, кілька феодалів з роду Ширіних втекли з Криму, залишивши своє майно на розграбування хану та його слугам.

Відбувалося посилення адміністративно-управлінського апарату в країні. На противагу старій родовій знаті, яка одержувала земельні пожалування і виступала проти будь-яких нововведень, при ханському дворі з особистої ханської гвардії утворилась нова військова знать (капи-кулу), що утримувалася за рахунок казни. Новоутворений прошарок феодалної верхівки Криму став основною опорою хана в політиці ослаблення родової знаті і зосередження всієї повноти влади у своїх руках.

Кримський двір намагався звільнитися не лише від впливу родової знаті, а й від залежності від султанської Туреччини. На той час в Османській імперії відбувалися міжусобиці, що супроводжувалися безперервними змінами і стратами верховних візирів. Протягом 10 років правління малолітнього Мухамеда IV (1648—1686 рр.) в Порті змінилося 14 верховних візирів, з яких лише один тримався на цій посаді один рік і 9 місяців⁴⁵. Кримський хан Іслам Гірей не рахувався з малолітнім турецьким султаном і його придворною клікою і, за свідченням турецьких істориків, навіть погрожував сановникам султанського двору⁴⁶. Про співвідношення сил між Туреччиною і Кримом красномовно свідчать слова Б. Хмельницького: «Кримських царів колись турецький цар змінював, і боялися турського в Криму, а тепер сам турський цар боїться кримського царя й великого Війська Запорізького, і ніякої волі турський цар над кримським не має»⁴⁷.

В роки визвольної війни українського народу (1648—1654 рр.) феодална верхівка Криму розглядала тимчасовий союз кримського хана з Б. Хмельницьким як більш широку можливість для грабіжницьких нападів на російські та польські землі. Крім того, цією угодою кримський двір прагнув скомпрометувати українське козацтво перед російським урядом і тим самим перешкодити возз'єднанню України з Росією. Однак у ході визвольної війни український народ розвіяв підступні плани кримських феодалів.

З другої половини XVI ст. васальну залежність від Кримського ханства й Туреччини визнала Мала Ногайська орда, що переселилася з прикаспійських степів на південноукраїнські землі. Ногайські племена, що кочували поза Кримським півостровом, сплачували данину хану і султану⁴⁸. Білгородська, Єдисанська, Джамбуїлуцька і Єдичкульська орди, що утворилися після розпаду у 20-ті рр. XVII ст. Малої Ногайської орди, зберігали васальну залежність від Кримського ханства і султанської Туреччини.

Білгородська орда (орда Малих Ногаїв, Буджацька, Добруджська) займала степи Буджака між гирлами Дністра і Дунаю. Татари почали селитися в цій місцевості ще до XIV ст.⁴⁹ У XVI ст. білгородський мурза Бакай часто очолював напади білгородських татар на Польщу та Ро-

⁴⁴ Смирнов В. Д. Указ. соч.— С. 524.

⁴⁵ Там же.— С. 570.

⁴⁶ Смирнов Н. Л. Россия и Турция в XVI—XVII вв. // Ученые записки МГУ.— 1946.— Вып. 94.— С. 105.

⁴⁷ Цит. по: Смирнов В. Д. Указ. соч.— С. 543.

⁴⁸ Кондараки В. Х. Указ. соч.— С. 33.

⁴⁹ Шабильдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.— Киев, 1987.— С. 70—71.

сійську державу⁵⁰. Масовий приплив ногайських татар в білгородській степі стався на початку XVII ст. Населення Білгородської орди займалось скотарством (розведенням коней, великої рогатої худоби та овець). На відміну від інших ногаїв, населення Білгородської орди частково займалось землеробством — вирощувало пшеницю, жито, ячмінь, просо. Однак головним джерелом збагачення феодальної верхівки залишалися грабіжницькі напади на сусідні країни.

Єдисанська (Очаківська) орда — відгалуження Малої Ногайської орди — займала південноукраїнські землі між Дніпром, Південним Бугом і Дністром від узбережжя Чорного моря до р. Кодими. Очаків (адміністративний центр орди) та навколишня місцевість між Бузьким лиманом і Делиголем знаходилися під безпосередньою владою султанської Туреччини⁵¹. Решта території була у васальній залежності від Кримського ханства. Населення Єдисанської орди займалося скотарством, торгівлею і частково землеробством. Продавали головним чином зерно і сіль. Очолював орду каймакам з роду Гіреїв, який призначався кримським ханом. Феодальна верхівка Єдисанської орди постійно втягувала чоловіче населення краю в грабіжницькі напади на українські, російські, польські та інші землі, в агресивні війни султанської Туреччини.

Єдичкульська орда з другої половини XVI ст. кочувала в степу між Дністром і Дунаєм. Правителями цієї орди були феодалі-мурзи, на чолі яких стояв сераскир-султан також з роду Гіреїв. Крім того, управління ордою здійснював спеціальний ханський чиновник — яли-агаси, обов'язком якого було збирання данини для хана. У 1706 р. правителі Єдичкульської орди звернулися до турецького султана з проханням звільнити їх від підпорядкування кримському хану і прийняти у своє безпосереднє підданство, зобов'язуючись при цьому щорічно платити султану велику данину і постійно брати участь у війнах⁵². Однак Порта відхилила цю пропозицію, зобов'язавши султанським фірманом задучайське населення підкорятися кримському хану. З часом ногайські орди почали виявляти повну непокору своєму володарю, у зв'язку з чим на них споряджалися об'єднані сили турецьких сераскирів і кримського хана⁵³. В середині XVIII ст. за розпорядженням кримського хана Єдичкульська орда перекочувала на лівий берег Дніпра і зайняла територію від Кизикермена до гирла р. Конки і від Дніпра до верхів'їв рік Конки і Берди.

Джамбулуйцька (Перекопська) орда заснована ногайськими племенами, що переселилися в другій половині XVI ст. з північно-кавказьких степів, кочувала між Перекопом, Дніпром і р. Бердою.

У васальній залежності від Кримського ханства перебували також черкеси, які мусили сплачувати кожному новопризначеному хану данину «живим товаром» — 300 хлопчиків і дівчаток, а один із синів хана жив на землі черкесів, виконуючи обов'язки їх головнокомандуючого.

З кінця XVII ст. значно скоротилося джерело збагачення кримських феодалів шляхом грабіжницьких нападів на російські та українські землі. Такі напади для них стали можливими лише в роки російсько-турецьких воєн. У період між останніми Порта змушена була вимагати від свого васала дотримання умов договірних зобов'язань. Якщо раніше Порта міняла ханів за невиконання ними наказів про участь у війнах султанської Туреччини, то у XVIII ст. — за невміння чи небажання утримувати феодалів від спустошливих нападів на землі сусідніх країн (16 ханів за першу половину XVIII ст.).

⁵⁰ Новосельский А. А. Указ. соч.— С. 101.

⁵¹ Тунманн. Кримське ханство.— Сімферополь, 1936.— С. 53.

⁵² Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII столетии.— Одесса, 1889.— С. 4.

⁵³ Там же.— С. 45—46.

Значне скорочення основного засобу наживи кримських феодалів та необхідність забезпечення прожиткового мінімуму населення ханства прискорювали перехід основної частини татарських улусів до осілого способу життя й землеробства. Традиції кочового життя зберігалися переважно у ногайців. Проте частина з них також займалась землеробством. Водночас набували дальшого розвитку ремесло, промисли й торгівля. Однак загальний рівень соціально-економічного розвитку Кримського ханства у XVIII ст. все ще базувався на примітивних формах господарства і не міг задовольнити потреби країни пізнього феодалізму.

Не менш гострою проблемою була багаторічна опозиція ханському двору з боку родової кримської феодальної верхівки та правителів васальних орд. У XVIII ст. вона переросла у відкриту боротьбу. В 1725 р. сталося збройне зіткнення між прибічниками хана і опозицією. Хан Менглі Гірей (1724—1730 рр.) розгромив її, стративши при цьому значну кількість ширінських і мансурівських мурз⁵⁴.

Водночас кримський двір прагнув заручитися підтримкою з боку основної маси населення. З цією метою Менглі Гірей, наприклад, дещо зменшив податки й повинності.

Істотні зміни відбулися і в зовнішньополітичних відносинах Кримського ханства. Занепад військової та політичної могутності Османської імперії, поступове визволення завойованих нею територій значно ослабили залежність від Порти і Кримського ханства. Однак на той час в ньому так і не сформувалися ні міцні державні устої, ні внутрішня адміністративно-політична система, здатна забезпечити соціально-економічний розвиток країни та регулювати взаємні відносини між феодальною верхівкою Криму та правителями ногайських орд, ні чітка міжнародна політика, насамперед у відносинах із сусідніми країнами. З іншого боку, втрата васальної залежності від султанської Туреччини неминуче поставила б слаборозвинуте Кримське ханство перед необхідністю економічного самозабезпечення та політичного самозахисту, змусила б його переключатися на політику маневрування між сильними країнами, насамперед Російською державою, Францією та ін. Отже, в другій половині XVIII ст. повністю виявилася неспроможність дальшого економічного й політичного розвитку Кримського ханства. Довготривала васальна залежність від султанської Туреччини, що створювала ханству відносну безпеку і уявне благополуччя, підвела його до неминучого занепаду.

В другій половині XVII ст. в Північному Причорномор'ї склалася якісно нова політична ситуація. В ході російсько-турецької війни (1768—1774 рр.) внаслідок успішних дій російської армії та результативної активності російської дипломатії був укладений мирний договір між Росією та Кримським ханством. Їх спільною декларацією 1772 р. була проголошена незалежність Кримського ханства від Османської імперії.

Однак безперервне втручання Туреччини у внутрішнє життя ханства, відсталість його соціально-економічного й культурного розвитку та невтихаючі міжусобиці феодальної верхівки робили неможливим збереження його незалежності надалі. Зважаючи на загарбницькі плани Туреччини щодо Криму, а також враховуючи сприятливу міжнародну обстановку, що склалася на той час для Російської держави, в квітні 1783 р. Катерина II підписала рескрипт про включення Кримського ханства до складу Росії. В липні того ж року останній кримський хан Шагін Гірей зрікся престолу і Кримське ханство припинило своє існування.

На землях колишнього Кримського ханства було створено Таврійську область, до складу якої включено Кримський півострів, півострів Тамань і землі на північ від Перекопу (між Дніпром, Кінськими Водами і Бердою).

⁵⁴ Там же.— С. 39—44.

Проблеми взаємовідносин Київської Русі з Візантією у IX — першій половині XI ст.

О. Б. Головка (Київ)

Важливим соціально-ідеологічним чинником, який діяв з часів античності і відіграв виняткове значення в нову феодальну епоху, було християнство. Ф. Енгельс писав, що середньовіччя в Західній Європі «...стерло з лиця землі стародавню цивілізацію, стародавню філософію, політику і юриспруденцію, щоб почати в усьому з самого початку. Єдине, що воно взяло від загиблого стародавнього світу, було християнство і кілька напівзруйнованих міст, які втратили всю свою колишню цивілізацію»¹.

Переселення германських та деяких інших племінних груп безпосередньо на територію Західної Римської імперії, зміни в світогляді і в суспільному житті, викликані цим переселенням, вплив на «варварів» класових інститутів, особливо християнської церкви, привели до того, що нова релігія в цьому ареалі швидко поширилася, відтіснивши на другий план старі дохристиянські вірування. Дещо інакше процес християнізації проходив у країнах Центральної і Східної Європи (крім, звичайно, Візантійської імперії), населення яких не відчувало безпосереднього впливу античної ідеології та релігії і сприймало нову віру поступово, в міру розвитку в них феодальних відносин, міжнародних зв'язків з християнськими релігійними центрами (Константинополем, Римом та ін.), в ході взаємодії з Візантійською імперією та західноєвропейськими державами. Ці обставини привели до повільного поширення християнства в східній частині європейського континенту, де даний процес завершився у XIII—XIV ст.².

Таким чином, хід і темпи поширення нової релігії залежали значною мірою від міжнародної обстановки в Європі та на суміжних з нею територіях. Тому вивчення цього явища потребує аналізу взаємин різних держав та народів зазначеного регіону.

У даному повідомленні розглядаються деякі аспекти відносин між двома найбільшими державами Європи — Візантійською імперією та Київською Руссю і процесу проникнення християнства в східнослов'янське середовище, запровадження цієї релігії на Русі як державної і виникнення християнської церковної організації та ідеології у східних слов'ян.

Сучасні історики вважають, що перші політичні утворення у давніх русів («племінні княжіння») виникли в VIII—IX ст. Найзначнішим серед них була «Руська земля», до складу якої входили спочатку полянські та західносіверянські землі³. Правляча верхівка «Руської землі» прагнула розвивати традиційні для слов'ян IV—VII ст. зв'язки з Візантійською імперією та країнами Сходу. Адже вони давали можливість племінній знаті реалізовувати додатковий продукт, одержуваний нею у формі данини з підлеглого населення, а також трофеїв, захоплених під час численних походів східнослов'янських дружин.

Вже наприкінці VIII — на початку IX ст. правлячі кола «Руської землі» та інших східнослов'янських племінних об'єднань здійснили воєнні походи у візантійські володіння в Криму та Малій Азії, а також у Хазарію. Боротьба з останньою зумовлювалася необхідністю визволення з-під контролю хазарів деяких слов'янських племен і розвитку

¹ Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 7.— С. 343.

² Юргинис Ю. М. Причины позднего распространения христианства в Прибалтике.— М., 1970.— 12 с.; та ін.

³ Рыбаков Б. А. Новая концепция предьстории Киевской Руси // Ист. СССР.— 1981.— № 2.— С. 47—48.

торговельних контактів давніх русів з країнами Кавказу та Сходу⁴.

Аналіз взаємодії внутрішніх факторів розвитку та зовнішньополітичних дій ранньодержавних об'єднань дає підставу вважати, що не тільки перші впливали на зовнішньополітичну діяльність, але й міжнародні акції — захоплення військової здобичі, розширення торговельних зв'язків, приєднання нових територій — прискорювали розвиток східнослов'янського суспільства, насамперед сприяли його феодалізації. Велике значення зовнішньополітичний чинник мав для ідеологічних та релігійних галузей суспільного життя. В сучасній історіографії не випадково ставиться питання про важливість розгляду процесу виникнення у молодих ранньофеодальних держав Центральної та Східної Європи власних міжнародних доктрин та системи дипломатичної служби. Їх відносно швидке становлення було закономірним наслідком складання нових соціально-класових формувань, реакцією на ідеологічний тиск більш розвинутих країн⁵. Ця реакція багато в чому була зумовлена тим, що «варварська» знать у зв'язку з особливостями своєї суспільної психології відчувала постійну потребу в запозиченні і використанні для власних потреб передових культурних надбань. Всі ці моменти дають можливість зрозуміти історію першого відомого з джерел епізоду «хрещення» русів, що відбувся під час їх нападу наприкінці VIII — на початку IX ст. на візантійське місто Суроуж у Криму.

За повідомленням «Житія св. Стефана Суроужського», на кримське узбережжя напала велика слов'янська рать на чолі з князем Бравліном, яка захопила грецьке місто Суроуж і пограбувала його мешканців. Під час нападу на суроужку церкву св. Софії тяжко захворів Бравлін і одужав лише після укладення угоди з греками та хрещення⁶. Агіографічний характер джерела, що дійшло до нашого часу в перекладі з грецької на давньоруську мову, значно ускладнює реконструкцію подій. А. М. Сахаров вважає, що дослідникам неможливо дізнатися про те, «що відбулося в Суроужі насправді, чому руси повинні були розпочати переговори»⁷. На нашу думку, великий військовий похід на південь давньоруська знать здійснила перш за все з метою встановлення зв'язків з економічно розвинутим районом Візантії. На користь такого припущення свідчили і факт укладення вигідної для греків угоди, і та обставина, що наступна військова експедиція русів переслідувала вже набагато більш складне завдання — встановлення взаємин з малоазійськими областями імперії. Під час контактів із слов'янами грецька верхівка Суроужа і особливо його духовенство всіляко намагалися схилити їх на свій бік. Так, скориставшись ефектом, що справили на Бравліна та його оточення церковна служба і розкішне вбрання храмів, суроужці навіть умовили князя, можливо обіцяючи численні подарунки, прийняти «хрещення».

Однак це був кон'юнктурний акт, реакція на значні поступки греків, яка не позначилася на світоглядних уявленнях русів-язичників. Проте з моменту «хрещення» Бравліна розпочався процес активного впливу християнського віровчення на давньоруських дружинників та купців, а через них і на решту східнослов'янської людності.

В результаті успішного здійснення військових походів «Руська земля» вийшла на міжнародну арену і перед давньоруською знаттю постала проблема підтримання стабільних дипломатичних відносин з

⁴ Новосельцев А. П. Хазария в системе международных отношений VII—IX веков // *Вопр. истории.*— 1987.— № 2.— С. 26—32.

⁵ Литаврин Г. Г. Византийцы и славяне—взаимные представления // *The 17-th International Byzantine Congress: Major Papers.*— Washington, 1986.— P. 369—382.

⁶ Васильевский В. Г. Житие Георгия Амастридского // *Труды.*— Пг., 1915.— Т. 3.— С. 64—68; Васильевский В. Г. Житие Стефана Суроужского // *Там же.*— С. 95—96.

⁷ Сахаров А. Н. Дипломатия древней Руси: IX—первая половина X вв.— М., 1980.— С. 27.

сусідніми країнами, насамперед найбільшими — Хазарським каганатом, Візантійською та Східнофранкською імперіями. Щоправда, з першим з них нормальні стосунки правляча верхівка «Руської землі» й інших східнослов'янських ранньополітичних об'єднань встановила лише на початку X ст.⁸ Тоді між Києвом та Ітілем було підписано угоду про проходження через хазарську територію численної східнослов'янської дружини, що здійснювала похід у Закавказзя. Що ж до імперій, то вже в першій половині IX ст. київські дипломати побували в їх столицях, а з Візантією були навіть встановлені багатопланові відносини.

У середині IX ст. Давньоруська держава здійснила важливу зовнішньополітичну акцію. Скориставшись відсутністю імператора і значного гарнізону в Константинополі, у 60-х роках IX ст. східнослов'янський флот підійшов до столиці Візантії, а давньоруська дружина розорила її передмістя. Сучасник подій патріарх Фотій у розпачі писав, що на імперію напав «народ невідомий, але який здобув ім'я з часу походу проти нас, незначний, але який набув значення, незначний та бідний, але який досяг осяйної висоти та незліченного багатства»⁹. Досить високо результати походу русів на Царград були оцінені і давньоруським літописцем Нестором, який навіть пов'язував з ним заснування Давньоруської держави, підкреслюючи, що саме тоді «нача прозивати Руска земля»¹⁰. Важливим підсумком походу було також укладення між країнами договору «миру й любові». Така формула угоди в дипломатичній практиці означала встановлення офіційних відносин на найвищому рівні.

Незабаром після походу 860 р. відбулася християнізація русів, яка відрізнялася від «хрещення» Бравліна змістом і наслідками. За десятиріччя, що минули після сурозького походу, християнська релігія набула певної популярності серед слов'ян, які постійно відвідували грецькі міста. Нова релігія стала складовою частиною їх світосприймання. Не випадково саме в цей час з'явилися звістки про русів — християн в арабських джерелах¹¹.

Дещо інакше до християнізації слов'ян ставилися грецькі ієрархи. Вони не обмежувалися наверненням до своєї віри «варварів», які нападали або торгували з їх містами, а прагнули поширювати нову релігію безпосередньо в східнослов'янському середовищі. Для цього патріарх навіть створив спеціальну митрополію. Серед науковців триває дискусія з приводу розбіжностей у свідченнях візантійських джерел про час хрещення русів у другій половині IX ст. — за патріарха Фотія чи за патріарха Ігнатія. Ймовірно, що ці розбіжності є надуманими¹². Візантія протягом усього IX ст. активно здійснювала місіонерську діяльність з метою навернення у християнство сусідів (у тому числі русів), і різні джерела зберегли свідчення про це.

Наприкінці IX — на початку X ст. кількість християн на Русі збільшилася, але в цілому нова релігія поширювалася лише в південних містах країни, які підтримували традиційні зв'язки з півднем. До того ж питома вага прихильників нової релігії навіть у цих містах зростала дуже повільно, а інколи й зменшувалася в зв'язку з тим, що до Києва та інших центрів півдня постійно переселялося населення з інших районів держави, територія якої наприкінці IX ст. значно розширилася. Збільшувалася кількість мешканців міст і за рахунок при-

⁸ Ширинский С. С. Объективные закономерности и субъективный фактор в становлении Древнерусского государства // Ленинские идеи в изучении первобытно-общинного общества, рабовладения и феодализма.— М., 1970.— С. 103.

⁹ Ловягин Е. Две беседы святейшего патриарха константинопольского Фотия // Христианское чтение.— 1882.— Ч. 2.— С. 432.

¹⁰ Повесть временных лет.— М., 1950.— Ч. 1.— С. 17 (далі — ПВЛ).

¹¹ Ибн-Хордадбех. Книга путей и стран.— Баку, 1986.— С. 124.

¹² Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений.— М., 1956.— С. 77—78.

булих з сільської округи — представників лише язичницької віри. Зокрема, такий процес відбувався у 80-х роках IX ст., коли після об'єднання «Руської землі» з північними регіонами розселення слов'ян звідти до Києва прибула численна язичницька знать, що підтримувала Олега¹³. Однак у IX ст. ще не було необхідних внутрішніх умов для християнізації Русі, тому діяльність грецької церкви практично не мала якихось істотних наслідків.

Зміцнення внутріполітичної обстановки на Русі в першій половині X ст. сприяло активізації її міжнародної діяльності, що знайшло відображення в здійсненні походів давньоруських дружин на Константинополь і в Закавказзя. В цей же час київський уряд підписав два договори з греками¹⁴, причому при їх ратифікації київські князі клялися своїми святинами — язичницькими богами, серед яких у X ст. особливо шанували дружинний культ Перуна та купецький культ Волоса, а також зброєю. В дипломатичній практиці давньоруська знать використовувала юридичні норми «Руського закону», що складався на підставі звичаєвого права¹⁵.

В середині X ст. у дипломатичній практиці Русі відбувалися певні зміни, пов'язані з поширенням серед її панівних кіл християнства. Так, під час підписання договору з греками в 944 р. частина оточення Ігоря присягалася християнськими святинами в церкві св. Іллі в Києві, тобто мав місце новий за змістом (і старий за формою) вид ратифікації дипломатичних актів¹⁶.

Складний процес християнізації східнослов'янського населення підійшов у другій половині X ст. до важливої межі — офіційного акту запровадження нової релігії як віровчення Давньоруської держави. Для досягнення цього давньоруський двір та київські дипломати не тільки активно використовували власний досвід розвитку відносин з Візантією, а й аналогічну практику взаємодії з греками населення інших країн, які раніше прийняли християнство з Константинополя. Зокрема, для Русі велике значення мало виникнення в центральноевропейському регіоні в IX ст. кирило-мефодіївської традиції сповідання християнства, що значно відрізнялася від ортодоксального візантійського православ'я.

Під час правління княгині Ольги (945—962 рр.) була зроблена перша спроба запровадити християнство як державну релігію Русі. Неможливо точно встановити, чи була київська володарка християнкою, коли прийшла до влади, однак можна припустити, що з самого початку регентства (при сині Святославі) Ольга перебувала під впливом сил, які підтримували тісні зв'язки з Константинополем і значною мірою визнавали релігію та ідеологію греків. Це угруповання знаті, зрозуміло, прагнуло й надалі розвивати і поглиблювати взаємини з Візантією, для чого неабияке значення мало піднесення міжнародного престижу Русі. Така орієнтація прибічників княгині Ольги виявилася вже під час її першої поїздки до столиці Візантії, яка відбулася, на думку Г. Г. Литавріна, у 946 р.¹⁷ В Царграді давньоруська княгиня пішла на рішучий з точки зору молодого давньоруського дипломатії крок — запропонувала імператору укласти шлюб Святослава з грецькою принцесою. Цим самим київський двір прагнув використати зацікавленість Візантії в розширенні торгівлі з Руссю і допомозі першій в разі необхідності військами. Однак візантійський імператор та його наближені, не бажаючи піднесення авторитету володарів Русі, відхи-

¹³ ПВЛ.— Ч. I.— С. 20.

¹⁴ Докладно див.: Сахаров А. Н. Указ. соч.— С. 84—258.

¹⁵ ПВЛ.— Ч. I.— С. 25; Свердлов М. Б. От Закона Русского к Русской Правде.— М., 1988.— С. 8—83.

¹⁶ ПВЛ.— Ч. I.— С. 38.

¹⁷ Литаврин Г. Г. Русско-византийские связи в середине X века // Вопр. истории.— 1986.— № 4.— С. 41—52.

лили пропозицію Ольги, очевидно, використавши як привід неможливість укладення шлюбу «порфірородної» принцеси з сином правительки нехристиянської, «варварської» країни.

954 р., повідомляв давньоруський літописець, Ольга вдруге здійснила візит до Царграда, де було поставлено питання про її хрещення як правительки Русі¹⁸. Така пропозиція означала згоду на християнізацію Давньоруської держави та всіх її мешканців. Цього разу візантійський двір не заперечував проти пропозиції русів, але спробував використати церемонію хрещення княгині, щоб поставити Русь у політико-дипломатичному плані в залежне від себе становище. Проте такий перебіг подій не міг задовольнити давньоруську княгиню та її наближених, що незабаром привело до погіршення русько-візантійських відносин. Про це, зокрема, свідчило негативне ставлення автора «Повісті временних літ» до церемонії хрещення княгині¹⁹.

Прагнення Ольги розвинути взаємовідносини з Візантією мирним шляхом, її підтримка нової релігії викликали занепокоєння значної частини знаті, що продовжувала поклонятися дружинним культам і виступала за здійснення активних військових кампаній як на Сході, так і в Криму та на Балканах, тобто в зоні перехрещення інтересів Русі та Візантії.

Поширенню нової віри серед слов'ян перешкоджала відсутність належної бази для створення складної державної організації християнської церкви, хоча в першій половині X ст. на Русі існували християнські общини і навіть у Києві була соборна церква св. Іллі. В зв'язку з цим київський двір потребував допомоги інших країн, проте певні труднощі в розвитку взаємин з константинопольською патріархією, що виникли після 954 р., не давали можливості Ользі та її оточенню орієнтуватись у вирішенні церковного питання повністю на візантійське духовенство.

959 р. давньоруська княгиня звернулася до германського імператора Оттона з проханням надіслати єпископа та священників²⁰, але це звернення не слід розглядати як спробу добитися офіційного навернення Русі до християнства за західним зразком²¹. Так, у хроніці Продовжувача Регінона, де розповідалося про подорож на Русь германського єпископа Адальберта, йшлося лише про бажання княгині одержати з Германії кадри духовенства, а не про офіційне хрещення країни (шляхом навернення до християнства її правителя), яке відбулося ще п'ять років тому в Константинополі. Однак країна ще не була готова прийняти християнство, тому на початку 60-х років X ст. ні германським місіонерам, ні іншим християнським священникам на Русі не вдалося виконати покладене на них завдання. До того ж негативне ставлення до нової релігії з боку більшості населення Давньоруської держави стало важливим знаряддям боротьби оточення Святослава проти угруповання Ольги. У 961 р. у Києві виникла так звана язичницька реакція, в ході якої не тільки було вигнано місіонерів з країни, але й усунуто Ольгу від керівництва державою²².

Таким чином, у середині X ст. на Русі не виникло історично альтернативної ситуації, розв'язання якої створювало б умови для переорієнтації країни з грецького на західний варіант сповідання християнства. Альтернативою першому в умовах, що мали місце на Русі, було дружинне язичництво, яке внаслідок соціально-політичного роз-

¹⁸ ПВЛ.— Ч. I.— С. 45.

¹⁹ Там же.

²⁰ Continuator Reginonis Trevirensis // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores.— Hannoverae, 1826.— Т. I.— Р. 624—625.

²¹ Мантейфель Т. Попытки вовлечения Киевской Руси в орбиту латинских влияний // Становление раннефеодальных славянских государств.— Киев, 1972.— С. 140—149.

²² Литаврин Г. Г. Христианство в правление княгини Ольги // Gesellschaft und Kultur Russlands im frühen Mittelalter.— Halle (Saale), 1981.— S. 138—143.

витку суспільства і руйнування первіснообщинних відносин видозмінювалось і переростало в ранньокласову релігію. Ця релігія набула форми поклоніння пантеону богів на чолі з Перуном, а у 80-х роках X ст. культ останнього переростав у наступну фазу релігійних уявлень — монотеїзм²³.

Визнаючи важливість релігійного моменту в суспільному житті Русі, слід звернути увагу на те, що прихід до влади у Києві Святослава був наслідком насамперед не релігійного конфлікту, а політичної конфронтації двох таборів давньоруської знаті. Під час її перебігу труднощі прихильників Ольги в релігійно-політичному питанні були використані їх суперниками для підготовки і здійснення державного перевороту.

Боротьба в правлячій верхівці Русі була значною мірою наслідком кардинальних змін в її становищі, викликаних процесом поступової феодалізації: виникненням системи «кормлінь» і «погостів» на всій території країни, посиленням влади боярства в окремих землях, а також «окняжінням» племен та общин.

Зміни в соціально-економічному становищі різних угруповань знаті призводили до зростання розбіжностей і в зовнішньополітичній орієнтації верхівки. Так, прихильники Святослава прагнули здійснювати активну політику на міжнародній арені, використовуючи не тільки засоби дипломатії, як робила Ольга, а й вдаючись до воєнних конфліктів з сусідніми країнами.

В 60—на початку 70-х років Русь не тільки досягла значних успіхів на Сході, ліквідувавши свого споконвічного ворога — Хазарію, але й вступила в конфлікт з Візантійською імперією, під час якого прагнула підкорити Балкани²⁴. Невдача у війні з греками свідчила, що орієнтація на «дружинний» метод здійснення зовнішньої політики стала атрибутом вчорашнього дня. До того ж Давня Русь, не здобувши успіхів у війні з Візантією та печенігами, в 60—70-х роках X ст. розпалася на ряд незалежних і напівзалежних від Києва князівств, володарі яких незабаром після смерті Святослава розпочали між собою запеклу боротьбу.

Князювання в Києві Володимира Святославича (980—1015 рр.) К. Маркс не випадково назвав апогеем розвитку «готичної Росії»²⁵. Саме в цей час у соціально-економічній та політичній структурі Русі відбулися важливі зміни, що були наслідком еволюції усіх ланок суспільного життя, в тому числі його ідеологічної та релігійної сфер. Серед них слід виділити запровадження християнства як державної релігії і виникнення розвинутої церковної організації, яка поступово стала складовою частиною державного апарату експлуатації народних мас.

Прийняття християнства давньоруською верхівкою як державної релігії було результатом внутрішнього розвитку східнослов'янського суспільства, проте сам факт його запровадження був тісно пов'язаний з взаєминами між Давньоруською державою і Візантією. Як зазначалося вище, запровадження християнства створювало загрозу релігійно-ідеологічній та політичній залежності Русі від греків. Тому перед Володимиром постало складне завдання — звести до мінімуму можливі негативні зовнішньополітичні наслідки християнізації. В перші роки князювання він, пам'ятаючи труднощі своїх попередників у вирішенні цього питання, прагнув зміцнити позиції язичників, але проведені ним релігійні реформи не дали бажаного результату²⁶. В зв'язку з цим у

²³ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— М., 1987.— С. 452—454; Lowmiański H. Zagadnienie politeizmu słowiańskiego // Przegląd historyczny.— 1984.— Z. 4.— S. 655—693.

²⁴ ПВЛ.— Ч. I.— С. 47—52; Лев Диакон. История.— М., 1988.— С. 56.

²⁵ Магх К. Secret diplomatic history of the eighteenth century.— London, 1899.— P. 77.

²⁶ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— С. 412—454.

середині 80-х років київський князь та його оточення розпочали боротьбу за запровадження християнства візантійського зразка. Як і раніше, важливим засобом впливу Русі на політику візантійського уряду щодо східних слов'ян залишалася зацікавленість Константинополя в розвитку торгівлі з Києвом і особливо в допомозі давньоруських військових контингентів, бо в цей час імператорський двір перебував у скрутному становищі внаслідок чвар претендентів на трон і постійних нападів сусідів. Але, як показав хід русько-візантійських відносин часів Ольги, лише цих засобів тиску на візантійський уряд було недостатньо. Тому, коли імператор Василій II відмовився виконувати попередню домовленість з Володимиром про те, що за направлення великого військового контингенту мав дати дозвіл на шлюб руського князя з своєю сестрою Анною та санкціонувати християнізацію Русі, східнослов'янська рать здійснила похід проти грецьких володінь у Криму і захопила Херсон²⁷. Завоювання русами цього важливого стратегічного пункту змусило імператора задовольнити вимоги Володимира²⁸.

Християнізація Русі, шлюб руського князя з представницею грецької династії сприяли зростанню міжнародного престижу Київської держави. К. Маркс писав, що Володимир поєднав у своїй особі військову владу північного завойовника з теократичним деспотизмом Порфірородних і став таким чином володарем підданих на землі та їх захисником на небі²⁹. Дійсно, після запровадження християнства авторитет київського князя зріс. Адже згідно з канонами нової релігії він одержав юридичний статус необмеженого правителя, на відміну від попередніх, «язичницьких» часів, коли державну владу за ідеологічними уявленнями дохристиянської Русі репрезентувала система «князь — дружина»³⁰.

Важливим свідченням прагнення київського князя звеличити свою владу стало карбування ним перших давньоруських монет — златників та срібляників. Їх поява, як аргументовано довели дослідники — нумізмати, мала перш за все політичний характер. Монети були зроблені за візантійськими зразками, причому київський володар був зображений на них в усіх імператорських регаліях, з короною на голові.

Велике значення мав напис «Володимир на столі» та зображення Христа, що свідчило про намір руського монарха підкреслити рівність князів й імператорів перед богом, надати своїй владі сакрального характеру³¹.

Прийняття східними слов'янами християнства з Візантії і створення ними православної церковної організації на чолі з митрополитом зумовили залежність давньоруської церкви від патріархії. Однак цю залежність для політичного життя Давньоруської держави, безумовно, не слід перебільшувати. Перш за все вище духовенство, що формувалося з греків, які прибували з Візантії, внаслідок певних особливостей свого становища в Давньоруській державі та залежності від її князів було зацікавлене у проведенні відносно самостійної від патріар-

²⁷ В сучасній історіографії дискутується питання про час походу Володимира на Херсон (988 чи 989 рр.). Див.: Рапов О. М. О дате принятия христианства Владимиром и киевлянами // *Вопр. истории.*— 1984.— № 6.— С. 34—47; Богданова Н. М. О времени взятия Херсона князем Владимиром // *Византийский временник.*— 1986.— Т. 47.— С. 39—46.

²⁸ Докладніше про події 988—989 рр. див.: Введение христианства на Русь.— М., 1987.— С. 92—123; Запровадження християнства на Русі.— К., 1988.— С. 61—76.

²⁹ Marx K. *Secret diplomatic history of the eighteenth century.*— P. 76.

³⁰ Łowmiański H. *Religia Słowian i jej upadek.*— Warszawa, 1979.— S. 251—253.

³¹ Сотникова М. П., Спасский И. Г. *Тысячелетие древнейших монет России.*— Л., 1983.— С. 8, 60, 79.

хії діяльності³². Київський двір з перших днів існування державної християнської організації на Русі здійснив ряд заходів, спрямованих на обмеження церковно-політичного впливу Візантії. Автор «Повісті временних літ» зазначав, що князь Володимир запросив до Києва з Херсона багатьох священників, які разом з візантійськими («царицями» за літописом) іереями хрестили давньоруське населення. Проте, розповідаючи про підтримку Володимиром духовенства, літописець згадував лише корсунських священників, які одержали від князя головну церкву на Русі — церкву св. Богородиці та десяту частину державних прибутків³³. Безумовно, це свідчення давньоруської пам'ятки не є випадковим і показує особливу орієнтацію Володимира Святославича на духівництво міста, населення якого постійно страждало від залежності від імперії³⁴.

Десятинна церква одразу стала головним центром ідейно-політичного життя Давньоруської держави, про що свідчило створення в ній першого літописного зводу, факт поховання Володимира і вміщення мощів популярного серед слов'ян Климента. В перші десятиріччя існування християнства як державної релігії на Русі було фактично два релігійні центри — Десятинна церква і резиденція юридичного голови руської церковної організації — митрополита — Софійський собор, який розміщувався за межами міста неподалік від його Софійських воріт. Про це свідчили не тільки тісні зв'язки Володимира з кліром Десятинної церкви й розміщення резиденції митрополита за межами Києва, а й та обставина, що в київському літописанні замовчується факт існування Софійського собору аж до 1037 р., хоча про його наявність у 1017—1018 рр. читаємо і в новгородському літописі, і в хроніці Тітмара Мерзебурзького³⁵. Якщо врахувати той факт, що під час міжусобної війни 1015—1019 рр. навряд чи будувалася резиденція митрополита і згадати натяки Іларіона з приводу існування Софійського собору ще при Володимирі, то можна допустити, що і собор, і резиденція були споруджені майже одночасно з Десятинною церквою³⁶.

Велике значення для боротьби проти візантійського релігійно-ідеологічного диктату мало також поширення на Русі кирило-мефодіївської традиції, херсонського культу св. Климента, а пізніше, у другій половині XI — на початку XII ст., створення «національного» культу руських святих Бориса та Гліба, виникнення легенди про подорож до Східної Європи апостола Андрія Першоозванного та ін.

Дальший розвиток дипломатичних та церковно-політичних відносин Русі з Візантією відбувався в період правління князя Ярослава Володимировича (1019—1054 рр.), коли боротьба Русі за піднесення свого міжнародного престижу досягла кульмінації. Навіть будівництво київським князем світських та культових споруд у столиці та інших містах країни, розвиток культури східнослов'янського суспільства багато в чому пов'язані з бажанням київського двору підкреслити велич своєї держави, особливо порівняно з Візантією. Цю тенденцію чітко зрозумів германський історик та географ Адам Бременський, який у другій половині XI ст. писав, що Київ — «суперник константинопольського скипетра, яскрава окраса грецького світу»³⁷.

³² Литаврин Г. Г., Янин В. Л. Некоторые проблемы русско-византийских отношений IX—XV вв. // Ист. СССР.— 1970.— № 4.— С. 45.

³³ ПВЛ.— Ч. I.— С. 83, 85.

³⁴ Литаврин Г. Г. Византийцы и славяне — взаимные представления.— С. 378.

³⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода.— М., 1950.— С. 15, 164; Thietmari Chronicon.— L. VIII, 32.

³⁶ Східна система церковного устрою існувала і в країнах Центральної Європи. Див.: Wasilewski T. Kościół monarszy X—XII w. i jego zwierzchnik biskup krakowski // Kwartalnik historyczny.— 1986.— N 4.— S. 747.

³⁷ Adami Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores.— Hannoverae, 1854.— T. VII.— P. 313.

В 40-х роках XI ст. Ярослав доклав чимало зусиль для розвитку тісних контактів з митрополитом Русі, що пояснювалося конфліктами князя з кліром Десятинної церкви, який у 1015—1019 рр. підтримував його суперників, а також потребою в умовах удосконалення церковної системи в країні оформити більш чіткі відносини між світською і духовною владами*.

Розвиток русько-візантійських політичних відносин у другій чверті XI ст., як відомо, проходив у складних умовах. В 1043 р. між ними навіть виник воєнний конфлікт, що закінчився поразкою давньоруського флоту і дружини. Однак ця невдача не привела до погіршення сприятливих для Києва зв'язків з Константинополем³⁸. Адже мирна угода, укладена Руссю з Візантією в 1046 р., не включала однієї з важливих проблем взаємин двох держав — церковної. В зв'язку з цим Ярослав, який встановив тісні стосунки з вищим духовенством Русі, допоміг скликати з'їзд єпископів. На ньому главою руської церкви було обрано Іларіона, руського за походженням, наближеного до князя. З ім'ям нового митрополита пов'язано створення важливого політичного трактату — «Слова про закон та благодать», в якому в яскравій публіцистичній формі проголошувалася політична програма правлячих кіл Русі: незалежність від Візантії щодо прийняття християнства, наступність влади київських князів від ідеального християнського володаря Костянтина Великого, особливий статус Русі у середньовічному світі. Для підняття авторитету князів Володимира та Ярослава автор «Слова...» використовував щодо них титул «каган»³⁹, протиставляючи його титулові «василевс».

Посилення антивізантійського угруповання в Києві, його політична програма викликали занепокоєність у Константинополі. Патріарх відмовився затверджувати рішення з'їзду руських єпископів, а дипломатична служба Візантії доклала значних зусиль для урегулювання відносин з двором Ярослава Володимировича. В 1052 р. було підписано новий договір Русі з Візантією, за яким імператор Костянтин Мономах був вимушений погодитися на шлюб своєї дочки і сина Ярослава — Всеволода, а київський князь — відновити статус-кво в церковному устрої Русі. Матримоніальний шлюб представників візантійської та руської династій фактично зрівняв в очах підданих київського князя й імператора, і не випадково під кінець правління Ярослава Володимировича його називали «царем» (цезарем)⁴⁰.

Таким чином, протягом досліджуваного періоду Київська Русь вела на міжнародній арені тривалу боротьбу за піднесення свого авторитету. Важливе значення щодо цього мало політико-ідеологічне суперництво з Візантією, монархи якої намагалися поширити свій політичний та релігійний вплив на сусідні країни, в тому числі на східнослов'янську державу. В ході активних контактів з імперією Давня Русь не тільки засвоїла прийоми, що панували в середньовічній міжнародній практиці, а й розвинула їх. Яскравим проявом цього стали ідейно-політичні взаємини Русі з Візантією під час запровадження і утвердження в східнослов'янському суспільстві християнської релігії і створення церковної організації як складової частини системи управління країною.

* На початку свого правління в Києві Ярослав, ймовірно, орієнтувався не на Десятинну церкву, а на храм Спаса в Берестові (також князівська церква). На користь такого припущення побічно свідчить більш пізня підтримка князем пресвітера цього храму Іларіона, якого було обрано в 1051 р. митрополитом Русі, а також будівництво суперником Ярослава за верховенство на Русі — Мстиславом у Чернігові Спаського собору.

³⁸ Литаврин Г. Г. Война Руси против Византии в 1043 г. // Исследования по истории славянских и балканских народов. — М., 1972. — С. 178—222.

³⁹ Молдован А. М. «Слово о законе и благодати» Илариона. — Киев, 1984. — С. 93—94.

⁴⁰ Высочкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской: По материалам граффити XI—XVII вв. — Киев, 1976. — С. 215.

Трибуна молодого автора

В. М. Матях (Київ)

Українська радянська бібліографія джерел з історії України доби феодалізму (1946—1986 рр.)

На сучасному етапі розвитку радянської історичної науки значно посилюється інтерес до бібліографії як джерела інформації. На думку вчених, без неї важко налагодити систематичну розробку багатьох проблем¹.

Нині в Українській РСР бібліографія широко представляє історичну науку. Різноманітні описи й відповідні посібники інформують науковців про опубліковані джерела та про матеріали фондів архівосховищ. У післявоєнний період в республіці складено ряд цінних покажчиків джерел (тематичні, рукописних та стародрукованих фондів, спеціальних колекцій тощо). Серед них на особливу увагу заслуговує покажчик, підготовлений співробітниками Інституту історії АН УРСР за фондами наукових бібліотек м. Києва². В ньому вперше подано відомості про значну частину документальних матеріалів з історії України від найдавніших часів до 1967 р., виданих археографічними установами України за роки Радянської влади (702 записи українською та російською мовами). Покажчик складено за тематичним принципом. У семи його розділах в хронологічному порядку вміщено дані про окремі видання джерел і публікації в науково-історичних журналах. У межах одного року матеріал розташовано за алфавітом. До першого розділу включено всі виявлені публікації документів з історії України дожовтневого періоду, до п'ятого — джерела з історії західноукраїнських земель до 1917 р.

В передмові до покажчика дається змістовний аналіз становлення української радянської археографії, коротко характеризуються роль і значення дореволюційних археографічних установ України, які зробили вагомий внесок у справу публікації документів. Значну увагу приділено в ній висвітленню діяльності Укрістпарту та місцевих істпартів, Археографічної комісії Всеукраїнської Академії наук, Археографічної комісії Центрального архівного управління УРСР, відділу археографії Інституту історії АН УРСР, який існував до 1963 р., Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, яким належить значний доробок у справі видання історичних джерел.

Названий бібліографічний покажчик є першим виданням такого роду в республіці. На жаль, він не позбавлений окремих недоліків. Так, його упорядники не пронумерували позиції-публікації, не назвали багатьох збірників документів і добірок тощо. Незважаючи на це, видання допоможе історикам-дослідникам зорієнтуватися серед великої кількості документальних джерел з різних проблем історії Української РСР.

¹ Див.: Шевченко Ф. П. Історія і сучасність.— К., 1965.— С. 41; Кісь Я. П. Значення допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін у підготовці наукових працівників // Друга респ. наук. конференція з архівознавства та інших спец. іст. дисциплін.— К., 1965.— С. 197—198; та ін.

² Гудзенко Л. М., Дмитрієнко М. Ф., Шелюх Т. М. Радянські видання документальних матеріалів з історії України, 1917—1968: Бібліогр. покажчик.— К., 1970.— 119 с.

Значний крок у вивченні історії епохи феодалізму на Україні зроблено під час підготовки й святкування 300-річного ювілею возз'єднання України з Росією. Гідно зустріли цю дату і бібліографи республіки, підготувавши ряд цінних покажчиків, присвячених знаменному ювілею³. В кожному з покажчиків вміщено переліки окремих праць К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, матеріали й документи Комуністичної партії, твори й виступи керівників КПРС та Радянського уряду, присвячені питанням національної політики, дружбі і братерському співробітництву народів СРСР, а також документи про возз'єднання України з Росією, листування між російським урядом і Б. Хмельницьким, збірники документів і матеріалів, які відображають хід визвольної війни 1648—1654 рр., історію економічних і культурних зв'язків російського й українського народів (документальні публікації становлять приблизно третину від загальної кількості літератури, вміщеної в покажчиках).

На особливу увагу заслуговує покажчик, підготовлений Львівською науковою бібліотекою ім. В. Стефаника. Він інформує науковців про рукописні джерела з вітчизняної історії, в тому числі такого важливого періоду, як визвольна війна українського народу проти польсько-шляхетського гноблення⁴. Покажчик допоміг їм ввести до наукового обігу значну кількість неопублікованих джерел, які проливають світло на історію селянсько-козацького руху напередодні війни, а також на її початок, воєнну кампанію 1648 р., дальший хід подій, возз'єднання України з Росією та боротьбу за зміцнення союзу з Росією після Переяславської Ради (1654—1664 рр.).

Матеріали в покажчику розташовано за тематичними рубриками, в хронологічному порядку, за винятком першого розділу, де його подано за алфавітом.

До 1500-річного ювілею столиці Радянської України підготовлено бібліографічні покажчики, до яких включено праці В. І. Леніна, документальні публікації, записки мандрівників, спогади, статистичні матеріали, де порушуються питання економічного, суспільно-політичного і культурного життя Києва від найдавніших часів до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції⁵. Особливо слід відзначити «Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст.». Він являє собою по суті перше в українській радянській історичній бібліографії видання, в якому у систематизованому вигляді представлено документи урядово-адміністративного і правового характеру, що стосуються історії міста. До каталога ввійшло також широке коло матеріалів з історії феодального суспільства, хронологічні рамки яких охоплюють 70-ті роки XV ст. — середину 30-х років XIX ст. Всього в ньому вміщено 783 документи. Вперше проаналізовано 96 актів. Описи і анотації зроблено на високому науковому рівні. До каталога додаються покажчики (предметно-тематичний та експонентів документів) і примітки, що значно полегшує дослідникам роботу з ним.

Одним з основних напрямів історичної бібліографії в 60—70-х роках була підготовка краєзнавчих покажчиків у зв'язку з виданням багатомісної праці «Історія міст і сіл Української РСР». Певний інтерес для

³ 300-річчя возз'єднання України з Росією, 1654—1954: Бібліогр. покажчик.— К., 1953.— 62 с.; 300 років возз'єднання України з Росією, 1654—1954: Бібліогр. покажчик.— Львів, 1954.— 68 с.; Історична дружба російського і українського народів: Бібліогр. покажчик (До 300-річчя возз'єднання України з Росією).— К., 1954.— 56 с.; Навіки разом: 325-річчя возз'єднання України з Росією: Бібліогр. покажчик.— Львів, 1979.— 126 с.; Методические указания и библиография по изучению спецкурса «Освободительная война украинского народа 1648—1654 гг. и воссоединение Украины с Россией». — Днепропетровск, 1980.— Ч. 1.— 51 с.

⁴ Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр.: Возз'єднання України з Росією: Аногов. покажчик рукописних матеріалів бібліотеки.— Львів, 1954.— 115 с.

⁵ Публікації джерел з історії Києва: Ретроспективний наук.-допом. бібліогр. покажчик / Держ. іст. б-ка УРСР. До 1500-річчя.— К., 1982.— Вип. 1.— 92 с.; Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст.— К., 1982.— 202 с.

дослідників становлять документальні джерела з названої проблеми. На жаль, досі ще не укладено зведеного покажчика документів з історії краєзнавства. Відомості про них можна знайти в покажчиках літератури, присвяченої минулому окремих міст та областей республіки⁶.

Святкування 150-річного ювілею повстання декабристів сприяло активізації розробок питань з історії визвольного руху. Цій даті було присвячено бібліографічний покажчик «Декабристи»⁷, до першого розділу якого включено документи, мемуари і епістолярні матеріали.

Одним з основних джерел для вивчення минулого нашої республіки є рукописні матеріали, що зберігаються у фондах бібліотек та архівосховищ. З метою введення їх до наукового обігу Львівською науковою бібліотекою ім. В. Стефаника підготовлено анотований покажчик⁸. Вміщені в ньому документи відбивають важливі моменти класової та ідейно-політичної боротьби, громадського і культурного життя на західно-українських землях наприкінці XIX — на початку XX ст.

Покажчик містить інформацію про архіви представників різних політичних партій та ідейних напрямів. Окремі описи мають бібліографічні довідки про огляди фонду, зроблені в друкованих виданнях. До посібника додаються допоміжні іменний і географічний покажчики, а також список періодичних видань, альманахів та збірників.

Дослідникам періоду феодалізму стануть також у пригоді каталоги слов'янських рукописів XI—XIV ст.⁹, нотолінійних рукописів XVI—XVIII ст.¹⁰, пергаментних документів ЦДІА УРСР у м. Львові 1233—1799 рр.¹¹, стародруків XV—XVIII ст. Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника¹², кирилических стародруків українських друкарень (1574—1800)¹³, покажчик друкованих видань XV—XVIII ст., здійснених у Львові¹⁴.

Слід відзначити описи рукописів і стародруків Ужгородського університету¹⁵ та Закарпатського краєзнавчого музею¹⁶, актових книг Кременецького земського суду¹⁷.

⁶ Днів.: 300 лет Харьков: Краткий указатель лит.— Харьков, 1955.— 23 с.; 700 років міста Львова: Бібліогр. покажчик літ.— Львів, 1956.— 75 с.; Література і архівні матеріали про минуле і сучасне Житомирщини: Каталог виставки 1958 р.— Житомир, 1959.— 200 с.; Ермоленко Л. А., Марголина Р. Р., Шостак Т. Л. История городов и сел Крымской области: Библиогр. указ. лит.— Симферополь, 1964.— Ч. 1.— 395 с.; Ч. 2.— 391 с.; Іншомовні матеріали до історії міст і сіл України: короткий бібліогр. покажчик.— Львів, 1967.— 56 с.; Карнаух С. Г., Лінська В. І., Нікуліна Н. П. Дніпропетровську — 200 років: Бібліогр. покажчик літ.— Дніпропетровськ, 1976.— 68 с.; Кисельова Т. Херсону — 200 років: Бібліогр. покажчик літ.— Херсон, 1978.— 56 с.; Чернігову — 1075 років: Бібліогр. покажчик літ.— Чернівці, 1982.— 127 с.; та ін.

⁷ Казьмирчук Г. Д., Шлапак Ю. М. Декабристы: Библиогр. указ. лит., 1975—1980.— Киев, 1982.— 65 с.

⁸ Особисті архівні фонди відділу рукописів: Анотов. покажчик.— Львів, 1977.— 188 с.

⁹ Слов'янські рукописи XI—XIV ст. у фондах відділу рукописів ЦНБ АН УРСР.— К., 1969.— 152 с.

¹⁰ Нотолінійні рукописи XVI—XVIII ст.: Каталог.— Львів, 1979.— 113 с.

¹¹ Каталог пергаментних документів Центр. держ. історичного архіву УРСР у Львові, 1233—1799.— Львів, 1972.— 675 с.

¹² Києво-Печерський держ. історико-культурний заповідник: Стародруки: Каталог.— К., 1971.— 79 с.

¹³ Максименко Ф. П. Кирилическі стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках, 1574—1800: Зведений каталог.— Львів, 1975.— 127 с.— Бібліогр.: с. 114—120.

¹⁴ Ісаєвич Я. Д. Львівські видання XVI—XVIII ст.: Каталог.— Львів, 1970.— 49 с.

¹⁵ Микитась В. Л. Давні рукописи і стародруки: Опис і каталог.— Ужгород, 1961.— Ч. 1.— 95 с.; 1964.— Ч. 2.— 83 с.

¹⁶ Микитась В. Л. Давні книги Закарпатського державного краєзнавчого музею: Опис і каталог.— Львів, 1964.— 85 с.

¹⁷ Кременецький земський суд: Описи актових книг.— К., 1959.— Вип. 1.— Кн. № 1—11 (1568—1598).— 256 с.; 1965.— Вип. 2.— Кн. № 12—22 (1601—1614).— 353 с.; Вип. 3.— Кн. № 23—35 (1616—1625).— 315 с.

На особливу увагу заслуговує видання Львівського держуніверситету «Пам'ятки книжкового мистецтва»¹⁸. На сьогоднішній день — це найповніший каталог стародруків, виданих на Україні протягом 1574—1800 рр. старослов'янською, українською, російською, польською, латинською й іншими мовами. Після кожного бібліографічного опису в каталозі подаються відомості про місце зберігання книги. Коротко викладається зміст тих творів, які можуть бути використані науковцями при дослідженні питань історії періоду феодалізму. Каталог має багатий науково-довідковий апарат: список видань, скорочення назв бібліотек, музеїв, архівів, де зберігаються книги, перелік друкарень, покажчики — стародруків, тематичний, граверів та іменний.

Цінними бібліографічними довідниками є каталоги: «Видання Івана Федорова»¹⁹, «Книги гражданського друку, видані на Україні. XVIII — перша половина XIX ст.»²⁰ та покажчик літератури «Книги петровської епохи Центральної наукової бібліотеки Харківського університету»²¹. Історичні збірники розглянуто О. М. Апанович²².

Серед колекцій документів, що зберігаються у сховищах архівів та бібліотек України, одне з важливих місць посідає збірка Київської археографічної комісії (Київська комісія для розбору давніх актів). До неї включено 731 документ періоду 1369—1899 рр. Матеріали колекції відображають економічне, політичне і культурне життя України того часу, а також історію Росії, Білорусії, Литви, Вірменії, Молдавії, Польщі, Югославії, Італії, Пруссії, Франції, Греції та Кримського ханства. Колекція містить велику кількість автографів українських, російських та інших державних діячів. Вона відзначається різноманітністю дипломатичних документів. Деякі матеріали становлять інтерес з точки зору історії мистецтва, а також допоміжних історичних дисциплін.

У 1971 р. колекції Київської археографічної комісії систематизовано і видано каталог²³. До нього додано список видань, у яких було опубліковано ті чи інші документи, географічний та іменний покажчики і покажчик мов та документів на пергаменті, а також список скорочень.

Певний інтерес з точки зору бібліографії становлять джерелознавчі праці, в яких дається змістовний огляд історичних джерел. Так, велика кількість джерел з історії України за 150-річний період, що передував визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. і возз'єднанню України з Росією, а також присвячених самим війсьним діям, характеризуються в посібниках, створених М. П. Ковальським та Ю. А. Мициком²⁴.

¹⁸ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні.— Львів, 1981.— Кн. 1 (1574—1700).—131 с.; 1984.— Кн. 2.—Ч. 1 (1701—1764).—131 с.; Кн. 2.— Ч. 2. (1765—1800).— 127 с.

¹⁹ Видання Івана Федорова: Каталог / Склад. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д.— Львів, 1983.— 203 с.

²⁰ Петрос С. О. Книги гражданського друку, видані на Україні, XVIII — перша половина XIX ст.: Каталог.— Харків, 1971.— 297 с.

²¹ Книги петровської епохи Центральної наукової бібліотеки Харківського університету: Указ. лит.— Харків, 1972.— 25 с.

²² Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII века на Украине: Исторические сборники.— Киев, 1983.— 122 с.— Приложение: Перечень рукописных книг, использованных в данном исследовании.— С. 206—219.

²³ Каталог колекції документів Київської археографічної комісії, 1369—1899.— К., 1971.— 184 с.

²⁴ Ковальский Н. П. Источниковедение истории Украины XVI—первой половины XVII в.— Днепропетровск, 1977.— Ч. 1.: Анализ советских археографических публикаций документальных источников.— 95 с.— Библиогр.: С. 87—94; 1978.— Ч. 2.: Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников.— 114 с.— Библиогр.: С. 103—113; 1978.— Ч. 3.: Характеристика публикаций источников на иностранных языках.— 95 с.— Приложение: Перечень публикаций источников на иностранных языках, в которых содержатся сведения по истории Украины XVI—первой половины XVII в.: С. 89—94; 1979.— Ч. 4.: Обзор основных отечественных собраний архивных источников.— 109 с.— Библиогр.: в конце глав; Анализ публикаций источников по отечественной истории: Сб. науч. трудов (325-летие воссоединения Украины с Россией).— Днепропетровск, 1978.— 114 с.— Библиогр. в конце статей; К о в а л ь

Вони мають ґрунтовний науково-довідковий апарат, бібліографічні покажчики, список розшуканих дослідниками вітчизняних та зарубіжних публікацій, до яких включено видання документів польською, латинською, німецькою, румунською та іншими мовами, бібліографічний опис документів з архівосховищ Москви, Ленінграда, Києва та Харкова. Розглянуто основні іноземні публікації джерел з історії України досліджуваного періоду, зокрема, виявлені в архівах і рукописних відділах бібліотек та музеїв ПНР.

Вперше в українському джерелознавстві описано документальні матеріали, що стосуються соціально-економічного і політичного розвитку України в XVI—XVII ст.

Бібліографічні огляди вміщено в працях, автори яких аналізують документальні матеріали із соціально-економічної історії Лівобережної та Слобідської України другої половини XVII—XVIII ст.²⁵ та з історії Галичини того ж періоду²⁶, а також з історії української культури доби феодалізму²⁷. Причому значна увага приділялася описові матеріалів, виявлених у закордонних архівах та рукописних відділах бібліотек.

Розглянуто основні публікації джерел з історії друкарської справи на Україні, документи, які стосуються життя і діяльності російського першодрукаря І. Федорова²⁸, а також міських братств²⁹.

ський Н. П. Источники по истории Украины XVI—XVII вв. в Литовской метрике и фондах Приказов ЦГАДА: Учеб. пособие.— Днепропетровск, 1979.— 73 с.— Указатель использованных источников и литературы.— С. 48—51.— Перечень источников по истории Украины XVI—XVII вв. из отечественных архивных собраний.— С. 53—60; Ковальский Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI—первой половины XVII века: Структура источников. базы: Учеб. пособие.— Днепропетровск, 1982.— 91 с.— Библиогр. обзор: С. 5.— Список использованных источников и лит.— С. 57—69 (Як додаток вміщено вперше опубліковані джерела із зазначеної проблеми); Ковальский Н. П. Источниковедение социально-экономической истории Украины, XVI—первая половина XVII в.: Акты о городах.— Днепропетровск, 1983.— 71 с.— Библиогр.: С. 57—65; Ковальский Н. П. Источниковедение истории украинско-русских связей, XVI—первая пол. XVII вв.— Днепропетровск, 1985.— 64 с.— Библиогр.: С. 55—64; Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв.— Днепропетровск, 1984.— 84 с.; Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— Днепропетровск, 1985.— 84 с.— Библиогр.: С. 74—81; Мыцык Ю. А. Анализ источников по истории освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов.— Днепропетровск, 1983.— 80 с.; Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— Днепропетровск, 1986.— 79 с.— Библиогр.: С. 69—74.

²⁵ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII—початку XVIII ст.— К., 1959.— 532 с.— Огляд джерел та літ.— С. 3—36; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст.— К., 1960.— 364 с.— Огляд джерел у вступі: С. 3—43; Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст.: Учбов. посібник.— Харків, 1970.— 204 с.— Библиогр.: С. 204 (14 назв.) і в підрядкових примітках; Швидько А. К. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины, вторая половина XVII—первая половина XVIII века.— Днепропетровск, 1981.— 107 с.; Швидько А. К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах, вторая половина XVII—серед. XVIII в.— Днепропетровск, 1986.— 84 с.

²⁶ Крип'якевич І. П. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 року): Огляд публікацій.— К., 1962.— 84 с.

²⁷ Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму, XVI—XVIII ст.— К., 1972.— 144 с.

²⁸ Ковальський М. П. Джерела про початковий етап друкарства на Україні: Діяльність першодрукаря І. Федорова в 70-х—на початку 80-х рр. XVI ст.: Посібн. для студентів.— Дніпропетровськ, 1972.— 113 с.

²⁹ Ісаєвич Я. Д. Найдавніші документи про діяльність братств на Україні // Історичні джерела та їх використання.— К., 1966.— Вип. 2.— С. 13—22; Ісаєвич Я. Д. Джерела про суспільно-політичну і культурну діяльність братств України в XVI—XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання.— К., 1969.— Вип. 4.— С. 34—47; Ісаєвич Я. Д. Документи з історії боротьби міських братств проти національно-релігійного гніту в першій половині XVII ст. // Середні віки на Україні.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 208—213.

Зроблено огляд джерел з історії Запорізької Січі в останній період її існування³⁰, а також міст України другої половини XVII ст.³¹

За останні роки співробітниками архівів республіки проведено велику роботу по інформуванню дослідників про документальні джерела, що зберігаються в архівосховищах. Зокрема, ними підготовлено путівники по архівах, в яких розкриваються найбільш важливі фонди з історії України періоду феодалізму. Тільки в ЦДІА УРСР вони становлять більш як 1,5 млн. справ. Вже складено путівники по фондах Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві та його філіалу у Львові, а також по всіх обласних архівах республіки.

Досягнення української радянської бібліографії свідчать про зростання її ролі у творчому процесі. Показчики, каталоги, путівники по архівах та огляди документів стають дедалі ґрунтовнішими й докладнішими і переростають у подокументально-тематичні посібники, поява яких зумовлена насамперед вимогами сучасної історичної науки. Зростають вимоги і до прикнижкових показників джерел та бібліографічних списків.

Однак деякі важливі питання дожовтневої історії ще й досі лишаються поза увагою бібліографів. Так, слід приділити більше уваги складанню тематичних бібліографій джерел з питань класової боротьби, розвитку робітничого та селянського руху на Україні.

Досі немає зведеної бібліографії джерел з історії України. Відсутні узагальнюючі друквані путівники по найбільших архівних зібраннях ЦДІА УРСР у Львові, відділах рукописів ЦНБ УРСР у Києві, Львівської бібліотеки АН УРСР, ряду наукових бібліотек університетів.

Не зібрано і не узагальнено дані про дореволюційні вітчизняні й іноземні видання джерел з історії України. Розшук останніх, найчастіше — маловідомих і розрізнених, ускладнює відсутність зведених показників та каталогів публікацій джерел періоду феодальної формації.

На черзі дня стоїть складання повної зведеної бібліографії всіх документальних видань, здійснених у республіці за всю її історію. Необхідно підбити підсумки діяльності всіх установ, організацій і товариств, що брали участь у виданні документів, і перейти безпосередньо до випуску серій, комплексів джерел, документів і матеріалів, які б охоплювали всі основні періоди історії України з найдавніших часів.

³⁰ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування, 1734—1775.— К., 1961.— 415 с.— Огляд джерел і літ.: С. 5—57.

³¹ Кошпан О. С. Міста України в другій половині XVII ст.— К., 1963.— 388 с.— Огляд літ. та джерел: С. 3—44.

О. М. Майстренко (сміт Макарів Київської обл.)

Про досвід діяльності місцевих органів державної влади УРСР у 70-ті роки

У 70-ті роки шляхи дальшої демократизації представницьких органів влади, забезпечення широкої причетності трудівників до управління суспільством визначені рішеннями XXIV і XXV з'їздів партії. Було прийнято цілий ряд постанов ЦК КПРС, спрямованих на вдосконалення діяльності Рад. Це, зокрема, постанови «Про заходи щодо дальшого поліпшення роботи районних і міських Рад депутатів трудящих»¹⁻⁵, «Про основні права та обов'язки районних Рад депутатів трудящих»⁶, «Про

¹⁻⁵ Справочник партийного работника.— М., 1971.— Вып. 11.— С. 345—353.

⁶ Там же.— С. 353—358.

статус депутатів Рад депутатів трудящих в СРСР»⁷, «Про практику застосування закону СРСР «Про статус депутатів Рад депутатів трудящих в СРСР»⁸ та ін. Однак практична реалізація цих документів здійснювалася не повною мірою і непослідовно. Цьому заважали декларативність проголошених в них положень, відсутність реального аналізу причин низької ефективності Рад, поверховий підхід до вироблення форм і методів діяльності по залученню мас до реальної участі в управлінні суспільством. Тому поглиблення демократизму в діяльності місцевих Рад зазнавало певного застою, було неадекватним потребам соціалізму, що розвивався. На роботі місцевих Рад та підзвітних їм органів прямо і опосередковано позначалися об'єктивні й суб'єктивні умови життєдіяльності управління та конкретно-історична обстановка, в якій вона відбувалася.

Реалізація демократичних засад у роботі представницьких органів влади здійснювалася насамперед через сесійну діяльність. У розглядуваний період сесії, як правило, проводилися в усталені строки та на їх обговорення виносилися актуальні питання місцевого життя. Однак наприкінці 70-х років намітився спад в діяльності сесій, зменшилася їх кількість, а також відбулося звуження питань, що на них обговорювалися. Наприклад, у 1980 р. в місцевих органах державної влади республіки відбулося 45 тис. сесій, що на 35% менше порівняно з 1975 р. На них було розглянуто 164,4 тис. питань, тобто 96,8% від рівня середини 70-х рр.⁹ Це — свідчення упущень у стилі й методах діяльності Рад, відходу частини їх від чіткого виконання проголошених законодавством функцій, що призвело до зниження суспільно-політичної активності депутатів, негативно позначалося на виробленні колективної думки з різних питань щоденної практики.

При цьому активність народних обранців у різних областях республіки була неоднаковою. Вона залежала як від об'єктивних умов життєдіяльності Рад у цілому по країні, так і від якісного складу депутатів, їх політичної культури, досвіду громадської діяльності. Наприклад, у Київській та Житомирській областях на початку 70-х років в обговоренні питань на сесіях брали участь близько 80% депутатів¹⁰, а у Запорізькій в кінці розглядуваного періоду — лише 69%¹¹. Зниження активності депутатів при обговоренні на сесіях важливих питань соціально-економічного і культурного будівництва спостерігалось й в інших областях республіки¹², а подекуди, особливо на рівні сільських і селищних Рад, депутати взагалі не брали участі в роботі їх форумів¹³. Так, у Городницькій селищній Раді Новоград-Волинського району на Житомирщині близько 30% депутатів систематично не з'являлися на сесіях¹⁴.

Поява негативних моментів у сесійній практиці була викликана комплексом причин. Падіння інтересу до громадських справ, до здійснення повноважень народного представника в органах державної влади часто зумовлювалося формалізмом, заорганізованістю при проведенні депутатських форумів. Як правило, переважала форма пленарного засідання і тому депутати не завжди могли заздалегідь ознайомитися з тезами

⁷ Закон Союза Советских Социалистических Республик «О статусе депутатов Советов депутатов трудящихся в СССР». — М., 1972.

⁸ Справочник партийного работника. — М., 1975. — Вып. 15. — С. 430—432.

⁹ Високе покликання Рад // Рішення XXV з'їзду КПРС — в основу діяльності Рад. — К., 1976. — С. 25; Центр. держ. арх. Жовтн. революції, вищих органів держ. влади і управління УРСР, ф. 4553, оп. 8, арк. 97—193; оп. 10, арк. 1—115 (далі ЦДАЖР УРСР); Колотуха Я. Я. Ради — органи справжнього народовладдя. — К., 1981. — С. 24—25.

¹⁰ Державний архів Київської області, ф. 880, оп. 12, спр. 2083, арк. 57 (далі — ДАКО); ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 10, спр. 145, арк. 59—60.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 11, спр. 2645, арк. 25.

¹² Парт. арх. Винницьк. обкому Компартії України, ф. 58, оп. 13, спр. 1, арк. 9—10; ДАКО, ф. 880, оп. 12, спр. 2083, арк. 58.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 10, спр. 145, арк. 58—69.

¹⁴ Там же, арк. 58—60.

доповіді, порадитися, обмінятися думками, сформулювати свою позицію щодо проекту рішення. У зв'язку з цим значна їх частина була ізольована від процесу вироблення рішення. Тому найчастіше приймався той варіант рішення, проект якого готувався штатними працівниками місцевих Рад і виключав альтернативність. До того ж, кількість депутатів, які виступали на сесіях, нерідко регламентувалася і в багатьох областях була невеликою¹⁵. Така практика призводила до того, що багато депутатів не відчували своєї ваги у вирішенні питань і сприймали свої обов'язки лише як необхідність присутності на сесіях.

Депутатський актив рідко брав участь у підготовці сесій і тому, що спеціального часу для вивчення питань, які виносилися на сесії, вони фактично не мали. Це негативно позначалося на якості дискусій, на виробленні конкретних пропозицій щодо обговорюваних проблем, а також не давало можливості депутатам набувати досвіду державної діяльності. До того ж, доповіді, що виносилися на обговорення сесій, готувалися, як правило, апаратами виконкомів, нерідко в них був відсутній справжній аналіз змісту, форм і методів роботи Рад, проблем економічного і соціально-культурного будівництва на селі. У цих доповідях часто були відсутні критика і самокритика, розгляд складних питань суспільно-політичного життя села здійснювався схематично, без належних послідовності й глибини. В ряді випадків об'єктивний аналіз стану справ замінявся їх прикрашуванням, намаганням обійти назрілі проблеми в надії на їх автоматичне розв'язання шляхом прийняття численних документів і адміністративно-вольових рішень.

Значно поширилися факти, коли доповіді на сесіях мали господарський характер, а форми і методи радянської роботи, виконання депутатами своїх повноважень, їх суспільно-політична діяльність аналізувалися недостатньо. Наприклад, у 1975 р. п'ята сесія Липовецької районної Ради Вінницької області, на якій розглядалися питання поліпшення побутового обслуговування населення, пройшла формально. Доповіді були представлені у формі самозвітів, не вносилися конкретні пропозиції щодо виправлення недоліків. Усе це призвело до прийняття суто декларативного рішення, яке не змінило стан справ¹⁶.

На сесіях рідко розглядалася діяльність голів і членів виконкомів, працівників апарату, що виводило їх з-під контролю Рад, широких верств трудівників села. Це негативно позначалося на поглибленні демократизму, розвитку ініціативи депутатів, зумовлювало зверхність виконавчих органів над Радами як справжніми виразниками волі народу. На сесіях не знаходили належного розгляду принципів питання вдосконалення стилю роботи відділів і управлінь виконкомів місцевих Рад, конкретних посадових осіб¹⁷, що призводило до формалізму й знеособленості, знижало ефективність сесій як основної організаційно-правової форми діяльності народних обранців.

Значною мірою активність депутатів знижувалася через істотний розрив між прийнятим рішенням та його виконанням. Причому траплялися випадки, коли з одного й того ж питання приймалося кілька рішень. І оскільки тенденція до необов'язкового виконання рішень набула значного поширення, депутати втрачали віру у здійснення наміченого, що породжувало їх суспільно-політичну пасивність.

Багато запланованих заходів не впроваджувалося у життя через надмірну централізацію при визначенні планових показників. При цьому активність депутатів вступала у суперечність з системою економічного механізму і управління, яка обмежувала ініціативу і самостійність місцевих Рад у вирішенні різних питань господарського і культурного життя.

¹⁵ Там же, спр. 2, 34; оп. 9, спр. 5520, арк. 6—97.

¹⁶ Там же, оп. 11, спр. 2750, арк. 43.

¹⁷ Поточний архів Макарівського райовиконкому Київської області: Матеріали сесій 1978—1980 рр.

До того ж істотні проблеми суспільного життя розв'язувалися не Радами, а виконкомом, що применшувало роль колегіальних органів.

В умовах, що склалися у розглядуваний період, важливим фактором розвитку демократичних засад у діяльності представницьких органів влади, вдосконалення сесійної практики був контроль виборних органів влади за роботою виконавчо-розпорядчого апарату. Однак, незважаючи на спроби місцевих Рад республіки під керівництвом партійних організацій посилити свої контрольні функції, принцип підзвітності виконавчих органів перед Радами і населенням, закріплений в Конституціях СРСР та УРСР, відповідного розвитку не одержав. Багато звітів виконкомів на сесіях проходили формально, не викликали заінтересованості у депутатів, а в цілому ряді місцевостей — нерегулярно, без достатньої гласності й залучення сільських трудівників. Так, у Київській області в 1971 р. не звітували перед населенням 17 виконкомів сільських і селищних Рад у Богуславському, Васильківському, Іванківському районах¹⁸. Причому й після викриття недоліків у роботі стан справ на місцях поліпшувався надто повільно, а подекуди зовсім не змінювався. Отже, депутати фактично були відчужені від реальної влади, а виборці відчували протиріччя між проголошеними законодавством принципами і фактичним змістом діяльності Рад. Цьому значною мірою сприяли й публікації періодичної преси, офіційні виступи партійних і радянських керівників, в яких висвітлювалися лише позитивні сторони у діяльності Рад без глибокого аналізу наявних проблем і нерозв'язаних питань. Така однобічна інформація про діяльність представницьких органів влади деформувала суспільну думку, породжувала соціальну апатію, оскільки трудівники відчували невідповідність слова і діла в реальному житті.

До зменшення заінтересованості депутатів у роботі в Радах нерідко призводили упущення в змісті й стилі діяльності виконкомів на місцях. Так, у 1971 р. Маловисківський, Добровеличківський та Знаменський райвиконкоми Кіровоградської області зосереджували свою увагу на аналізі другорядних проблем, водночас відкладаючи розв'язання основних, оскільки діяли безпланово¹⁹. Засідання цих виконкомів проходили без належної підготовки, багато годин підряд, що негативно позначалося на діловитості й активності депутатів, не сприяло концентрації їх зусиль на вирішальних ділянках соціально-економічного і культурного будівництва. Такі недоліки були наслідком вад у системі контролю Рад за діяльністю виконавчих органів у період між сесіями.

Важливою формою громадського контролю за виконанням депутатами своїх повноважень є їх звіти перед виборцями. Законом про статус депутатів встановлено, що депутати Верховних Рад повинні виступати перед виборцями із звітами не рідше, ніж раз, а депутати місцевих Рад — два рази на рік²⁰. Однак у реальній дійсності цієї законодавчої вимоги додержувалися не завжди. Часто звіти відбувалися формально, з ними виступали, як правило, депутати, наділені посадовими повноваженнями, а рядові обранці народу залишалися осторонь цієї практики, у зв'язку з чим їх авторитет принижувався. Небажання окремих депутатів звітувати перед трудящими було викликано тим, що вони виконували свої функції формально, не брали участі в роботі постійних комісій, інших депутатських формувань. Це призводило до втрати їх соціальних зв'язків з виборцями і врешті-решт нівелювало депутатську діяльність.

У справі зміцнення зв'язків Рад з трудящими велике значення надавалося виконанням депутатами наказів виборців. Конституція СРСР і Конституція УРСР, Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про організацію роботи з наказами виборців» зобов'язували депутатів добиватися їх втілення у життя. Кожна Рада повинна розглядати накази, враховувати

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 9, спр. 5453, арк. 110.

¹⁹ Там же, спр. 5520, арк. 84.

²⁰ Відомості Верховної Ради СРСР.— 1979.— № 17.— С. 277.

їх при складанні планів економічного і соціального розвитку, організувати виконання наказів та інформувати громадян про їх реалізацію²¹.

Однак практичне втілення цих положень у життя не забезпечувалося. Набули поширення випадки невиконання наказів, нерідко Ради примиренському ставилися до посадових осіб, які ігнорували волю виборців. Так, другою сесією Київської обласної Ради 5 вересня 1977 р. приймалося до виконання 80 наказів. Однак за станом на 1 січня 1979 р. їх було реалізовано лише третину²². Аналогічні факти мали місце і у Черкаській області, де в кінці розглядуваного періоду місцеві Ради Придніпровського та Катеринославського районів не виконали жодного наказу виборців, а депутати Городищенського і Драбівського районів реалізували лише половину з них²³.

Ці негативні прояви зумовлювалися значною мірою упущеннями в діяльності самих Рад, низькою ефективністю роботи підвідомчих їм відділів і служб, відсутністю чіткої системи контролю за виконанням наказів. До того ж, становище ускладнювалося через серйозні деформації в механізмі здійснення депутатами своїх повноважень, коли реальну вагу у вирішенні питань соціально-економічного і культурного будівництва мали не Ради, а господарські органи, що підпорядковувалися відомчим інтересам і багато в чому визначали політику на селі.

Таким чином, наявність цих протиріч обмежувала ініціативу і самостійність місцевих Рад, вносила диспропорції в законодавчі положення про представницькі органи влади, діяльність яких дедалі більше набувала вузького, формально-декларативного характеру. Реальних заходів для збільшення повноважень Рад не вживалося, що знижувало соціальну енергію депутатів і негативно позначалося на їх ставленні до виконання свого громадського обов'язку. Багато депутатів районних, сільських і селищних Рад й не намагалися використовувати правових установлень, якими визначалися їх повноваження, а часто навіть не знали порядок їх реалізації, оскільки відповідальності за зрив чи невиконання строків наказів не несли.

Важлива роль у здійсненні демократичних принципів народовладдя відводилася постійно діючим комісіям Рад, що створювалися з основних галузей господарського і культурного будівництва. Протягом 1971—1980 рр. їх кількість зростала. У складі місцевих Рад УРСР в 1978 р. налічувалося 72 тис. постійних комісій, або на 5 тис. більше, ніж на початку 70-х років. До участі в них у другій половині 70-х років було залучено 433 тис. депутатів, або понад 83% їх загального складу, а також близько 60 тис. активістів²⁴. Однак, незважаючи на це, зміст роботи в Радах не відповідав потребам реальної практики. Значна частина депутатських комісій працювала пасивно, обмежувала свої функції формальним розглядом проблем, що виносилися на розгляд. Результативність функціонування цієї ланки Рад у розглядуваний період знижувалася і тому, що участь постійних комісій у виробленні рішень з тих чи інших питань часто була формальною, оскільки мала лише рекомендаційний характер і не впливала на процеси, що відбувалися в суспільно-політичному житті республіки. При цьому аналітична та контрольна діяльність комісій залежала на практиці від апаратів виконкомів, що обмежувало демократичні засади в роботі депутатського активу.

Коллективні форми діяльності народних обранців реалізовувалися також через участь депутатів у роботі депутатських груп і постів, кількість яких у 70-ті роки зростала. Так, якщо на Україні в 1976 р. їх функціонувало 57 тис. (240 тис. депутатів), то у 1979 р. — 66 тис. (270 тис.

²¹ Там же.— 1980.— № 36.— С. 736.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 11, спр. 2749, арк. 60.

²³ Там же, спр. 3176, арк. 19.

²⁴ Соломко Е. Т. Аграрна політика КПРС в дії.— К., 1980.— С. 119; Вирішує мистецтво партійного керівництва.— К., 1979.— С. 55.

депутатів)²⁵. Однак водночас відбувалося й знеособлення їх діяльності. Багато виконкомів формалізували роботу цих груп і постів, не залучаючи їх до участі у підготовці сесій, до контролю за виробничою діяльністю колективів. Створення депутатських постів і груп традиційно провадилося за вказівкою виконкомів, їх штатних працівників. При цьому не враховувалися думка і побажання самих народних обранців. Це призводило до того, що депутатські пости і групи не відчували себе достатньою мірою демократичною часткою місцевих Рад²⁶.

Негативно позначалося на розвитку громадянської активності депутатів і те, що діяльність цих ланок глибоко не аналізувалася Радами і не ставала надбанням гласності; рідко вивчався і поширювався нагромаджений позитивний досвід.

Процес розвитку демократичних засад у практиці місцевих органів влади республіки у 70-і роки значною мірою визначався складом депутатів, системою їх обрання. Спостерігалася тенденція до збільшення кількості депутатів у місцевих Радах. Якщо у 1971 р. до них було обрано 513 909 чол., то у 1980 — 524 217 чол.²⁷ При цьому забезпечувалося представництво різних категорій трудящих, у тому числі безпартійних, комсомольців, жінок, відбувалося оновлення складу народних депутатів²⁸.

Однак реальна політична діяльність повноважних представників народу не відповідала повною мірою потребам соціальної практики, що свідчило про недосконалість політичної організації суспільства, наявність суперечностей у виборчій системі. Так, згідно з усталеною практикою громадські організації, трудові колективи висували в кожному виборчому окрузі одну кандидатуру. Процес цей був заорганізований і повністю регулювався зверху. Склад депутатів формувався партійними органами за соціальним станом, партійністю, віком, освітою, родом занять тощо. Це призводило до деформацій демократичних принципів народовладдя і у кінцевому підсумку негативно позначалося на діяльності місцевих Рад та ставленні до них рядових виборців. Бюрократичні рамки, що обмежували волевиявлення виборців при висуненні кандидатур, відсутність політичної змагальності між кандидатами в депутати у період передвиборної кампанії негативно впливали і на процедуру виборів, які також проходили формально. Обрання депутатів до місцевих Рад ще не гарантувало їх включеність в активну громадську діяльність. Чимало повноважних представників народу, будучи відмінними виробничниками, не мали навичок політичної роботи, досвіду управлінської діяльності, відповідного рівня політичної культури, що позначалося на конкретних результатах роботи.

Отже, участь трудівників села у діяльності місцевих органів державної влади республіки у 70-ті роки не можна розглядати однозначно. Суперечності між проголошеними принципами народовладдя і реальним змістом роботи Рад ослабляли соціальну активність трудівників села і не давали можливості розкритися їх творчій енергії. На розв'язання цих суперечностей, створення реального механізму включення народних обранців в процес управління громадськими справами спрямовані проекти законів «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) СРСР»²⁹ та «Про вибори народних депутатів СРСР»³⁰, які розширюють зміст, форми і методи роботи народних депутатів.

²⁵ Кирненко В. Закон про статус депутатів — у дії // Рішення XXV з'їзду КПРС — в основу діяльності Рад. — С. 116; Коммунист. — 1979. — № 4. — С. 38.

²⁶ Парг. арх. Київск. обкому Компартії України, ф. 494, оп. 22, спр. 15, арк. 14.

²⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 908, арк. 11.

²⁸ Підраховано за: Ітоги виборів і склад депутатів місцевих Советов депутатів трудящихся 1971 г.: Стат. сборник. — М., 1971. — С. 13, 92, 150, 170; Ітоги виборів і склад депутатів місцевих Советов народных депутатов 1980 г.: Стат. сборник. — М., 1980. — С. 36, 96, 156, 176.

²⁹ Рад. Україна. — 1988. — 22 жовтн.

³⁰ Там же. — 23 жовтн.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Тема 8. Діяльність Комуністичної партії по відбудові народного господарства і дальшому розвитку соціалістичного суспільства. Утворення і зміцнення світової системи соціалізму (1945—1961 рр.)

У короткому вступному слові викладач насамперед має показати зв'язок даної теми з попередньою, зокрема підкреслити, що країна вийшла із війни зміцнілою морально, політично, зріс її авторитет і вплив на міжнародній арені. В післявоєнні роки перед радянським народом постало невідкладне завдання — якнайшвидше відродити зруйноване загарбниками господарство, перебудувати у відповідності з новими умовами багатогранну діяльність партії. У середині 50-х років була зроблена спроба ліквідувати негативні наслідки культу особи Сталіна, командно-адміністративні методи управління, які утвердилися в 30—40-х роках, надати розвитку соціалістичного суспільства більшого динамізму. З виникненням світової системи соціалізму зовнішньополітична діяльність КПРС була спрямована на захист і зміцнення її завоювань, зміцнення миру між народами, поглиблення співробітництва Радянського Союзу з іншими соціалістичними країнами і державами, які визволилися від колоніального гніту, на згуртування єдності міжнародного комуністичного і робітничого руху, всіх антиімперіалістичних сил.

З даної теми рекомендуємо провести 2 лекції в основному проблемного характеру. План першої лекції на тему «Комуністична партія на чолі післявоєнної відбудови і розвитку народного господарства країни»:

1. Комуністична партія в умовах переходу до мирного будівництва.
2. ВКП(б) — організатор боротьби за відродження і дальший розвиток економіки країни.
3. Діяльність КПРС по відновленню лєнінських норм партійного життя і принципів керівництва. XX з'їзд КПРС.

Висвітлення зазначених вище питань викладач розпочинає з короткого аналізу труднощів, які доводилося долати трудящим у ході відбудови економіки, всього післявоєнного розвитку країни. Це зумовлювало необхідність підвищення вимог до партії — керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства. Ступінь її впливу на всі сторони життя країни, в свою чергу, значною мірою залежав від ідейного і організаційного зміцнення, єдності і боєздатності партійних лав. Викладач аналізує постанови ЦК ВКП(б), прийняті в 1946—1947 рр., у відповідності з якими здійснювалася перебудова роботи партії в умовах переходу до мирного будівництва. Її головними напрямками були, по-перше, певне розширення внутріпартійної демократії, що знайшло вияв у регулярному проведенні в багатьох місцевих партійних організаціях зборів комуністів, пленумів парткомів, в 1947—1948 рр. — звітно-виборних конференцій міських, районних і більшості обласних партійних організацій, а в 1948—1949 рр. — з'їздів компартій союзних республік. Однак водночас слід зазначити, що черговий з'їзд ВКП(б) відбувся лише в жовтні 1952 р. (після тринадцятирічної перерви), тривалий час не скликалися пленуми ЦК ВКП(б). Багато парткомів, як і раніше, не приділяли належну увагу принциповим питанням політичного керівництва, виконуючи по суті роль

адміністративно-розпорядчих органів і здійснюючи дріб'язкову опіку радянських, господарських і громадських організацій.

По-друге, регулюючи процес зростання своїх рядів, партія акцентувала увагу на збільшенні в її соціальному складі питомої ваги робітників і колгоспників. На територіях, визволених від окупантів, швидко зростала кількість комуністів, хоча в цілому заборонялося штучне форсування прийому в партію. На Україні, наприклад, її лави зросли з 320 тис. на початку 1946 р. до 700 тис. наприкінці 1950 р., а кількість партійних організацій за цей час збільшилася в 2,2 рази.

По-третє, парторганізації стали більше займатися питаннями добору і розстановки кадрів. Зміцнювалися за рахунок кращих спеціалістів провідні галузі економіки. В райони, які найбільше постраждали від безчинств фашистських окупантів, ЦК направив десятки тисяч спеціалістів. Одночасно на різні керівні посади висувалися місцеві працівники. Удосконалювалася система підготовки і перепідготовки керівних партійних кадрів (протягом 1946—1950 рр. партійні навчальні заклади закінчили понад 50 тис. чол.). Незважаючи на це, відчувався гострий дефіцит кадрів, нерідко їх приймали на роботу без належної перевірки, часто без будь-якої потреби переводили на інше місце. В цілому ж пануюча адміністративно-командна система партійно-державного керівництва глушила ініціативу і породжувала безвідповідальність кадрів, призводила до зловживання владою, беззаконня. Яскравим прикладом цього може служити так звана «ленінградська справа», коли за сфабрикованими звинуваченнями було розстріляно або засуджено до тривалих строків тюремного ув'язнення багато партійних і радянських працівників Ленінграда, а також члена Політбюро ЦК, заступника Голови Ради Міністрів СРСР і голову Держплану СРСР М. О. Вознесенського, секретаря ЦК ВКП(б) О. О. Кузнецова, Голову Ради Міністрів РРФСР М. І. Родіонова.

По-четверте, ЦК партії вимагав підвищити зміст і дохідливість форм ідейно-політичної роботи, спрямованої на якнайшвидше виконання завдань четвертого п'ятирічного плану, на підтримку віри радянських людей в умови післявоєнних труднощів у краще майбутнє. В ряді постанов, а також у ході проведених дискусій з питань філософії (1947 р.), політичної економії (1951 р.) ЦК ВКП(б) аналізував стан суспільних наук, вказував на відірваність теоретичних праць суспільствознавців від практики, на притаманні їм догматизм і начотництво. Однак в умовах культу особи Сталіна догматизм і диктат у суспільних науках ще більше набирали силу, авторитарні оцінки і судження проголошувалися незаперечними істинами, які потребували лише коментування.

В 1946—1948 рр. ЦК ВКП(б) прийняв ряд постанов з питань літератури і мистецтва, в яких закликав творчу інтелігенцію глибоко вивчати і відображати в творах корінні проблеми сучасності, допомагати партії у вихованні трудящих, насамперед молоді, в дусі радянського патріотизму, готовності долати будь-які перешкоди на шляху до здійснення поставленої мети. Водночас не можна замовчувати наявність у цих постановках серйозних помилок і перекошень. Так, у постанові «Про журнали «Звезда» і «Ленінград», особливо у виступі секретаря ЦК ВКП(б) і Ленінградського обкому і міськкому партії А. О. Жданова, в якій роз'яснювалася її суть, була допущена розгромна критика, необгрунтована груба проробка відомих радянських письменників, що не могло не позначитися на їх людській і творчій долі (А. Ахматова, М. Зощенко та ін.). В рішенні Політбюро ЦК КПРС від 20 жовтня 1988 р. зазначалося, що в згаданій постанові були викривлені ленінські принципи роботи з художньою інтелігенцією. В зв'язку з цим вирішено відмінити її як помилкову.

Раніше, у постанові ЦК КПРС від 28 травня 1958 р. зазначалося, що окремі недоліки не давали підстав оголошувати оперу В. Мураделі «Велика дружба» прикладом формалізму в музиці, несправедливо надто різко оцінювати творчість ряду талановитих радянських композиторів.

Тенденційною і однобічною була критика опер К. Данькевича «Богдан Хмельницький» і Г. Жуковського «Від усього серця». Невиправданим було також твердження про «великі ідейні хиби» в лібретто опери «Богдан Хмельницький», написаному відомими радянськими письменниками В. Василевською і О. Корнійчуком. В усьому цьому проявився суб'єктивістський підхід Й. Сталіна до оцінки окремих творів мистецтва.

Підводячи підсумок викладу першого питання, лектор наголошує на значенні вжитих партією заходів для зміцнення і підвищення бойовості партійних організацій, зростання авангардної ролі комуністів у боротьбі за здійснення головного завдання — в найкоротший строк відродити народне господарство країни.

Переходячи до розгляду наступного питання, викладач підкреслює складність відбудови економіки. Але враховуючи той факт, що студенти вже вивчали цей матеріал у школі, він нагадує лише деякі дані. Так, розмір збитків, завданих фашистськими загарбниками нашій країні, перевищував втрати в період другої світової війни решти європейських держав, разом узятих, і досяг майже третини національного багатства СРСР.

Комуністична партія виробила основні напрями економічної політики, шляхи відбудови і післявоєнного розвитку країни, які знайшли конкретне втілення в Законі про четвертий п'ятирічний план, прийнятому у березні 1946 р. Верховною Радою СРСР по доповіді голови Держплану СРСР М. О. Вознесенського. Велике мобілізуюче значення для його виконання мала постанова ЦК партії «Про агітаційно-пропагандистську роботу партійних організацій у зв'язку з прийняттям Закону про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 роки» (ці документи можна рекомендувати студентам для самостійного вивчення).

Під керівництвом партії в роки відбудови народного господарства радянський народ здійснив подвиг, подібний до подвигу в роки війни. Викладач наводить приклади (бажано на місцевому матеріалі) трудової патріотичної активності трудящих. Для змагання тих літ характерні багатство змісту і різноманітність форм. Доцільно назвати деякі з них: рух швидкісників, змагання за випуск додаткової продукції за рахунок комплексної економії сировини, матеріалів, палива, електроенергії, рух за випуск продукції тільки відмінної якості. Всій країні стали відомими імена героїв праці Г. С. Борткевича, П. Б. Бикова, В. К. Семинського, Л. Г. Корабельникової, О. С. Чутких і багатьох інших. Люди самовіддано працювали і творили, ділилися передовим досвідом, переживали труднощі і нестатки післявоєнних років в ім'я зростання слави і могутності Вітчизни. Завдяки цьому довоєнний рівень промислового виробництва був перевищений уже в 1948 р.

Проте викликав занепокоєння стан справ у сільському господарстві. Полум'я війни змело з лиця землі на тимчасово окупованій території багато сіл, знищило колгоспи, радгоспи, МТС. Кількість працездатних колгоспників скоротилася на $\frac{1}{3}$, а чоловіків — у 2,4 рази. Невистачало тракторів та іншої сільськогосподарської техніки. У складних умовах проходила в 1946—1950 рр. колективізація сільського господарства в республіках Прибалтики, західних областях України і Білорусії, правобережній Молдавії. Куркульство, буржуазно-націоналістичні банди залякували населення, здійснювали диверсії і терористичні акти.

В ряді постанов, а також у рішенні лютого (1947 р.) Пленуму ЦК партії було накреслено комплекс заходів щодо поліпшення справ у сільському господарстві, але здійснювалися вони непослідовно і неповною мірою, тому й не давали бажаних результатів. І все ж сільське господарство поступово заліковувало рани, заподіяні війною. Велика заслуга в цьому належала трудівникам ланів і ферм. 6 тис. з них у роки четвертої п'ятирічки були удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці, близько 200 тис. нагороджені орденами і медалями. На лекції слід на-

звати таких талановитих вожаків колгоспного будівництва, як М. Посмітний, Ф. Дубковецький, Г. Буркацька, вихованці Ленінського комсомолу ланкові М. Кошик, П. Гудзенко, механізатори П. Ангеліна, О. Гіталов, буряководи Г. Кошова, О. Хобта, С. Виштак, кукурудзівод М. Озерний, доярки Е. Демиденко, М. Савченко і багато інших.

Проте сільське господарство не задовольняло потреби населення в продуктах харчування, а промисловість — у сировині. Гострою залишалася зернова проблема. Було багато відстаючих колгоспів і цілих районів. Село бідніло. Які причини цього? На наш погляд, можна виділити такі: збитки, завдані війною; неможливість на той час однаковою мірою прискорено розвивати промисловість і сільське господарство; порушення ленінського принципу заінтересованості колгоспників у результатах праці. Колгоспник по суті був відчужений від засобів виробництва і від розподілу створеного ним продукту. Продукція колгоспів державою не закуплялась, а вилучалась майже задарма. Колгоспники не мали навіть паспортів, їх повчали, як орати, що сіяти, давали часто некомпетентні «вказівки» багато різних організацій.

У відродженні й розвитку народного господарства значна роль належала науці. В післявоєнні роки особлива увага приділялася таким її перспективним напрямам, як ядерна фізика і фізика напівпровідників, ракетна і обчислювальна техніка, електроніка і радіотехніка. Викладачеві бажано дати портретні замальовки окремих видатних учених, зокрема академіків тричі Героя Соціалістичної Праці І. В. Курчатова, двічі Героя Соціалістичної Праці С. П. Корольова та ін. Радянська наукова думка, підкріплена практикою, в післявоєнні роки виходила на передові рубежі в світі. Але не можна обійти мовчанкою фактори, що гальмували розвиток окремих її галузей. Вони пов'язані з культом особи Сталіна і його наслідками, з поправленням демократії і законності, що мали місце в 30—40-х роках. Це стосується, насамперед, генетики, кібернетики, представники яких піддавалися масовим гонінням.

Далі викладач робить висновок про те, що плани післявоєнної п'ятирічки в основному виконувались. Її підсумки були підведені на XIX з'їзді КПРС, який відбувся в жовтні 1952 р. (матеріали з'їзду вивчаються студентами на семінарському занятті і самостійно).

Переходячи до висвітлення третього питання, викладач зазначає, що в цей час «люди самовіддано працювали, вчилися, поривалися до нових знань, мирилися з труднощами і нестачами, але відчували, що в суспільстві нагромаджується і тривога, і надія. І все це захопило суспільну свідомість незабаром після смерті Сталіна»¹. Партія, її Центральний Комітет намітили і почали здійснювати важливі політичні й господарські заходи, спрямовані на дальше зміцнення і демократизацію радянського суспільного і державного ладу, на ліквідацію негативних наслідків явища, кваліфікованого як культ особи. Викладач розповідає студентам, що було зроблено в цьому напрямі за період від липневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС до XX з'їзду партії (до речі, цей відрізок часу малодосліджений). Регулярно у відповідності з вимогами Статуту партії стали скликатися Пленуми ЦК КПРС. Широко практикувалось обговорення партійних і державних документів у пресі і на зборах трудових колективів. Перевіреними кадрами зміцнювались органи МВС, суду і прокуратури, відновлювався в правах і посилювався прокурорський нагляд. Проводився курс на розширення прав союзних республік в економічному, державному і культурному будівництві. Усувалися перекурчення ленінської національної політики — була відновлена автономія балкарців, калмиків, чеченців, інгушів, карачаївців, примусово переселених у період війни в інші райони країни. Спрощувалася структура, скорочувався штат адміністративно-управлінського апарату (за 1953—

¹ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 26.

1955 рр. було скорочено 750 тис. чол. Між XIX і XX з'їздами партії на 24,7% зменшився штат апарату ЦК КПРС). Викривались і усувались грубі порушення соціалістичної законності. Багато партійних, радянських, господарських, комсомольських і військових працівників, учених і діячів культури, оголошених у 1937—1938 рр. ворогами народу і репресованих, було реабілітовано.

ЦК партії викривав серйозні недоліки, упущення і помилки в ідеологічній роботі. В постанові «Про завдання партосвіти в новому навчальному році» (вересень 1953 р.) ЦК рекомендував партійним організаціям усунути такі недоліки, як начотницький, догматичний підхід до вивчення теорії, спрощення і вульгаризація марксистсько-ленінського вчення з питання про роль мас, партії і особи в історії, проповідь культу особи, применшення ролі В. І. Леніна у створенні і діяльності партії, в будівництві соціалістичної держави, недооцінка вивчення рішень з'їздів, партійних конференцій і пленумів Центрального Комітету.

В 1953—1955 рр. ЦК партії визначив нові підходи до господарського будівництва, прагнув змінити пріоритети економічного розвитку, ввести в дію стимули, пов'язані з особистою заінтересованістю в результатах праці. Ці завдання, як і відзначені вище, почало вирішувати нове керівництво на чолі з М. С. Хрущовим, обраним на вересневому (1953 р.) Пленумі ЦК Першим секретарем ЦК КПРС.

Вересневий (1953 р.), лютого-березневий (1954 р.) і січневий (1955 р.) Пленуми ЦК КПРС, з доповідями на яких виступав М. С. Хрущов, намітили заходи щодо прискореного розвитку сільського господарства. Зростали державні асигнування на потреби села. Змінений порядок планування сільськогосподарського виробництва розв'язував ініціативу колгоспників, а новий примірний статут сільськогосподарської артілі став кроком уперед по шляху демократизації управління колгоспами. Для швидкого розв'язання зернової проблеми з ініціативи М. С. Хрущова почалося освоєння цілинних земель і було розширено площі під посівами кукурудзи. Здійснення названих і ряду інших заходів привело до поліпшення становища в сільському господарстві. Міцніли колгоспи, зростає матеріальний добробут колгоспників.

ЦК партії в ці роки звернув увагу на серйозне відставання ряду галузей промисловості СРСР у технічному відношенні, що пояснювалося не лише негативними наслідками війни й післявоєнними труднощами, але й незадовільним керівництвом з боку міністерств і відомств, втраченою перспективою і орієнтацією в технічній політиці, зазнайством і самозадовоєнням. Липневий (1955 р.) Пленум ЦК КПРС взяв курс на розвиток науково-технічного прогресу і забезпечення на цій основі значного зростання продуктивності праці.

Відновлення ленінських норм партійного життя і принципів керівництва, яке проводилося в 1953—1955 рр., певною мірою зумовило ідейно-політичне спрямування рішень XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.). З'їзд проаналізував і науково узагальнив суспільні явища і події, що відбулися після XIX з'їзду партії, висунув ряд положень з корінних проблем міжнародного розвитку (вони висвітлюватимуться в наступній лекції), прийняв Директиви по шостому п'ятирічному плану, розглянув питання дальшого розвитку радянського суспільного і державного ладу, організаційного й ідейно-політичного зміцнення партії, визначив курс на демократизацію всіх сторін життя радянського суспільства (ці проблеми вивчаються на семінарському занятті).

На особливу увагу заслуговує розгляд питання про культ особи Сталіна. Делегати з'їзду заслухали доповідь М. С. Хрущова і прийняли рішення «Про культ особи і його наслідки». Оскільки дане питання викликало великий резонанс у країні і за кордоном, ЦК вважав за необхідне роз'яснити комуністам, усім трудящим причини цього потворного явища, показати його суть і наслідки. Однак у постанові ЦК від 30 червня 1956 р. «Про подолання культу особи і його наслідків» це пи-

таня не знайшло ґрунтового висвітлення. Лише в сучасних партійних документах (насамперед у доповіді М. С. Горбачова «Жовтень і перебудова: революція продовжується»), окремих наукових статтях дана його принципова оцінка.

На наш погляд, виникненню культу особи Сталіна сприяла складна міжнародна і внутрішня обстановка, в якій проходило будівництво соціалізму: капіталістичне оточення; відстала країна з багатоукладною економікою і численною дрібною буржуазією — носієм психології «вождизму», «сильної особи»; класова і внутріпартійна боротьба. Жорстка централізація, утвердження адміністративно-командної системи управління призвели до звуження демократії, недооцінки активної ролі трудящих у громадському житті. Радянські люди з ентузіазмом будували нове суспільство, а їх великі успіхи стали приписувати особисто Сталіну. Ця думка постійно поширювалася засобами масової інформації і пропаганди, авторами наукових монографій і статей, представниками найближчого оточення «вождя». І люди починали щиро вірити у величність особи Сталіна. Так штучно роздувався його авторитет, який поступово переріс у культ. Цьому також сприяли індивідуальні якості Сталіна, про що писав свого часу В. І. Ленін.

Повіривши в свою непогрішимість, Сталін став ігнорувати ленінський принцип колективності керівництва, повністю відгородив себе від критики. Для розправи над противниками особистої влади застосовувалися методи політичного тиску і репресії. З цією метою діяльність апарату держбезпеки спрямовував особисто Сталін. Вона не контролювалася партійними або державними органами. Для теоретичного обґрунтування масових репресій Сталін висунув хибну теорію про те, що в міру просування до соціалізму і його зміцнення класова боротьба в країні нібито має посилюватися. В ході зміцнення особистої влади все більше згорталася демократія, що неминуче вело до процвітанню бюрократизму, голого адміністрування, зловживання владою, розгулу беззаконня. Класова пильність перетворилася на загальну підозру, набув поширення термін «ворог народу». До цієї категорії населення потрапила велика кількість незаконно репресованих відданих партії, справі соціалізму людей, проти яких висувалися абсурдні політичні обвинувачення. Роки беззаконня і репресій позначені не лише катуванням і смертю невинних людей, але й залишили в душах багатьох важкий слід гіркоти і болю, призвели до величезних моральних втрат. Тому не можна виправдати спроби деяких осіб пояснити факти беззаконня якоюсь політичною необхідністю, загостренням міжнародної обстановки і класової боротьби в країні. В розв'язанні масових репресій, що стали по суті злочином проти партії і народу, винні Сталін і його найближче оточення. Людських втрат не можна ні пробачити, ні виправдати. Проте всупереч вигадкам ворогів соціалізму культ особи не був неминучим. Він чужий природі соціалізму, являє собою відступ від його основоположних принципів.

На лекції висвітлюється значення XX з'їзду КПРС як значної віхи в нашій історії, важливого етапу в житті партії, Радянської країни, міжнародного комуністичного і робітничого руху, всього світового революційного процесу.

Партія, її Центральний Комітет очолили боротьбу радянського народу за втілення в життя рішень XX з'їзду КПРС. На наш погляд, це питання варто розкрити в лекції ширше, ніж робилося раніше. Після з'їзду над країною пронісся вітер перемін, народ став сміливішим і впевненішим. У діяльності партійних органів дедалі ширше впроваджувався принцип колективності керівництва. Велася боротьба з бюрократизмом, адмініструванням, скорочувався роздутий державний апарат, вводилися для нього певні матеріальні обмеження, зменшувалася кількість різних засідань, зборів і нарад, завдяки чому керівники мали більше часу для безпосередніх контактів з масами. Відновлювалися демократичні принципи в законодавстві, зміцнювався правопорядок. На селі вводилася

паспортна система. Продовжувалася реабілітація несправедливо репресованих. Для створення реального демократичного механізму протидії виникненню культу особи до Статуту партії, затвердженого на XXII з'їзді, було внесено положення про оновлення на кожних чергових виборах складу ЦК і його Президії не менше, ніж на чверть і обрання членів керівних партійних органів (від Президії ЦК до бюро первинних організацій) лише на три строки підряд (ці положення були скасовані на XXIII з'їзді в 1966 р.).

Втілюючи в життя курс на розгортання соціалістичної демократизації, партія підвищувала роль і розширювала права Рад, профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій у господарському і культурному будівництві. Партійні організації зобов'язувалися покінчити з дріб'язковою їх опікою. І все ж, зазначає викладач, розвинути повною мірою позитивні тенденції в роботі Рад в той час не вдалося. Не була належним чином усвідомлена необхідність відродження влади Рад в її ленінському розумінні. Студентам рекомендується самостійно вивчити постанови ЦК КПРС «Про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих і посилення їх зв'язків з масами» (січень 1957 р.) і «Про роботу професійних спілок СРСР» (лютий 1957 р.).

Викладач акцентує увагу студентів на тому, що XX з'їзд КПРС відкрив певний простір для розвитку суспільних наук. Зокрема, дослідники і викладачі історії КПРС поступово відмовлялися від стереотипів «Короткого курсу історії ВКП(б)», допущених у ньому суб'єктивістських перекопаних історії партії, перебільшення ролі Сталіна. Цьому сприяли видання Повного зібрання творів В. І. Леніна, стенографічних звітів ряду з'їздів партії, виявлення і публікація багатьох партійних документів, більш широкий доступ дослідників до архівних джерел. Позитивну роль відіграв також популярний підручник з історії КПРС, підготовлений у 1959 р. за дорученням ЦК партії колективом авторів на чолі з Б. М. Пономарьовим, створення журналу «Вопросы истории КПСС» і введення з 1956/57 навчального року в усіх вузах країни самостійних курсів політичної економії, діалектичного та історичного матеріалізму, історії КПРС.

Курс на демократизацію суспільного життя знаходив відображення і в економіці. Щоб ліквідувати надмірну централізацію управління народним господарством, розбудити місцеву господарську ініціативу, усунути відомчі бар'єри, лютневий (1957 р.) Пленум ЦК КПРС прийняв рішення про реорганізацію управління промисловістю і будівництвом за територіальною ознакою. З метою зробити колгосп господарем не лише землі, але й техніки за рішенням лютневого (1958 р.) Пленуму ЦК КПРС МТС були реорганізовані в ремонтно-технічні станції, а їх техніка продана колгоспам. Після з'їзду більше уваги приділялося питанням підвищення добробуту народу.

Розширення соціалістичної демократії, істотне поліпшення матеріального становища населення викликали новий злет трудової активності і творчої ініціативи трудящих. Висвітлюючи трудове суперництво мешканців міста і села в післяз'їздівський період, викладач може використати місцевий матеріал, зокрема розповісти про широко відомі почи-ни бригад М. Мамаєва, О. Кольчика, М. Переверзева, О. Гіталова та ін.

Однак після з'їзду, особливо в першій половині 60-х років, проблеми, які виникали, нерідко намагалися вирішувати шляхом суб'єктивістських імпровізацій, ініціатором яких здебільшого виступав М. С. Хрущов. Вони не завжди давали позитивні результати. Так, створення раднаргоспів не привело до бажаного піднесення промисловості і в 1965 р. знову довелося повернутись до галузевого принципу управління. Непродуманою була й перебудова в 1962 р. структури партійних і радянських органів за так званим виробничим принципом. Не виправдали сподівань спроби вирішувати проблеми колгоспно-радгоспного виробництва шляхом його безмежного «укрупнення». Вводилися необгрунтовані обме-

ження розмірів особистих підсобних господарств колгоспників і працівників радгоспів, процвітало нестримне експериментаторство з кукурудзою. Продовжувалось адміністративне, часто некомпетентне втручання у справи колгоспів. Забігання вперед, підміна наукового аналізу дійсності прожектерством яскраво виявились у деяких положеннях Програми КПРС, прийнятої на XXII з'їзді партії.

На лекції слід порушити питання про антипартійну групу Молотова, Кагановича, Маленкова та ін., яка утворилася в Президії ЦК незабаром після з'їзду. На наш погляд, її виникнення варто пояснювати так. У переломні періоди історії злам всього застарілого проходить в умовах боротьби з носіями консервативних поглядів, догматиками, з окремими особами або групами людей, інтереси яких зачіпає перебудова і які можуть створювати опозиційні ухили чи угруповання. Названа група виступила по суті проти теоретичних і політичних настанов XX з'їзду, курсу на відновлення ленінських норм партійного життя і принципів керівництва, ліквідації негативних наслідків культу особи Сталіна (входячи до найближчого оточення Сталіна, вони самі в них були повинні). Червневий (1957 р.) Пленум ЦК КПРС засудив дії групи, визнав їх несумісними з ленінськими принципами і покарав її учасників. Рішення Пленуму були обговорені і схвалені усіма партійними організаціями.

В заключній частині лекції викладач робить висновки, які випливають з її змісту. Радянський народ під керівництвом партії, долаючи великі труднощі і нестатки, за короткий строк відродив народне господарство, створив умови для дальшого зміцнення і розвитку соціалістичного суспільства. Наприкінці 50-х років країна значно зміцнила свій економічний, науковий і духовний потенціал. Під впливом рішень XX з'їзду КПРС було здійснено важливі політичні, економічні, соціальні й ідеологічні заходи. Партія, її керівництво на чолі з М. С. Хрущовим виявили чимало мужності, критикуючи культ особи і усуваючи його негативні наслідки. Однак тоді не вдалося повністю здійснити радикальні перетворення в житті радянського суспільства, що незабаром негативно позначилося на темпах його розвитку, ефективності виробництва. Це пояснюється тим, що реформи намагалися провести старими, нерідко волюнтаристськими методами в умовах адміністративно-командної системи управління. Вони не підкріплювалися політичними змінами, залученням через механізм демократії самих трудящих, всього суспільства. В цьому полягала основна причина їх невдач.

Завдання другої лекції даної теми полягає в тому, щоб розкрити суть корінних змін у міжнародній обстановці після другої світової війни, особливості зовнішньополітичного курсу КПРС у даний період. Пропонується така назва і план лекції:

Зовнішньополітична діяльність КПРС у 1945—1961 рр.

1. Корінні зміни в співвідношенні сил на міжнародній арені після другої світової війни. Утворення світової системи соціалізму.
2. Нові завдання зовнішньополітичної діяльності партії. XX з'їзд КПРС про принципіальні питання міжнародного розвитку.

Розгром фашистської Німеччини і мілітаристської Японії — ударних сил світового імперіалізму — поклав початок докорінним змінам у міжнародній обстановці. Викладач коротко характеризує їх. Від капіталістичного світу відпали 11 країн Європи і Азії з населенням близько 700 млн. чол. Причиною цього явища було не «втручання Москви» і не «експорт революції», як намагаються довести буржуазні фальсифікатори, а дія тенденцій внутрішнього розвитку тієї чи іншої країни, наявність у них революційної ситуації, певних об'єктивних і суб'єктивних факторів. Гітлерівська окупація країн Центральної і Південно-Східної Європи посилила гостроту класової боротьби, яку вели проти фашизму робітничий клас, широкі народні маси під керівництвом комуністичних і робітничих партій. Розгром фашизму Радянською Армією (якій допомагали народи окупованих країн та їх національні формування, що діяли

спільно з нею) створив сприятливі умови для розгортання народно-демократичних революцій в Албанії, Болгарії, Польщі, Румунії, Східній Німеччині, Угорщині, Чехословаччині, Югославії. В них влада перейшла до трудящих, було здійснено важливі демократичні перетворення. На цьому етапі чітко проявився антиімперіалістичний, антифеодальний, національно-визвольний характер народно-демократичних революцій. Так само можна охарактеризувати революції, які відбулися в Китаї, Північній Кореї та Північному В'єтнамі.

Для розв'язання демократичних завдань робітничий клас почав здійснювати соціалістичні перетворення. В ході гострої класової боротьби капіталістичні елементи були розбиті. У 1948—1949 рр. перемогли соціалістичні революції, було встановлено політичну владу робітничого класу у формі народно-демократичної республіки. Революції відбулися переважно мирним шляхом, без громадянської війни. Варто наголосити, що в успішному завершенні визвольної боротьби народів цих країн, в мирному характері революцій велику роль відіграла допомога Радянського Союзу: його зовнішня політика була спрямована на захист народно-демократичних держав від втручання іноземних імперіалістів в їх внутрішні справи; присутність радянських військ у ряді цих країн сприяла тому, що імперіалістам і внутрішній контрреволюції не вдалося розв'язати громадянську війну і організувати інтервенцію.

В ході будівництва нового суспільства в країнах Європи і Азії виникли об'єктивна необхідність координації зусиль соціалістичних держав, тенденція до їх згуртування і єдності. Насамперед, було встановлено новий тип міжнародних відносин між ними, оснований на принципах рівноправності, пролетарського інтернаціоналізму, дружби, тісного співробітництва, взаємодопомоги. В 1946—1948 рр. було підписано двосторонні договори про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу. Для розвитку нового типу економічних зв'язків на початку 1949 р. створена Рада Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), покликана забезпечити планомірне співробітництво соціалістичних країн, координацію їх господарської політики. До середини 50-х років відноситься початок координації народногосподарських планів країн — членів РЕВ, перші кроки в спеціалізації і кооперуванні виробництва, формуються найважливіші елементи майбутньої економічної інтеграції.

Таким чином, у середині 50-х років була створена світова система соціалізму. Капіталізм виявився безсилим перешкодити цьому всесвітньо-історичному процесу.

В той же час, зазначає викладач, процес формування світової системи соціалізму — складний і проходив не скрізь безболісно. Хоча досвід будівництва соціалізму в СРСР в цілому є сприятливим фактором, це не означало, що його слід використовувати шаблонно, без урахування специфічних особливостей кожної країни. З другого боку, непринятною була й тенденція цілковитого його ігнорування, спроба замкнутись у собі. Мали місце і серйозні конфлікти у відносинах між деякими соціалістичними країнами. В їх виникненні значною мірою був винен Сталін. В умовах культу його особи чимало спірних питань намагалися вирішувати не шляхом дискусій, а методом диктату, «відлучення» від комуністичного руху окремих діячів, а інколи й цілих партій, які не підтримували ті чи інші положення, сформульовані ним. Особливо негативні наслідки мав розрив дружніх відносин між СРСР і Югославією та Китаєм. Після смерті Сталіна ЦК КПРС і Радянський уряд визнали за необхідне вжити ряд заходів для ліквідації нашарувань, що призвели в минулому до конфлікту між СРСР і Югославією. Їх ініціативу підтримала югославська сторона. В результаті радянсько-югославських переговорів, які проходили на найвищому рівні в Белграді влітку 1955 р., була підписана спільна декларація, де містилася конструктивна основа для дальшого розвитку відносин між двома країнами по державній і партійній лініях.

По суті, уже в цей період почалися розходження з ряду позицій з КНР, що призвели згодом до конфронтації. Велике значення для дальшого розвитку дружніх зв'язків між СРСР й іншими соціалістичними країнами мала Декларація Радянського уряду від 30 жовтня 1956 р., в якій підкреслювалося, що країни великої співдружності соціалістичних націй будують свої взаємовідносини на принципах повної рівноправності, поважання територіальної цілісності, державної незалежності і суверенітету, невтручання у внутрішні справи одна одної. Це, проте, не виключало, а, навпаки, передбачало їх тісне братерське співробітництво і взаємодопомогу.

В цей період, розповідає далі викладач, деякі соціалістичні країни пережили серйозні кризи, про що, зокрема, свідчили події, які відбулися в Угорщині і Польщі в 1956 р. Причинами їх виникнення в основному стали прорахунки правлячих партій і підривна діяльність певних кіл Заходу. Незважаючи на це, реакційним силам не вдалося реставрувати буржуазні режими.

Викладач аналізує інші складові світового революційного процесу, приділяє увагу, зокрема, розвитку комуністичного і робітничого руху, нагадує, що після розпуску Комінтерну (1943 р.) однією з форм спілкування стала участь у діяльності створеного в 1947 р. Інформбюро. Воно припинило своє існування в квітні 1956 р. тому, що вже не відповідало новим історичним умовам. Як відомо, до нього не входили комуністичні і робітничі партії переважної більшості держав, які самостійно вирішували складні питання політичної боротьби. Так, із компартій капіталістичних країн його членами були лише дві — французька й італійська. Все це вимагало вироблення нових форм зв'язків і контактів між комуністичними і робітничими партіями. Однією з таких форм стали міжнародні наради братніх партій.

Лектор аналізує матеріали Наради представників комуністичних і робітничих партій 64 країн, яка відбулася в Москві у листопаді 1957 р., особливо основний її документ — Декларацію, в якій визначені загальні закономірності переходу країн від капіталізму до соціалізму (вони уточнені на основі аналізу наступного досвіду в Програмі КПРС). На Нараді, яка відбулася в Москві у листопаді 1960 р., було прийнято Заяву, де даються наукова характеристика сучасної епохи, визначення світової соціалістичної системи як соціальної, економічної співдружності вільних, суверенних народів, об'єднаних тісними узами міжнародної солідарності, єдністю загальних інтересів і мети — будівництво соціалізму і комунізму. Далі потрібно дати коротку характеристику національно-визвольного руху в колоніальних і залежних країнах.

Розвиток світового революційного процесу проходив у гострій боротьбі з світовим імперіалізмом на чолі із США. Викладач характеризує імперіалістичну політику «з позиції сили» щодо СРСР та інших соціалістичних країн (про неї вони не забувають і сьогодні), розповідає про створення під егідою США Північно-Атлантичного блоку (НАТО), відкриті збройні агресивні дії американської воячини і натовських кіл проти В'єтнаму, Кореї, Єгипту. Саме в цей час виник міф про «радянську воєнну загрозу», який посилено мусується імперіалістичною пропагандою і нині.

КПРС і Радянський уряд протиставили агресивній політиці імперіалізму політику активної відсічі реакції і захисту справи миру. Викладач аналізує мирні ініціативи СРСР, висунуті в ООН (слід нагадати, що повноправними членами ООН стали УРСР і БРСР). У 1951 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон, згідно з яким пропаганда війни оголошувалася тяжким злочином. Водночас СРСР зміцнював свою обороноздатність — матеріальну основу боротьби за мир. Уже в 1949 р. у нашій країні було проведено випробування атомної бомби, а в 1953 р. створена воднева бомба і таким чином США втратили монополію на ядерну зброю. Активно і успішно велися роботи в галузі ракетної техніки.

На протипагу НАТО країни соціалістичної співдружності у травні 1955 р. прийняли рішення про створення Організації Варшавського Договору — якісно нової форми колективної оборони від імперіалістичної агресії. Імперіалісти змушені були рахуватись із зрослою оборонною могутністю СРСР, всього соціалістичного табору. Спільними зусиллями братнім соціалістичним державам вже до середини 50-х років удалося добитися певної розрядки міжнародної напруженості.

Центральне місце в лекції повинні зайняти висновки XX з'їзду КПРС з ряду принципових питань міжнародного розвитку. Це, по-перше, про мирне співіснування держав з різним суспільним ладом. Викладач нагадує, що воно є складовою частиною лєнінської теорії соціалістичної революції. Наша партія, Радянська держава незмінно дотримувалися цього генерального напрямку зовнішньої політики. Що ж означає мирне співіснування? Насамперед, це відмова від війни як засобу вирішення спірних питань, рівність, взаємне довір'я, невтручання у внутрішні справи іншої країни, поважання її суверенітету, розвиток економічного і культурного співробітництва. Найбільш чітко визначення політики мирного співіснування сформульоване в Програмі КПРС. Наголосивши, що «КПРС цілеспрямовано сприятиме повсюдному утвердженню в міжнародних відносинах принципу мирного співіснування як загально визнаної і всіма додержуваної норми міждержавних відносин», Програма разом з тим підкреслює, що партія «вважає неприпустимим поширення на сферу цих відносин ідеологічних суперечностей між державами та системами»².

З положенням про мирне співіснування тісно пов'язаний висновок XX з'їзду КПРС про можливість відвернення світової війни в сучасну епоху, що фатальної її неминучості не існує. Звичайно, імперіалізм продовжує бути джерелом розв'язування агресивних війн. Однак на світовій арені склалася нова розстановка сил, і «агресивній політиці імперіалізму протистоить зростаючий потенціал сил миру»³, які можуть не допустити виникнення війни. Необхідні тільки їх активні дії, об'єднання і згуртування сил у боротьбі за мир.

Третій висновок XX з'їзду КПРС стосується форм переходу різних країн до соціалізму. В його документах підкреслювалося, що в сучасних умовах розширилися можливості переходу від капіталізму до соціалізму мирним шляхом, без збройного повстання і громадянської війни. Тут доречно нагадати, що в епоху безроздільного панування капіталістичної системи К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін вважали таку можливість рідкісною, хоч і дуже цінною й бажаною. Умови, які створилися в зв'язку з виходом соціалізму за межі однієї країни, поглибленням суперечностей всередині капіталістичних країн, розгортанням національно-визвольного руху, розширили можливості використання найрізноманітніших форм революційної боротьби, зокрема й мирний перехід до соціалізму.

Викладач нагадує слова В. І. Леніна про те, що «всі нації прийдуть до соціалізму, це неминуче, але всі прийдуть не зовсім однаково, кожна внесе своєрідність в ту чи іншу форму демократії, в той чи інший різновид диктатури пролетаріату, в той чи інший темп соціалістичних перетворень різних сторін суспільного життя»⁴.

Навіть порівняно невеликий досвід переходу до соціалізму СРСР, ряду країн Європи, Азії та Латинської Америки підтверджує геніальність передбачення В. І. Леніна.

Висновки XX з'їзду КПРС з принципових питань міжнародного розвитку мають важливе теоретичне значення. Вони відкрили нові перспективи, сміливі шляхи боротьби за мир, демократію і соціалізм й були під-

² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 210.

³ Там же.— С. 163.

⁴ Ленін В. І. Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм» // Повне зібр. творів.— Т. 30.— С. 117.

тримані братніми марксистсько-ленінськими партіями на Нарадах 1957 і 1960 рр.

Наприкінці лекції викладач розповідає, що з питанням про корінні зміни в міжнародному розвитку, утворенням світової системи соціалізму, зростанням її авторитету і ролі тісно пов'язаний висновок XXI з'їзду КПРС (січень — лютий 1959 р.) про повну й остаточну перемогу соціалізму в СРСР. Об'єктивною основою цієї перемоги стали як внутрішні фактори, тобто досягнутий рівень розвитку суспільства — зрослий економічний, науково-технічний, соціальний, духовний і оборонний потенціал, так і міжнародні, вказані вище. Все це дало підставу делегатам XXI з'їзду КПРС констатувати, що в світі немає сил, здатних реставрувати капіталістичні відносини в нашій країні.

Слід вказати, що в науковій літературі значення висновку про повну й остаточну перемогу соціалізму в СРСР певною мірою абсолютизувалося, висвітлювалось іноді однобічно і створювалося враження, нібито суспільство не потребує дальшого розвитку і вдосконалення. Очевидно, перебільшення досягнень радянського народу, розгляд побудованого соціалістичного суспільства як здійснення завдань щодо утвердження першої фази комуністичної формації призвели до невиправданого забігання вперед, постановки на порядок дня розгорнутого будівництва комунізму. Однак при цьому забувалися ленінські настанови про те, що мало соціалізм побудувати, потрібно його постійно зміцнювати, удосконалювати, розвивати, розкривати всі його можливості і переваги. Саме на це спрямований курс XXVII з'їзду КПРС на перебудову, прискорення соціально-економічного розвитку країни, оновлення соціалізму.

Викладач роз'яснює студентам, що питання про повну й остаточну перемогу соціалістичного ладу в тій чи іншій країні з урахуванням відповідної обстановки на міжнародній арені слід розглядати діалектично. Можливість реставрації капіталізму виключена лише за умови послідовного проведення марксистсько-ленінськими партіями правильної політики у всіх сферах суспільного життя, постійної турботи про зміцнення економічної і оборонної могутності країни, ідейно-політичного згуртування суспільства, розвитку соціалістичної демократії, суворого дотримання принципу пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, зміцнення співробітництва і братерської солідарності з іншими соціалістичними країнами, активної протидії імперіалістичній політиці агресії, втручання у внутрішні справи інших держав. Варто нагадати, що положення про повну й остаточну перемогу соціалізму в СРСР зафіксовано в Програмі КПРС, де зазначається: «У короткий строк СРСР загоїв тяжкі рани війни, значно зміцнив свій економічний, науково-технічний та оборонний потенціал, зміцнив міжнародні позиції. **Соціалізм у нашій країні переміг повністю й остаточо**»⁵.

Підсумовуючи матеріал лекції, слід наголосити, що в післявоєнний період, вирішуючи принципово нові завдання внутрішньої і зовнішньої політики, Комуністична партія враховувала корінні зміни на міжнародній арені, пов'язані з перемогою народно-демократичних і соціалістичних революцій у ряді країн Європи й Азії, виходом соціалізму за межі однієї країни і утворенням світової соціалістичної системи, з могутнім піднесенням національно-визвольного руху, розпадом колоніальної системи імперіалізму. КПРС внесла значний вклад у зміцнення єдності й згуртованості міжнародного комуністичного і робітничого руху. Велике значення має творчий розвиток нею марксистсько-ленінської теорії, зокрема вчення про форми переходу різних країн до соціалізму, про мирне співіснування і можливості відвернення світової війни в сучасну епоху, про повну й остаточну перемогу соціалізму в СРСР. Радянська країна продовжувала впевнено просуватися вперед в економічному, соціально-політичному і духовному розвитку.

Я. С. Калакура (Київ), М. М. Матвійчук (Київ)

⁵ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 150.

Вивчення на уроках історії боротьби за владу Рад на Україні

Вивчаючи в курсі історії СРСР та його складової частини — історії Української РСР — тему «Перемога соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату в Росії» та підтему «Встановлення Радянської влади на Україні», учні повинні самостійно опрацювати Звернення ЦК КПРС «До радянського народу» та постанову ЦК партії «Про підготовку до 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції». Вивчаються також доповіді товариша М. С. Горбачова «Жовтень і перебудова: революція продовжується» та доповідь В. В. Щербицького «Під прапором Великого Жовтня, курсом перебудови».

При вивченні на уроках історії СРСР підтеми «Тріумфальна хода Радянської влади» й, зокрема, змісту «Декларації прав народів Росії» педагог пропонує учням проаналізувати короткий уривок із Звернення ЦК КПРС, в якому сказано: «Революція заклала основи розв'язання національного питання в нашій країні. За роки Радянської влади на ділі утвердилися рівність народів, їх братерське співробітництво. Піднялися економіка і культура всіх республік. Склався єдиний радянський народ, гордий своїми спільними досягненнями і готовий захищати соціалістичні завоювання від будь-яких посягань...»¹.

Щоб учні глибше зрозуміли зміст цього документу, вчитель ставить такі запитання: Як складався братерський союз народів нашої країни у полум'ї Великого Жовтня? Яку участь у Жовтневому збройному повстанні в Петрограді брали вихідці з України? Як були представлені делегати з України на II Всеросійському з'їзді Рад?

Цей матеріал вже вивчався на попередніх уроках і тому у бесіді учні розповідають, що у підготовці і здійсненні збройного повстання в Петрограді брала участь значна кількість представників України, деякі з них входили до його керівних органів. Так, до складу бойового штабу повстання — Військово-революційного комітету при Виконкомі Петроградської Ради — увійшли вихідці з України: М. І. Подвойський (голова), В. О. Антонов-Овсієнко (секретар), син відомого українського письменника М. М. Коцюбинського — Ю. М. Коцюбинський, М. О. Скрипник, Г. І. Чудновський. Всі вони, а також член Київської більшовицької організації В. М. Примаков брали участь у штурмі Зимового палацу та в засіданнях II Всеросійського з'їзду Рад, який проголосив встановлення в країні Радянської влади. Всього на цьому з'їзді від України було 135 чол., тобто кожний шостий делегат². Важливо й те, що до обраного з'їздом керівного органу — Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету — увійшли й ряд представників з України. Таким чином, учні доходять до висновку, що Велика Жовтнева соціалістична революція здійснювалася на основі єдності і дружби революційних трудящих усіх націй і народностей Російської держави.

На вивчення підтеми «Встановлення Радянської влади на Україні» і висвітлення питання про боротьбу за владу Рад у краї відводиться лише 3 навчальні години³. Тому, прагнучи раціонально використати час, педагоги застосовують різноманітні методики вивчення складного комплексу питань. Враховуючи вимоги програми та досвід передових учителів, вважаємо найефективнішим такий план творчого співробітництва педагога з учнями:

1. Боротьба за владу Рад на Україні — проблемна шкільна лекція.
2. Встановлення Радянської влади на Україні — семінарське заняття.
3. Встановлення влади Рад у рідному краї — учнівська конференція.

¹ Рад. Україна.— 1987.— 14 берез.

² История Украинской ССР: В 10 т.— Киев, 1984.— Т. 6.— С. 186.

³ Програми восьмирічної і середньої школи: Історія 4—10 класи.— К., 1986.— С. 81.

Щоб успішно підготувати і ефективно провести ці заняття з дев'ятикласниками, учитель має завчасно переглянути відповідні параграфи підручника⁴, підрозділи хрестоматії⁵, книги для читання⁶, методики викладання історії Української РСР⁷. При підготовці цих уроків учитель може використати додаткову літературу⁸. Учні завчасно ознайомлюються з планом трьох занять та списком літератури. На попередньому уроці учням дається завдання переглянути § 8 за підручником з історії УРСР.

На початку першого заняття «Боротьба за владу Рад на Україні» педагог повідомляє учням, що лекція буде присвячена розгляду таких питань:

1. Складність боротьби за встановлення Радянської влади на Україні.
2. Жовтневе збройне повстання в Києві та інших містах.
3. Захоплення влади Центральною Радою та її контрреволюційна буржуазно-націоналістична політика.

Після цього перед учнями ставиться проблемне завдання — тезисно законспектувати лекцію, виділяючи основні ідеї, які допоможуть потім у бесіді колективно з'ясувати, в чому полягала складність здійснення соціалістичної революції на Україні. Таким чином, ще на початку уроку закладається основа для спільної роботи учителя-лектора і учнів — активних учасників пошуку відповіді на поставлене запитання.

Щоб полегшити учням конспектування лекції, педагог після короткого викладу змісту кожного з пунктів плану робить короткий висновок.

Учитель розповідає про боротьбу за владу Рад на Україні, відзначаючи, що робітники і селяни палко вітали звістку про перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді, проголошення Радянської влади в усій країні, декрети про мир і про землю, прийняті II Всеросійським з'їздом Рад, утворення нового Радянського уряду — Ради Народних Комісарів — на чолі з В. І. Леніним. Вони гаряче схвалювали і прийняли пізніше ленінську «Декларацію прав народів Росії». Особливу активність виявляли трудящі промислових регіонів — Харківщини і Донбасу. У Донецькому басейні, на Криворіжжі і ще в ряді східних районів України та Правобережжя Радянська влада була встановлена у запеклій боротьбі з дрібнобуржуазними партіями та збройних сутичках з контрреволюціонерами порівняно швидко.

Проте в цілому на Україні обставини боротьби за владу Рад ускладнилися. Вчитель пояснює, що на цій території, і особливо в Києві, були зконцентровані значні, відкликані з фронту сили Тимчасового уряду. Це ускладнювало і загострювало боротьбу. В той час на Україні значно активізувався й національно-визвольний рух. І якщо у трудящих мас він зливався з класовою боротьбою, то дрібнобуржуазні націоналістичні партії, прикриваючись демагогічним гаслом «нейтралітету» та захисту інтересів нації, боролися проти поширення Радянської влади на Україні, за збереження старих порядків. Ці контрреволюційні угруповання мали створені з дозволу Тимчасового уряду крайові органи вла-

⁴ Сарбей В. Г., Спицький В. Є. Історія Української РСР.— К., 1987.— С. 40—51 (§§7—8).

⁵ Хрестоматія з історії Української РСР для 9—10 кл.— К., 1979.— С. 42—50.

⁶ Книга для читання з історії Української РСР: З початку XX ст. до наших днів.— К., 1971.— С. 66—85.

⁷ Лисенко М. М. Методика викладання історії Української РСР.— К., 1985.— С. 205—215.

⁸ Історія Української РСР: У 8 т.— К.— 1977.— Т. 5.— С. 163—249; Дружба и братство русского и украинского народов: В 2 т.— Киев.— 1982.— Т. 2.— С. 37—56; Історія міст і сіл Української РСР.— К., 1967—1974; Курас І. Ф. Великий Жовтень і крах націоналістичного реформізму на Україні.— К., 1985.— С. 22—35; Лихолат А. В. В. І. Ленін і перемога Великого Жовтня на Україні // Комуніст України 1987.— № 5.— С. 55—62; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник.— К., 1987.— С. 623; Великий Жовтень і перемога Радянської влади на Україні: Методичні рекомендації.— К., 1987.— С. 24.

и — Центральну раду на чолі з М. Грушевським, Генеральний секретаріат (уряд) на чолі з В. Винниченком та військовий комітет на чолі Петлюрою, а також значні загони так званих «вільних козаків» та «гайдамаків». Ускладнювалося становище й тим, що в межах України це не було єдиного центрального органу влади Рад та єдиного керівництва більшовицькими організаціями. Слабо були озброєні й загони червоногвардійців.

Таким чином, концентрація військ Центральної ради на Україні та зосередження значних військових сил Тимчасового уряду в Києві, недостатня організаційна згуртованість революційних сил ускладнювали боротьбу за владу Рад. Однак незважаючи на це, і навіть на арешт 28 жовтня штабу повстання — ревкому, підготовка до виступу проводилася повним ходом. Терміново обраний новий ревком, до якого увійшли, зокрема, В. П. Затонський та А. В. Іванов, закликав трудящих Києва до повстання.

О п'ятій годині вечора 29 жовтня 1917 р. над містом закружляв літак. Це був сигнал до початку повстання. Вчитель може розповісти про нього, користуючись картою-планом Києва. Він підкреслює, що першими виступили робітники заводу «Арсенал» та солдати 3-го авіапарку, літак з якого і подав сигнал до виступу. Повстання підтримали всі підприємства міста. До повстанців приєдналися і солдати ряду військових частин, зокрема артилеристи, які влучним вогнем завдали ворогу значних втрат. У результаті кривавих боїв залишки контрреволюційних військ Тимчасового уряду на чолі з командуванням Київського військового округу змушені були рятуватися втечею з Києва. Революційні сили, які виявили винятковий героїзм, також зазнали значних втрат і не змогли перешкодити озброєним силам Центральної ради захопити всі ключові позиції в місті та проголосити свою владу на Україні.

Далі педагог коротко характеризує контрреволюційну, буржуазно-націоналістичну політику Центральної ради, яка пропускала білогвардійські війська на Дон на допомогу заколоту Каледіна і роззброювала радянські війська, які йшли на боротьбу з ним.

Встановивши буржуазно-поміщицькі порядки, Центральна рада знищувала місцеві органи Радянської влади. Пообіцявши США, Англії, Франції продовжувати війну, вона проголосила створення єдиного так званого Українського фронту і відкликала до нього солдатів-українців. Водночас ці буржуазно-націоналістичні правителі розпочали зрадницькі переговори з Німеччиною, на бік якої пізніше й перекинулися.

Значну допомогу більшовикам України у той час подавали праці В. І. Леніна, і особливо опублікований 4 грудня 1917 р. від імені Ради Народних Комісарів «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної ради». В ньому проголошувалося: «Все що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо зараз же, без обмежень і безумовно»⁹⁻¹⁰. У Маніфесті висувалися ультимативні вимоги до Центральної ради щодо припинення роззброєння червоногвардійців, пропускання контрреволюційних військ на Дон, відмови від дезорганізації фронту тощо. На цьому закінчується розповідна частина лекції.

В короткій колективній бесіді учні самостійно, користуючись конспектом, аналізують складні обставини боротьби за Радянську владу, що склалася на Україні. Вони з'ясовують, як були розгромлені контрреволюційні сили Київського військового округу, як, через виснаженість революційних сил у боях, Центральна рада захопила владу і своїми діями скомпрометувала себе в очах народу, яку допомогу у викритті її зрадницької політики надавали праці В. І. Леніна.

⁹⁻¹⁰ Ленін В. І. // Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 137.

В кінці уроку вчитель дає школярам форму текстової таблиці, яку слід заповнити протягом трьох занять. Відразу до неї записуються й перші дані (таблицю у завершеному вигляді див. нижче).

Семинарське заняття на тему «Встановлення Радянської влади на Україні» проводиться за таким планом:

1) Перший Всеукраїнський з'їзд Рад і проголошення України Республікою Рад.

2) Більшовики — організатори і керівники боротьби за владу Рад на всій території республіки.

3) Братерська допомога Радянської Росії трудящим України у розгромі контрреволюційних сил.

4) Січневе збройне повстання в Києві і встановлення Радянської влади на Україні.

Уже в перших виступах учні мають відзначити, що досвід революційної боротьби проти Центральної ради та її петлюрівських військ показав необхідність об'єднання всіх Рад України під більшовицьким керівництвом. Саме тому було проголошене скликання Першого Всеукраїнського з'їзду Рад та запропоновано направити до Києва представників усіх Рад республіки.

Учні повинні висвітлити підступні дії Центральної ради, яка всіляко силкувалася зірвати з'їзд, використати його в своїх цілях. Далі розповідається, що після перенесення роботи з'їзду до Харкова розширилося його представництво за рахунок обранців Рад від Донецько-Криворізького басейну, Харківщини та інших районів України.

Центральне місце на семінарі займає вивчення рішень першого Всеукраїнського з'їзду Рад, засідання якого відкрилися 11(24) грудня 1917 р. Бесіда розгортається на базі аналізу надрукованого у хрестоматії документа «З резолюції I Всеукраїнського з'їзду Рад»¹¹. Учні дізнаються, що у прийнятому 12(25) грудня 1917 р. рішенні з'їзду проголошувалося встановлення Радянської влади на Україні. «Вся влада на території Української республіки, — зазначається в ньому, — віднині належить виключно Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів...»¹². Проголосивши державний суверенітет республіки, з'їзд спеціально відзначив, що він розглядає «Українську республіку як федеративну частину Російської Республіки»¹³. На Україну поширювалася дія всіх декретів Радянської влади. Таким чином учні усвідомлюють, що вже з перших днів існування Радянської України вона була пов'язана узами дружби і співробітництва, єдністю цілей і характером державної влади з Російською Федерацією.

Далі на семінарі обговорюється питання про організацію органів Радянської влади в республіці. Учні розповідають про те, що з'їзд, беручи на себе всю повноту влади, обрав для її здійснення Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК), незмінним головою якого з 1919 р по 1938 рік був незламний більшовик, полум'яний революціонер, вірний лєнінець Г. І. Петровський. 17 грудня 1917 р. був сформований і затверджений перший уряд Української Радянської Республіки — Народний секретаріат, до якого входило 12 народних секретаріатів. Народним секретарем праці, а згодом головою Радянського уряду був призначений видатний діяч лєнінської партії М. О. Скрипник. Секретарями були обрані також, зокрема, у військових справах — Ю. М. Коцюбинський, промисловості і торгівлі — Артем (Ф. Сергєєв), внутрішніх справ Є. Б. Бош та ін. Представником Раднаркому Російської Федерації при уряді Радянської України став надзвичайний комісар Г. К. Орджонікідзе, а уповноваженим Радянської України при Раднаркомі Російської Федерації — В. П. Затонський. Перший Всеукраїнський з'їзд Рад оголосив Центральну раду та її уряд поваленим, а всі їх зако-

¹¹ Хрестоматія з історії Української РСР для 9—10 кл.—С. 48.

¹² Там же.

¹³ Там же.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії і встановлення Радянської влади на Україні

Події, які відбулися в центрі Росії		Події, які відбулися на Україні		Події, які відбулися у краї	
Дата	Зміст подій	Дата	Зміст подій	Дата	Зміст подій
25 жовтня/7 листопада 1917	Збройне повстання в Петрограді. Перемога Жовтневої соціалістичної революції	29—31 жовтня (11—13 листопада) 1917	Жовтневе збройне повстання за владу Рад у Києві		Заповнюється учнями під керівництвом учителя на основі самостійно підбраного краєзнавчого навчального матеріалу
25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917	II Всеросійський з'їзд Рад. Проголошення Радянської влади. Утворення першого уряду — Ради Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним. Прийняття декретів про мир і про землю.	11(24) грудня 1917 р. 12(25) грудня 1917	Відкриття I Всеукраїнського з'їзду Рад у Харкові. Проголошення Української Радянської Республіки. Обрання ВУЦВКу. Утворення ВУЦВКом Народного секретариату — першого уряду Радянської України.		
2(15) листопада 1917	Затвердження Раднаркомом РСФФР «Декларації прав народів Росії».	16—22 січня 1918	Січневе збройне повстання в Києві проти Центральної ради.		
10—18 січня 1918	III Всеросійський з'їзд Рад. Прийняття Декларації прав трудящого та експлуатованого народу.	26 січня 1918	Визволення міста радянськими військами.		
		30 січня 1918	Встановлення Радянської влади в Києві.		

ни і розпорядження скасованими. Даючи оцінку історичного значення з'їзду, учні використовують доповідь В. В. Щербицького на урочистому засіданні ЦК Компартії України і Верховної Ради УРСР, присвяченому 70-річчю проголошення Радянської влади на Україні і утворення Української РСР.

Велике місце на семінарі займає обговорення питань про ставлення народних мас до рішень з'їзду та про боротьбу за втілення їх у життя. При цьому використовуються репродукції картин Г. А. Небожатко «Перший Всеукраїнський з'їзд Рад» та А. М. Константинопольського й О. А. Хмельницького «Радянську владу на Україні проголошено» з альбому «Великий Жовтень»¹⁴ або кадри діафільму «Перемога Жовтня на Україні». На основі опрацьованих додаткових джерел учні розповідають про організацію збройних сил Радянської України, створення першого полку Червоного козацтва під командуванням В. М. Примакова, про повстання проти влади Центральної Ради в Катеринославі, Одесі, Миколаєві, про визволення України від петлюрівських військ. Значне місце займають під час бесіди й розповіді про братерську допомогу, яку подавали своїм українським братам воїни Російської Федерації.

Як показує практика, жваво проходить обговорення питань, пов'язаних з успіхами радянських військ у поході з метою визволення Києва від ворожих зграй буржуазних націоналістів, а також з повстанням робітників і солдатів у Києві 16—22 січня 1918 р. Щоб збагатити розповіді про героїзм робітників, червоногвардійців, червоних козаків та російських солдатів і моряків, що прийшли їм на допомогу, учні користуються

¹⁴ Великий Жовтень: Комплект картин (з методичними рекомендаціями).— К., 1986.— № 11—12.

репродукціями з картини В. А. Чеканюка «Арсенальці», кадрами названого діафільму, уривками з твору О. Довженка «Арсенал», планом Києва та іншими засобами унаочнення й конкретизації. В кінці заняття учні вписують дати основних історичних подій, які вивчалися на семінарі, до таблиці, складання якої було розпочато на першому уроці.

Учнівська теоретична конференція «Встановлення влади Рад у рідному краї» може бути побудована за різними планами. Якщо неподалік школи є історичний чи краєзнавчий музей, її краще проводити там. А в тих випадках, коли такої можливості немає, бажано зосередити в класі — кабінеті історії і суспільствознавства — зібрані учнями під керівництвом учителя краєзнавчі документальні і речові матеріали.

Теми доповідей залежать від подій, які відбувалися в рідному краї, але до них пред'являються такі вимоги:

— розкриття боротьби за владу Рад через призму подій загальносоюзного і загальнореспубліканського значення;

— ретельна перевірка достовірності фактів і подій, про які розповідається;

— дотримання у висвітленні подій і явищ класового партійного підходу;

— обговорення питань збереження і пропаганди історичних пам'яток, що збереглися в краї, про революційні події;

— виявлення найголовнішого краєзнавчого матеріалу для занесення до синхроністичної таблиці.

Конференція проводиться у довільній формі, але бажано регламентувати доповіді і виступи, щоб укластися у відведений час.

Завершується цей навчальний комплекс повторенням матеріалу трьох занять за текстовою синхроністичною таблицею.

Досвід свідчить, що складання такої таблиці допомагає учням краще запам'ятати основні дати революційних подій в країні, республіці, своєму краї. Таблиця дає можливість зорозово закріпити матеріал під час його повторення.

Вивчення теми завершується узагальненням пройденого матеріалу. У висновку підкреслюється те, що ідеї Великого Жовтня знаходять вияв у стратегічному курсі нашої партії на прискорення соціально-економічного розвитку країни. Заняття закінчується обговоренням завдань учнів і педагогів у справі здійснення реформи школи.

М. М. Лисенко (Київ)

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

М. С. Хрущов. Нарис політичної діяльності

Ю. І. Шаповал (Київ)

Останнім часом особі М. С. Хрущова приділяється велика увага. І це закономірно. Адже перебудова, демократизація всього нашого духовного життя надали реальну можливість об'єктивно, неупереджено подивитись на діяльність багатьох історичних осіб, побачити багатоаспектність, нюанси цієї діяльності, уникнути однобічних і далеких від наукових інтересів оцінок.

А зовсім нещодавно стосовно М. С. Хрущова картина була цілком протилежною. У вітчизняній історіографії він з повною підставою вважався практично невивченою політичною фігурою. Прочитати про нього була змога хіба що невеличкі енциклопедичні статті, які закінчувались неодмінною вказівкою на властиві йому «суб'єктивізм та волюнтаризм»¹. Написана істориком Р. О. Медведєвим книжка «Хрущов. Політична біографія» в нашій країні не була видана. Вона вийшла друком на Заході, де швидко стала популярною, і де, до речі, у минулі три десятиріччя інтерес до постаті Хрущова не вщухав, як не зменшується він і зараз. Одне із наочних підтверджень цього — колективна праця «Хрущов та хрущовізм», яку у 1987 р. надрукувало лондонське видавництво «Макміллан»².

І все-таки нині можна цілком оптимістично дивитись на перспективи правдивого осмислення діяльності М. С. Хрущова саме радянськими суспільствознавцями. Вчений і публіцист Ф. М. Бурлацький готує присвячене йому дослідження. Низка матеріалів про Хрущова, що з'явилася протягом 1988 р., містить і спеціальні статті³, і спогади⁴. Деякі автори прагнуть проаналізувати його діяльність у контексті історичного досвіду, який накопичено партією після XX з'їзду КПРС⁵.

¹ Хрущев Н. С. // Большая Советская Энциклопедия.— Изд. 3-е.— Т. 28.— М., 1978.— С. 407; Хрущев Н. С. // Украинская Советская Энциклопедия.— Т. 12.— Киев, 1985.— С. 117.

² Khrushchev and Khrushchevism.— L., 1987.— 243 p.

³ Бурлацкий Ф. Хрущев. Штрихи к политическому портрету // Лит. газета.— 1988.— 24 фев.; Шаповал Ю. Уроки Хрущова // Рад. Україна.— 1988.— 8 травня; Дробижев В. Н. С. Хрущев как политический деятель // Аргументы и факты.— 1988.— № 12; Левада Ю., Шейнис В. 1953—1964: почему тогда не получилось // Московские новости.— 1988.— № 18; Медведев Р. Н. С. Хрущев. Год 1957—укрепление позиций // Аргументы и факты.— 1988.— № 25; Медведев Р. Н. С. Хрущев. Год 1964-й—неожиданное смещение // Там же.— № 27; Стреляний А. Останній романтик // Рад. Україна.— 1988.— 9—11, 14—18, 21—24, 27, 28 вересня, 1, 2, 4, 5 жовтня; та ін.

⁴ Глазами истории // Сов. культура.— 1988.— 26 апреля; Вознесенский А. Ответ моему читателю // Там же.— 11 июня; Ромм М. Четыре встречи с Н. С. Хрущевым // Огонек.— 1988.— № 28.— С. 6—8, 25—26; Аджубей А. Те десять лет // Знамя.— 1988.— № 6.— С. 81—123, № 7.— С. 80—133; На смену придут другие — смелее и лучше нас // Комсомольская жизнь.— 1988.— № 17.— С. 1.— 13; Федоров Г. Проводы... // Огонек.— 1988.— № 33.— С. 26—27; Хрущев С. Пенсионер союзного значения // Там же.— № 40.— С. 26—30, № 41.— С. 26—29, № 42.— С. 26—29; № 43.— С. 25—48; Так рассудило время... // Собеседник.— 1988.— № 45.— С. 12—13.

⁵ Бутенко А. Советское общество после Сталина // Глобус.— 1988.— № 31.— С. 18—25; Глогов В. И. О некоторых уроках исторического опыта деятельности КПСС во второй половине 50-х — первой половине 80-х годов // Вопр. истории КПСС.— 1988.— № 4.— С. 57—73; Зубкова Е. Ю. Опыт и уроки незавершенных поворотов 1956 и 1965 годов // Там же.— С. 74—88; Опенкин Л. А. Были ли повороты в развитии советского общества в 50-е и в 60-е годы? // Там же.— № 8.— С. 52—65; Бурлацкий Ф. После Сталина. Заметки о политической оттепели // Новый мир.— 1988.— № 10.— С. 153—198.

Свої міркування про М. С. Хрущова висловлюють літератори, а також представники найширших кіл нашої громадськості, люди різних професій. Найбільш характерний приклад цього — стаття Ю. Буртіна «Вам, из другого поколенья...» у журналі «Октябрь» і відгуки читачів журналу на цю публікацію⁶.

Зауважимо: окрім В. І. Леніна, кожний керівник, який очолював після нього створену Леніним партію і Радянську державу, викликає у різних людей суперечливі і навіть протилежні думки. І справа не тільки у тому, що, як то кажуть, скільки людей — стільки й думок. Неоднозначною і суперечливою була діяльність згаданих політичних керівників. Різний рівень поінформованості, політичної культури, життєвого досвіду, здатності побачити головне і без коливань відкинути другорядне — все це, поза сумнівом, стимулює розмаїтість суджень і про М. С. Хрущова. Звернемось до деяких з них.

«...Він,— зазначає в «Литературной газете» Ф. Бурлацький, — був речником того напряму в партії, яке за інших обставин і, напевно, по-іншому виявилось представленим такими далеко не схожими діячами, як Дзержинський, Бухарін, Риков, Рудзутак, Кіров... Все більш убожіюче і, по суті, напівзруйноване село, технічно відстала промисловість, найгостріший дефіцит житла, низький життєвий рівень населення, мільйони ув'язнених у тюрмах і таборах, ізолюваність країни від зовнішнього світу — все це вимагало нової політики, радикальних змін. І Хрущов прийшов...»⁷.

А ось — прямо протилежна думка: «Згадайте фактичне зруйнування господарства країни до 1964 року; згадайте, як після XXII з'їзду, на якому безграмотний Хрущов пообіцяв за 20 років побудувати комунізм..., почали знищувати присадибні ділянки і відбирати худобу, і навіть свійську птицю. Згадайте, як у 1959 р. Хрущов бив черевиком по столу в будинку ООН... Згадайте і вражаючий за своєю безглуздістю поділ парткомів на промислові та сільські у 1962 році»⁸.

«При всіх своїх недоліках, непослідовності і т. д.,— вважає доктор історичних наук Г. Федоров,— Хрущов у цілому діяв в інтересах країни і народу»⁹, а один із читачів газети «Московские новости» переконаний, що саме «Хрущову ми зобов'язані початком відходу від більшовицьких класових позицій»¹⁰.

Можна вважати дискусійною або навіть неспроможною якусь окрему з наведених думок. Але взяті разом, вони засвідчують, що політичну постать М. С. Хрущова не досягнути за допомогою, так би мовити, «фрагментарного підходу». Фрагменти його життя і діяльності, ці своєрідні камінці історико-політичної мозаїки, слід завжди вибудовувати у цілісну картину. У протилежному випадку надто великим є ризик довільного вихоплення якогось одного боку минулого і, як правило, вихоплення того боку, який «вписується» у певну теоретичну конструкцію.

Народився М. С. Хрущов 15 (3) квітня 1894 р. в с. Калинівка Дмитрівського повіту Курської губернії. Про деякі сторінки своєї біографії він розповідав сам. Ось що, наприклад, він згадував про себе 27 вересня 1959 р., виступаючи по каналах американської телевізійної компанії «Найшнл бродкастинг компанії» під час свого офіційного візиту у США: «Скажу про себе: мій дід — неписьменний кріпосний селянин. Він був власністю поміщика і міг бути проданий чи навіть, як

⁶ Буртин Ю. «Вам, из другого поколенья...» // Октябрь.— 1987.— № 8.— С. 191—202; Тендряков В. На блаженном острове коммунизма // Новый мир.— 1988.— № 9.— С. 20—37; Почта Октября // Октябрь.— 1987.— № 12.— С. 190—205.

⁷ Бурлацкий Ф. Хрущев. Штрихи к политическому портрету // Лит. газета.— 1988.— 24 фев.

⁸ Почта Октября // Октябрь.— 1987.— № 12.— С. 191.

⁹ Федоров Г. Как нам оценивать Хрущева? // Московские новости.— 1988.— № 31.

¹⁰ Споры о прошлом — для будущего // Там же.— № 15.

це часто бувало, обмінений на собаку. Мій батько — шахтар, я сам також працював на шахті, слюсарем. Брав участь у громадянській війні, потім Радянська влада послала мене вчитися на робітничий факультет, а згодом — у Промислову академію. Тепер народ доручив мені високу посаду Голови Ради Міністрів»¹¹.

Якщо додати до цього участь у Великій Вітчизняній війні (Хрущов був у 1941—1944 рр. членом військових рад Київського особливого військового округу, Південно-Західного напрямку та п'яти фронтів), розгорнуту з ініціативи Микити Сергійовича гостру критику культу особи Сталіна та його наслідків, зусилля по руйнуванню стереотипів у зовнішній політиці, відверненню збройного зіткнення двох систем (слід згадати у цьому зв'язку конструктивні дії М. С. Хрущова і президента США Д. Кеннеді по врегулюванню Карибської кризи), то тут присутні майже всі основні елементи діяльності, на яких концентрували увагу ті, хто писав і говорив про Хрущова до жовтня 1964 р.

А почалась політична біографія молодого Хрущова у період нового революційного піднесення. Цікаве свідчення про формування активної суспільно-політичної позиції майбутнього партійного і державного діяча залишив начальник Катеринославського губернського жандармського управління. У своєму донесенні від 28 травня 1912 р. він зазначив, що серед осіб, які збирали пожертвування для родин розстріляних на Ленських копальнях робітників був і 18-річний учень слюсаря на заводі Боссе Микита Хрущов¹².

Така поведінка молодого робітника не пройшла непоміченою: незабаром йому довелося розпрощатися з заводом і шукати нову роботу. Пошуки виявилися нелегкими та все-таки він влаштувався на рутченківську шахту № 31, де працював камеронщиком, слюсарем, машиністом підйомної машини. І в цей час не вщухає його інтерес до революційного руху. Хрущов серед тих, хто розповсюджує орган ЦК РСДРП газету «Правда», влаштовує колективні читання. Наприкінці 1914 р. він перейшов на роботу у механічні майстерні Рутченківської копальні. Майстерні, де Хрущов працював слюсарем, обслуговували біля десятка шахт. Йому доводилося бувати на кожній з них, що сприяло розширенню кола його знайомств і контактів.

Після Лютневої революції його обирають членом Рутченківської Ради робітничих депутатів, потім членом об'єднаного військово-революційного комітету, згодом він очолив комітет бідноти свого рідного села. Член партії з 1918 р., під час громадянської війни він — червоноармієць, голова осередку, політрук, комісар батальйону, інструктор політвідділу 9-ї Кубанської армії.

Країна повертається до мирного життя, і знову М. С. Хрущов працює на Рутченківській копальні, керівництвом якою здійснювало управління, що складалось із голови та двох його помічників — з техніки та політроботи. За останню відповідав Хрущов. Невдовзі він став учнем робітфаку при Юзівському гірничому технікумі, де він навчався у 1922—1925 рр. Комунисти технікуму, в якому Хрущов очолював партійний осередок робітфаку, делегують його на IX Юзівську окружну конференцію (грудень 1923 р.), тут його обирають членом окружного комітету партії. Як член окружкому він працює дуже активно, часто буває на шахтах, заводах, навчальних закладах. Завдяки його вмінню спілкуватися і розмовляти з людьми на початку 1924 р. вдалося припинити робітничий страйк на одній із шахт Щегловського рудоуправління. У січні 1924 р. у складі делегації Донбасу він приїздить у Москву на похорон В. І. Леніна.

Після закінчення навчання члена окружкому М. С. Хрущова рекомендовано на партійну роботу: його знання життя та енергійна

¹¹ Лицом к лицу с Америкой.— М., 1959.— С. 484.

¹² Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 39, оп. 4, спр. 223, арк. 6 (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України).

натура помічені не тільки рядовими комуністами, а й керівництвом. З 1925 по 1929 рр. він проходить шлях від секретаря Петрово-Мар'їнського райкому КП(б)У Сталінської округи до зав. відділом і заступника секретаря Київського окружного КП(б)У. 20-ті роки були роками його становлення і як політичного діяча, і як особистості. Він користувався великим авторитетом не тільки серед членів партії, а й серед безпартійних, поводив себе просто, уважно ставився до людей. Саме у цей період виробляються кращі риси стилю його керівництва, приходять стале переконання в тому, що партійний керівник не може, не має права бути кабінетною людиною. Це переконання він проніс через усі роки свого перебування на високих партійних і урядових посадах.

Як делегат М. С. Хрущов бере участь у роботі XIV (1925 р.) і XV (1927 р.) з'їздів ВКП(б). На цих з'їздах, хід і рішення яких ще не вразили метастази сталінізму, точилася складна і гостра дискусія про шляхи соціалістичного будівництва, про розвиток внутріпартійного життя. На XIV з'їзді член Політбюро ЦК ВКП(б), один із лідерів «нової опозиції» Л. Б. Каменев скаже: «Ми проти того, щоб створювати теорію «вождя», ми проти того, щоб робити «вождя»... Особисто я вважаю, що наш генеральний секретар не є тією фігурою, котра може об'єднати навколо себе старий більшовицький штаб... Саме тому, що я неодноразово говорив це т. Сталіну особисто, саме тому, що я неодноразово говорив групі товаришів-ленінців, я повторюю це на з'їзді: я переконався, що тов. Сталін не може виконати ролі об'єднувача більшовицького штабу»¹³. Відомо, що ця думка Л. Б. Каменева не знайшла підтримки у делегатів з'їзду. Адже в той час Сталін зміцнював свої позиції, спираючись головним чином на молоді сили партії, до яких належав і М. С. Хрущов.

Збереглася фотографія, на якій робітники Донбасу, що приїхали вітати XIV з'їзд ВКП(б), зняті разом із Генеральним секретарем ЦК партії. У лівому нижньому кутку ми бачимо і М. С. Хрущова, якому йшов 32-й рік. Тоді, на XIV з'їзді ВКП(б), кожен з них навряд чи здогадувався, що невдовзі їм доведеться познайомитися близько. Навчання М. С. Хрущова у Промисловій академії (1929—1931 рр.) буде перерване запрошенням на партійну роботу у Москві. Секретар двох столичних райкомів, міськкому, другий секретар Московського обкому і перший секретар обох цих партійних комітетів — всі ці посади вписані у його анкету у 1931—1938 рр. Тут доречно буде нагадати, що на посаді керівника Московської парторганізації М. С. Хрущов у 1935 р. змінив одного із найближчих сталінських соратників — Л. М. Кагановича. Зрозуміло, що таке призначення не могло відбутися всупереч бажанню Сталіна. Про його ставлення до Хрущова у той час свідчать і слова з промови на передвиборних зборах виборців Сталінської виборчої округи м. Москви, яку Сталін виголосив 11 грудня 1937 р. у Великому театрі: «Товариші, признатись, я не мав наміру виступати. Але наш шановний Микита Сергійович, можна сказати, силоміць притяг мене сюди, на збори: скажи, говорить, хорошу промову»¹⁴.

Ще у 1934 р. на XVII з'їзді ВКП(б) М. С. Хрущова було обрано членом ЦК партії, а в січні 1938 р. — кандидатом у члени Політбюро ЦК ВКП(б). Все це передувало дуже відповідальному моменту у його житті і діяльності — поверненню на Україну, де він до грудня 1949 р. очолював республіканську партійну організацію (з перервою з березня по грудень 1947 р., коли першим секретарем був Л. М. Каганович). Одночасно з 1944 по 1947 рр. М. С. Хрущов був головою уряду

¹³ XIV съезд ВКП(б). 18—31 декабря 1925 р.: Стеногр. отчет.— М.— Л., 1926.— С. 274—275.

¹⁴ Сталін Й. Промова на передвиборних зборах виборців Сталінської виборчої округи м. Москви.— К., 1945.— С. 3.

Української РСР. Це був його перший досвід поєднання високої керівної партійної і державної роботи. З 1949 р. він знову і тепер уже назавжди у Москві: його обирають секретарем Московського обкому партії, потім (після смерті Й. В. Сталіна у березні 1953 р.) секретарем ЦК КПРС, а у вересні 1953 р. його політична кар'єра сягає вершини — його обрано Першим секретарем ЦК КПРС. Слід також додати, що з 1939 р. М. С. Хрущов був членом Політбюро ЦК (у 1952—1966 рр. цей орган мав назву Президія ЦК КПРС), а з 1958 р. до свого усунення у жовтні 1964 р. — головою Ради Міністрів СРСР. У 1957 р. американський журнал «Тайм» оголосив його «людиною року».

«Я,— скаже він у день свого 70-річного ювілею у квітні 1964 р.,— пройшов життєву «драбину», образно говорячи, не перестрибуючи через щаблі, виконуючи будь-яку доручену партією справу»¹⁵. І це, як свідчить навіть короткий виклад його біографії, справді так. Був в його житті період, який він завжди згадував з особливою гордістю — період, започаткований після смерті Й. В. Сталіна, ознаменований рішеннями XX з'їзду КПРС.

Нині вже досить багато написано про те, що саме у той час було зроблено спробу зламати адміністративно-командні методи керівництва, що утвердилися в усіх сферах суспільства в кінці 20-х — 30-х рр., відновити соціалістичну законність, надати соціалізму більше динамізму, перебудувати роботу найважливіших сфер економіки, скоротити управлінський апарат, ввести деякі матеріальні обмеження для нього, зробити акцент на всьому тому, що пов'язано із задоволенням потреб людини.

Можна по-різному ставитись, скажімо, до рішень лютого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС про реорганізацію органів управління промисловістю і будівництвом (про ліквідацію галузевих міністерств і створення раднаргоспів), чи до рішення листопадового (1962 р.) Пленуму ЦК КПРС про побудову партійних органів за виробничим принципом, але не можна не визнавати, що це був вияв пошуку нових, більш оптимальних форм керівництва в умовах, що змінилися. Слід також зауважити, що реформа 1957 р. своїм вістрям була спрямована проти, так би мовити, «відомчого егоїзму» певних управлінських структур. Не випадково створена тоді Вища Рада народного господарства взяла на себе координацію роботи промисловості і будівництва у загальнодержавному масштабі. І хоча практика цієї реформи виявилася невдалою і була засуджена, не за часів Хрущова, а пізніше, у період політичного «лідерства» Л. І. Брежнєва, бюрократично-відомчі проблеми загострилися вкрай та й сама кількість управлінських установ і їх апарату досягла колосального обсягу. Звичайно, дехто, як це було в минулі роки, саркастично оцінює «кукурудзяну епопею» Хрущова, його непослідовне ставлення до присадибних ділянок та й взагалі до індивідуальної ініціативи, його намагання «скасувати» травопільну систему чи оголосити непотрібними коней, декілька мільйонів яких було забито. Все це — незаперечні факти, як незаперечно й те, що невдовзі після 1953 р. настанова на збільшення виробництва товарів масового споживання поступилася місцем завданню переважного зростання виробництва засобів виробництва і переорієнтації капіталовкладень. Ніхто не забув і про те, що саме Хрущов санкціонував імпорту зерно.

Однак поруч з усім цим було б необ'єктивно забувати про позитивний ефект багатьох соціально-економічних заходів того часу. Якщо говорити про позитивні зміни у сільському господарстві, то саме тоді селяни отримали паспорти, гарантовану грошову оплату за свою працю, можливість самостійно змінювати місце роботи і мешкання. Пенсійна реформа сприяла збільшенню розмірів мінімальних пенсій.

¹⁵ Верный ленинец, беззаветный борец за мир и коммунизм. Сердечные поздравления и добрые пожелания в связи с 70-летием со дня рождения Н. С. Хрущева.— М., 1964.— С. 13.

З ініціативи М. С. Хрущова здійснювався перехід на 7-годинний робочий день всіх робітників і службовців, було запроваджено п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями. Особливо слід сказати про житлову реформу, внаслідок реалізації якої в другій половині 50-х і в 60-ті роки наша країна посіла провідне місце у світі по запровадженню житла на душу населення. У зв'язку з цим доцільно нагадати, що введення квартир на тисячу чоловік у 1985 р. у порівнянні з 1960 р. зменшилось і відповідно становило 7 і 12¹⁶. Таке становище можна розцінювати не тільки як закономірний підсумок характерного для «застійного» періоду залишкового принципу у виділенні коштів на розвиток соціальної сфери, а й як наслідок відмови від тих пріоритетів житлової політики, які були свого часу визначені при найактивнішій участі Хрущова.

Взагалі його ставлення до проблем будівництва — це самостійна і дуже цікава тема. Цим проблемам він приділяв виключну увагу у повоєнний період, працюючи і на Україні, і потім, в Москві. Про те, яку реакцію інколи викликала така його увага, свідчить хоча б такий приклад. У січні 1951 р. була скликана нарада з питань сільського будівництва та благоустрою в колгоспах Московської області. Промову М. С. Хрущова на нараді пізніше, 4 березня 1951 р., було надруковано у вигляді великої статті у газеті «Правда». У публікації відверто ставилось багато проблем будівництва на селі, вона була прийнята піклуванням про умови життя і праці колгоспників. Напевно, саме через це вона «не сподобалася» Сталіну. Редакції «Правди» було запропоновано надрукувати «виправлення», яке і з'явилося на першій сторінці газети 5 березня 1951 р.: «З недогляду редакції при опублікуванні у вчорашньому номері газети «Правда» статті тов. М. С. Хрущова «Про будівництво і благоустрій у колгоспах» випущена примітка від редакції, де йшлося про те, що стаття тов. М. С. Хрущова друкується у дискусійному порядку. Цим повідомленням ця помилка виправляється»¹⁷. Більше того, невдовзі був підготовлений закритий лист ЦК ВКП(б), який містив різку критику статті. Все це призвело до того, що будівництво на селі у багатьох місцях загальмувалося. У 1958 р. ЦК КПРС оцінив звинувачення на адресу статті як помилкові.

Можна говорити про недостатню послідовність і наполегливість М. С. Хрущова у здійсненні висунутої ним ідеї ротації кадрів, але не можна не бачити, що це була спроба створити не декларативний, а реальний демократичний механізм проти рецидивів культу особи, проти особистої залежності працівників від керівника, проти взаємного приховування хиб і помилок у роботі, проти тих працівників, які втрачають почуття відповідальності перед партією і народом. Не випадково положення затвердженого ХХІІ з'їздом партії (1961 р.) Статуту КПРС про оновлення на кожних чергових виборах складу ЦК і його Президії не менш як на чверть і обрання членів керівних партійних органів (від Президії ЦК до бюро первинних організацій) лише на три строки підряд (секретарі первинних парторганізацій могли обиратися підряд не більше як на два скликання) — всі ці положення були зняті ХХІІІ з'їздом у 1966 р. Такий підхід відповідав тій лінії, яку повели Л. І. Брежнев і його прибічники. Їх, гадаємо, схвилювали і налякали слова Хрущова, сказані на ХХІІ з'їзді, коли він обгрунтовував нові статутні положення: «Не секрет, що є у нас товариші, які в свій час були гідно оцінені і обрані на керівні пости і займають їх протягом цілих десятиріч. За цей час деякі з них втратили здатність творчо вести

¹⁶ О работе советских и хозяйственных органов по обеспечению выполнения программы жилищного и культурно-бытового строительства в свете решений XXVII съезда КПСС: Доклад заместителя Председателя Совета Министров СССР, председателя Госстроя СССР депутата Баталина Ю. П. // Правда.—1988.—26 мая.

¹⁷ Исправление ошибки // Правда.—1951.—5 марта.

справу, втратили почуття нового, стали гальмом. Залишати таких людей і далі на своїх постах тільки тому, що колись вони були обрані, було б неправильно. Чи ж нам замикатися в колі одних і тих самих осіб, колись обраних у керівні органи? Це не наш курс»¹⁸. До речі, у цьому виступі Хрущов порівняв партію і суспільство із організмом, що складається з окремих клітин і постійно оновлюється через те, що одні клітини відмирають, інші народжуються. І партія, і суспільство в цілому зазнають такого ж процесу, підпорядковані такому ж законні життя. Ось чому «не можна зупинити або порушити цей природний процес, не завдаючи шкоди розвитку організму партії і всього суспільства»¹⁹. Нині, з відстані десятиріч, затьмарених «застійними» явищами, які серйозно позначилися і на кадровому корпусі партії, більш чітко розумієш правильність і обгрунтованість цих суджень Хрущова. Але тоді, невдовзі після XXII з'їзду КПРС, політично «відмерти» доведеться самому Микиті Сергійовичу і, ясна річ, його ідеям щодо демократизації внутріпартійного життя.

Можна не поділяти лексику М. С. Хрущова у його критичних судженнях про Сталіна, але не визнавати об'єктивну потребу викриття культу особи і його кривавих наслідків чи розцінювати це викриття та реабілітацію чесних людей як «шкідливі» чи навіть «антибільшовицькі» може лише вкрай упереджена людина. Вельми показово у зв'язку з цим, що навіть такий переконаний противник лінії на «десталіналізацію» нашого суспільства, як В. М. Молотов у своїй промові на XX з'їзді КПРС, хоча й коротко, але досить ясно, сказав: «Підтриманий всією партією, Центральний Комітет твердо виступив проти чужого марксизмові-ленінізму культу особи, який відіграв у певний період таку негативну роль. Можна висловити впевненість, що цей з'їзд повністю схвалить цю принципіальну настанову»²⁰. Щоправда, така заява не завадила Молотову і його однодумцям з «антипартійної групи» вже у 1957 р. домогтися звільнення Хрущова з посади Першого секретаря ЦК КПРС, бо на їх думку викриття Сталіна зайшло надто далеко.

І хоча і сьогодні історія підготовки і проведення червневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС, який засудив і відкинув рішення більшості тогочасного складу Президії ЦК про заміну Хрущова Молотовим, все ще залишається «білою плямою», одне можна стверджувати впевнено: особиста мужність і твердість поведінки Хрущова, та підтримка, яку він мав з боку Центрального Комітету партії, стали перешкодою на шляху до багатьох непередбачених подій. Адже головні інспіратори виступу «антипартійної групи» — В. М. Молотов, Л. М. Каганович, Г. М. Маленков — несуть пряму, персональну відповідальність за найбільш страшні злочини сталінського часу, за фізичне знищення багатьох партійних, радянських, військових і комсомольських працівників. Ось чому їх успіх міг означати лише формування теорії і практики неосталінізму, протидію відновленню соціалістичної законності в країні, розвитку демократії.

Всім відомі спроби М. С. Хрущова командувати художньою і науковою інтелігенцією. Поза сумнівом, таку поведінку треба критикувати. Вельми показовими у цьому плані є дане у його промові на III з'їзді письменників СРСР (травень 1959 р.) визначення ролі радянських письменників як «автоматників»²¹ або стиль і зміст його розмови із представниками творчої інтелігенції на відомій зустрічі у грудні 1962 р., про яку так виразно розповів у своїх спогадах кіно-

¹⁸ XXII з'їзд КПРС. 17—31 жовтня 1961 р.: Стеногр. звіт.— Т. I.— К., 1962.— С. 239.

¹⁹ Там же.

²⁰ Молотов В. М. Промова на XX з'їзді КПРС.— К., 1956.— С. 27—28.

²¹ Хрущев Н. С. Служение народу — высокое призвание советских писателей. Речь на III съезде писателей 22 мая 1959 г. — М., 1959.— С. 13.

режисер М. Ромм²². Не можна не погодитись також з думкою письменника С. Антонова про те, що «за часів Хрущова відвертість та сміливість творчої думки заохочувалися далеко не завжди... Посилилося гоніння за так зване «очорнительство...»²³. У цьому зв'язку достатньо, наприклад, згадати історію навколо роману Б. Пастернака «Доктор Живаго», фільму М. Хуцієва «Застава Ілліча» або здійснений у лютому 1961 р. і трагічний за своїми наслідками для письменника В. Гроссмана «арешт» рукопису його роману «Життя і доля».

Однак, згадуючи про ці та інші факти, слід, на нашу думку, зважувати на дві обставини. По-перше, за часів Хрущова все-таки були не тільки створені, а й надруковані твори, що стали ферментом розкутої, критичної думки у радянському суспільстві (твори О. Твардовського, В. Дудінцева, І. Еренбурга, А. Вознесенського, Є. Євтушенка та ін.). Не варто забувати також про видатні успіхи вітчизняної науки того періоду, які, щоправда, мирно уживались із заохоченням Т. Д. Лисенка. По-друге, варто взяти до уваги думку письменника І. Еренбурга про те, що протягом перебування Хрущова при владі «нападки на письменників були пов'язані не з критикою літературних творів, а із зміною політичної ситуації»²⁴. Показовим у цьому відношенні був період його перебування на Україні. При його активній участі приймалися постанови ЦК КП(б)У з питань літератури і мистецтва у 1946—1948 рр., які своєю формою і змістом виходили із відомих «проробних» постанов ЦК ВКП(б) цього ж часу. У повоєнний же період, коли ЦК КП(б)У очолював Л. М. Каганович, у республіці безпідставно були звинувачені у націоналізмі відомі українські письменники. Носіями «націоналістичної отрути» були, зокрема, оголошені М. Рильський, Ю. Яновський, І. Сенченко. Більше того, створюючи враження, що у республіці «не все гаразд», Каганович став добиватися проведення Пленуму ЦК КП(б)У з порядком денним «Боротьба проти націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У». М. С. Хрущов, який був тоді на чолі Ради Міністрів УРСР, займав здебільшого очікувальну позицію, а от після від'їзду Кагановича (грудень 1947 р.) став рішуче запобігати багатьом перегибам і помилкам, що могли статися внаслідок цілеспрямованого вишукування Кагановичем всілякого роду «небезпек». Слід також підкреслити, що у Хрущова були добрі стосунки із багатьма літераторами. Наприклад, з М. О. Шолоховим або з П. Тичиною, якому він особисто (як, до речі, і видатному вченому, академіку Є. О. Патону) ще під час Великої Вітчизняної війни дав характеристику для вступу в члени партії. Разом із заявами Тичини і Патона ці характеристики були надіслані Сталіну²⁵.

І все-таки, навіть з огляду на сказане, було б принципово неправильно вимальовувати політичний портрет М. С. Хрущова за звичною схемою «він зробив те й те, але разом з тим», за чорно-білою схемою його намогильного пам'ятника. І «чорне», і «біле» у діяльності того чи іншого керівника враховувати, зрозуміло, треба. Але якщо зупинитись лише на цьому, для історика (або для того, хто цікавиться історією) виникає небезпека перетворитися у, так би мовити, хірурга, який втручається у живу тканину історії, розтинає її за власним розумінням. В. І. Ленін свого часу підкреслював необхідність дивитись на історію «з точки зору тих, хто її **творить**, не маючи можливості наперед **непогрішно** врахувати шанси, а не з точки зору інтелігента-міщанина, який моралізує «легко було передбачити... не треба було братися...»²⁶.

²² Ромм М. Четыре встречи с Н. С. Хрущевым // Огонек.—1988.—№ 28.—С. 6—8; 25—26.

²³ Антонов С. Воспитывать правдой // Сов. культура.—1988.—19 января.

²⁴ Эренбург И. Люди, годы, жизнь // Огонек.—1988.—№ 24.—С. 28.

²⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 862, арк. 4, 10.

²⁶ Ленін В. І. Передмова до російського перекладу листів К. Маркса до Л. Кугельмана // Повне збір. творів.—Т. 14.—С. 352.

Подивимось саме з такої точки зору на політичну біографію М. С. Хрущова, на все його одинадцятирічне перебування на чолі партії, і ми ще глибше зрозуміємо справедливість тієї істини, що давати оцінку політичному діячеві слід не за те, чого він не міг зробити, а за зроблене ним. Ми зрозуміємо багато з того, що називають парадоксами «хрущовської відлиги».

Ось, наприклад, літератор О. Г. Мусієнко, згадуючи про ці парадокси, говорив про «половинчатість, недовершеність, намагання Хрущова їхати одночасно на двох конях, що розбігаються врізнобіч, у політиці викорчовування наслідків культу особи»²⁷.

Але давайте вдумаємося: це сьогодні легко розмірковувати навколо непослідовності М. С. Хрущова. А чому б не поставити проблему дещо інакше — чи міг взагалі бути до кінця послідовним у боротьбі з культом особи діяч, який сам певною мірою доклав руку до формування і забезпечення цього культу, який відчував власну провину за його наслідки. До речі, одне із свідoctв про це лишив, сам того не бажаючи, ще один літератор — український драматург О. Є. Корнійчук. Виступаючи на XV з'їзді КП(б)У (травень 1940 р.), він, зокрема, сказав: «...В найважчу хвилину на Україну прислав великий Сталін свого вірного соратника Микиту Сергійовича Хрущова, який повів українських більшовиків на боротьбу з ворожим кублом і розгромив його залізною рукою»²⁸.

Приїзд Хрущова на Україну і справді відбувся у найважчий і трагічний для всієї країни період — йшов 1938 рік. У розпалі був культ особи з усіма його атрибутами — ушлявленням Сталіна, духовним та фізичним терором, деформацією соціально-економічних відносин. М. С. Хрущов не міг не розуміти, для чого знищується найбільш інтелектуальна і стійка частина ленінської гвардії.

Однак сталінській адміністративно-командній системі не потрібні були діячі, які можуть не тільки поставити під сумнів те чи інше рішення «зверху», а й при нагоді запропонувати і обґрунтувати альтернативну лінію. Ця система потребувала лише «бійців» і «командирів» на чолі з «фельдмаршалом».

Поза сумнівом, Хрущов добре засвоїв механіку і риторіку цієї системи, адже він встиг побувати і «бійцем», і «командиром». Бути кимось іншим за тих умов значило піддавати себе і своїх близьких смертельній небезпеці. З огляду на все це не слід замовчувати або якось ігнорувати той факт, що на цьому етапі своєї політичної кар'єри М. С. Хрущов був «сталіністом» або, як сказано у статті про нього у другому виданні Малої Радянської Енциклопедії, «вірним учнем і соратником Сталіна», що «вів нещадну боротьбу проти троцькістсько-бухаринської зграї ворогів народу»²⁹.

Дуже хотілося б написати, як це зробив нещодавно у своїх спогадах один із родичів М. С. Хрущова, що Микита Сергійович не «заплямував» себе участю у репресіях³⁰. В ім'я історичної правди, однак, зробити цього не можна, адже він був керівником, «першою особою» і у Московській парторганізації, і на Україні, а значить, несе відповідальність за все, що коїлось із людьми, якими він керував. «Політичний керівник, — підкреслював В. І. Ленін, — відповідає не тільки за те, як він керує, але й за те, що роблять керовані ним. Цього він іноді не знає, цього він часто не хоче, але відповідальність лягає на нього»³¹.

Але у тім-то й річ, що М. С. Хрущов багато знав і багато чого робив свідомо. Так, у 1935 р. у доповіді на зборах партійного активу

²⁷ Громадська позиція літератури і перебудова: Доповідь на партійних зборах Київської організації СПУ // Літ. Україна.—1988.—№ 7.—С. 2.

²⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 602, арк. 52.

²⁹ Хрущев Н. С. // Малая Советская Энциклопедия.—М., 1947.—С. 493—494.

³⁰ Ад жубей А. Те десять лет // Знамя.—1988.—№ 6.—С. 113.

³¹ Ленін В. І. Про професійні спілки, про поточний момент і про помилки т. Троцького // Повне збір. творів.—Т. 42.—С. 210.

м. Москви, говорячи про звільнення з посади секретаря ЦВК СРСР та виключення з партії А. С. Єнукідзе, він зазначав: «Єнукідзе протягом багатьох років користувався великим авторитетом і довірям партії, обіймав найвідповідальнішу посаду у нашій Радянській державі. Тим більш правильним є рішення ЦК про виведення його із членів ЦК і виключення із рядів партії»³².

Неправильно було б сьогодні, скажімо, робити вигляд, ніби це не М. С. Хрущов, а хтось інший у промові на XVIII з'їзді ВКП(б) (1939 р.) говорив: «Український народ з ненавистю ставиться до буржуазних націоналістів, до усіх цих підлих шпигунів любченків, хвиль, затонських та іншої нечисті. Ці недолюдки людства, прокляті трудящими Радянської України... Успішна боротьба за комунізм не повинна ослаблювати нашу волю, наше загартування у боротьбі з ворогами. Ми повинні суворо пам'ятати слова великого Сталіна про капіталістичне оточення. Наші успіхи повинні ще більше загострити нашу пильність та відточити нашу зброю для нещадного винищення ворогів»³³.

Прикро не тільки, що М. С. Хрущов говорив як про «фашистів» про таких безпідставно звинувачених партійних і державних діячів, як А. А. Хвиля, В. П. Затонський, П. П. Любченко, але й те, що з його приїздом у 1938 р. на Україну, за документами НКВС, відбувся «докорінний перелом у розгромі ворожих формувань і троцькістського підпілля», змінилася каральна практика, коли майже всі арештовані засуджувались до вищої міри покарання. І сталося все це, як сказано у одному документі, «на підставі безпосередніх вказівок наркома внутрішніх справ СРСР Єжова по усуненню антирадянського підпілля, даних ним під час приїзду на Україну (лютий), під керівництвом секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова»³⁴.

Все це необхідно враховувати, тим більше, що приїзд М. С. Хрущова на Україну збігся із певною зміною акцентів у політиці боротьби з «ворогами народу». У цей час страшні наслідки репресій виявились настільки очевидними, що, у відповідності з рішеннями січневого (1938 р.) Пленуму ЦК ВКП(б), почалося виправлення помилок, які мали місце при виключенні комуністів із партії. Чесні працівники відновлювалися в ВКП(б). У Звіті ЦК КП(б)У, з яким М. С. Хрущов виступив у червні 1938 р. на XIV з'їзді КП(б)У, він наводив факти, що свідчили про масштаби негативних явищ у житті парторганізацій. У Києві, наприклад, компрометуючі матеріали були подані на половину складу міської парторганізації, а із 130 комуністів Академії наук 111 були «відзначені» такими матеріалами³⁵. З квітня 1937 по травень 1938 рр. з партії було виключено 16511 членів і кандидатів у члени КП(б)У, або 5,8 % комуністів, причому тільки за перше півріччя 1937 р. було виключено 11270 чоловік³⁶.

На цьому ж з'їзді говорив М. С. Хрущов і про перегляд багатьох справ, про те, що з січня по травень 1938 р. у партійних лавах було поновлено 3135 чоловік³⁷. Але було б, як ми вже зрозуміли, наївно на цій підставі вважати, що з приїздом Хрущова запанувала суцільна справедливість. В умовах культу особи і пов'язаного з ним антидемократизму такого взагалі не могло бути, про що свідчить, зокрема, наведена вище кількість відновлених членів партії. Крім того, відповідальність за перегини у боротьбі з «ворогами народу» покладалася на нещодавно викритих, нових «ворогів», на тих самих партійних

³² Хрущев Н. С. Итоги июньского Пленума ЦК ВКП(б) и задачи Московской партийной организации: Доклад на собрании московского партийного актива 10 июня 1935 г.— М., 1935.— С. 24.

³³ XVIII съезд ВКП(б). 10—21 марта 1939 г.: Стеног. отчет.— М., 1939.— С. 169—170.

³⁴ На сторожі безпеки Вітчизни // Рад. Україна.— 1938.— 9 серпня.

³⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 548, арк. 80.

³⁶ Там же, арк. 77.

³⁷ Там же, арк. 78.

працівників, які ще вчора вважалися активними «бійцями» за чистоту партії. У резолюції XIV з'їзду КП(б)У на Звіт, з яким виступив М. С. Хрущов, про це говорилося так: «Підлі вороги народу, що орудували на Україні в деяких партійних організаціях, все робили для того, щоб гальмувати виконання рішень Пленуму ЦК ВКП(б), затримувати виправлення помилок, сіяти невпевненість і підозрілість у партійних рядах, перебити більшовицькі кадри...»³⁸.

Коли знайомишся з такими фактами, зайвий раз переконалися: непросто, так би мовити, неоднолінійно розвиваються суспільно-політичні процеси. І ті політичні діячі, які стали жертвами, і ті, хто, як М. С. Хрущов, вижив і потім розгорнув гостру критику сталінських методів керівництва,— всі вони були дітьми свого часу. То ж не слід одних ідеалізувати, а політичні портрети інших змальовувати виключно чорною фарбою. У житті все було значно складнішим. І, скажімо, те, що й М. С. Хрущов певною мірою є відповідальним за беззаконня, зовсім не принижує його авторитет як діяча, що знайшов у собі сили і мужність засудити ці беззаконня, виступити проти сталінізму і сталіністів. Наведені факти дозволяють також зрозуміти, чому саме Хрущов був не повною мірою послідовним у викритті злочинів сталінізму і чому, проголосивши лінію на таке викриття, користуючись висловлюванням О. Г. Мусієнка, їхав Микита Сергійович не на двох конях, а на одному, ним самим обраному, і їхав з тією швидкістю, яка йому здавалася оптимальною.

Хочу, щоб мене правильно зрозуміли. Я не виправдовую того, чого не можна виправдати, а лише прагну підкреслити, що нелегко було М. С. Хрущову зважитись на критику тієї системи відносин і цінностей, продуктом якої сам він був. Він зважився. Не варто цього недооцінювати. При всіх недоліках це все-таки був урок мужньої ініціативи М. С. Хрущова особисто і тих, хто його підтримав.

Тепер більш уважно придивимось до такого вкрай неприємного явища, як захвалювання особи Хрущова. Воно особливо посилюється в останні роки його політичної діяльності і мало різноманітний характер. Його не тільки оголошували «невтомним борцем за мир і комунізм» чи пояснювали, як це зробив на XXII з'їзді КПРС О. І. Аджубей, що в ООН «просто здорово було, коли товариш М. С. Хрущов одного разу, під час однієї з провокаційних промов, яку виголошував західний дипломат, зняв черевик і почав ним стукати по столу»³⁹.

Під пером деяких авторів Хрущов поставав «одним із активних творців Червоної Армії і організаторів перемоги молоді республіки Рад над іноземними інтервентами та внутрішньою контрреволюцією»⁴⁰. Письменник Ф. Абрамов з гіркою констатував, що «раніше всі перемоги у Вітчизняній війні приписувалися Сталіну, тепер — Хрущову»⁴¹. Ясна річ, для перебільшення значення діяльності Хрущова немає жодних підстав. І все-таки не варто поспішати з іронією чи сарказмом. М. С. Хрущов був вихований за законами ієрархічної адміністративно-командної системи. Ця система визнавала не тільки культ «верховного вождя», а й «культики» структурно йому підлеглих чи регіональних вождів. За правилами цієї системи і успіхи, і тим більше прорахунки у роботі обов'язково (хоч далеко не завжди об'єктивно) повинні були персоніфікуватись. Саме в цьому, а також, ясна річ, у людських якостях М. С. Хрущова слід шукати витoki розмов про «нашого Микиту Сергійовича», або, скажімо, того, що працюючи ще на Україні, він «не заперечував» тим, хто так чи інакше намагав-

³⁸ Резолюція XIV з'їзду КП(б)У на Звіт Центрального Комітету КП(б)У.— К., 1938.— С. 15.

³⁹ XXII з'їзд КПРС. 17—31 жовтня 1961 р. Стеногр. звіт.— Т. 2.— С. 445—446.

⁴⁰ Рассказ о почетном шахтере.— Сталино, 1960.— С. 52.

⁴¹ Абрамов Ф. «Если тебе дорога советская литература» // Сов. культура.— 1987.— 12 дек.

ся відзначити його «особистий внесок» або поруч із заслугами «товариша Сталіна» згадував заслуги «його найближчого соратника товариша Хрущова».

Проте не іронію повинні викликати ці та інші факти, а серйозні роздуми про необхідність створення такого механізму, який би гарантував партію і державу від небезпеки нових культів і культиків, на догоду яким переписується історія, від того, щоб ніколи не було перейдено рубікон між нефальшивим авторитетом керівника і штучним пієтетом у ставленні до нього, адже саме на останньому роблять кар'єру пронозувати і користюлюбні діячі. Приклад М. С. Хрущова і осіб навколо нього дає повчальний урок, який ще належить засвоїти.

Але чи не найважливіший його урок пов'язаний з пошуками шляхів суспільного оновлення у середині 50-х — на початку 60-х рр. Ми справедливо вважаємо, що головні причини невдач реформ, які здійснювались у той період, полягають в тому, що вони не спирались на широке розгортання процесів демократизації, а якісно нові завдання внутрішньої та зовнішньої політики, партійного будівництва розв'язувались нерідко волюнтаристськими методами, з допомогою старого політичного й економічного механізму. Яскравою ілюстрацією хрущовського волюнтаризму є не тільки експериментаторство з кукурудзою, а й включене з його санкції у третю партійну Програму завдання протягом двох десятиріч (1961—1980 рр.) створити матеріально-технічну базу комунізму. І як знов-таки тут не вказати на джерела цього прагнення декретувати впровадження комунізму. Джерела ці — у рішеннях ще довоєнного XVIII з'їзду ВКП(б), на якому Й. В. Сталін обгрунтував можливість побудови комунізму у одній країні і необхідність існування держави в період комунізму⁴².

В котрий раз М. С. Хрущов, який не тільки не був теоретиком, а й не вдавав із себе теоретика, виявився надто старанним сином свого часу. Однак справа не в тому, що він з тих чи інших причин робив помилки. І не в тому, що він, як пише Ф. Бурлацький, у виробленні реформ спирався не на вузьку групу експертів, а на апарат (адже помилитись можуть і експерти). Справа, напевно, насамперед в тому, що він як керівник не відчував потреби у постійному критичному аналізові власної політики (а не тільки політики своїх попередників), не наполягав на виправленні, корекції рішень, які виявилися неточними або помилковими. А як зауважував В. І. Ленін: «Не визнавати того, що є — не можна: воно само примусить себе визнати»⁴³. Так воно зрештою і вийшло, якщо згадати про деякі програмні положення, що не витримали іспиту часом або не були економічно обгрунтовані.

Некритичне, поверхове ставлення до рішень, непродуманість яких засвідчувало саме життя, дорого коштували партії і країні. Все це ускладнило вихід соціалізму на новий етап, скомпрометувало прогресивні починання середини 50-х рр. Дорого це коштувало, зрозуміло, і самому М. С. Хрущову, який так і не зміг відмовитись від адміністративно-командної спадщини, не зміг бути гідним власних слів про те, що керівник повинен «ніколи не чванитися своїм становищем», а той, хто «забуває про це, жорстоко розплачується за такі помилки»⁴⁴.

Сказавши це в жовтні 1961 р., Микита Сергійович ніби напорочив жовтень 1964 р., коли принципові противники лінії XX з'їзду партії використали вади свого лідера для того, щоб згасити імпульс оновлення і, хоч і непослідовної, демократизації всього нашого суспільного життя.

Тричі Герой Соціалістичної Праці (роки присвоєння 1954, 1957, 1961), Герой Радянського Союзу (отримав звання у 1964 р. у зв'язку з

⁴² XVIII съезд ВКП(б). 10—21 марта 1939 г.: Стеногр. отчет.— С. 36.

⁴³ Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б). 18—23 березня 1919 р. Доповідь про партійну програму 19 березня // Повне зібр. творів.— Т. 38.— С. 157.

⁴⁴ XXII з'їзд КПРС. 17—31 жовтня 1961 р.: Стеногр. звіт.— Т. 2.— С. 559.

70-річчям), лауреат Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» і премії імені Т. Г. Шевченка, нагороджений багатьма орденами, персональний пенсіонер союзного значення М. С. Хрущов помер 11 вересня 1971 р.

* * *

У контексті радянської історії М. С. Хрущов постає складною, суперечливою особою. Різноманітні і навіть протилежні думки і почуття викликає його діяльність. Реагувати на неї, дійсно, можна по-різному, а от ігнорувати її уроки не слід ні за яких обставин. Зважений, всебічний аналіз цих уроків повинен працювати на перебудову, сприяти конструктивній роботі по вірному вибору засобів і шляхів нашого руху вперед. Поза сумнівом, слід продовжити і вивчення політичної біографії М. С. Хрущова. Це буде одним із наочних підтверджень того, що сьогодні у нашому суспільстві, як зазначав на ХІХ партконференції М. С. Горбачов, «знову в пошані пошук істини, правди, а не вигоди, знову в ціні сміливість об'єктивних досліджень, а не кон'юнктурні пошесті»⁴⁵.

⁴⁵ Матеріали ХІХ Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу. 28 червня — 1 липня 1988 р.— К., 1988.— С. 82.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції й громадянської війни на Україні

В. Х. Ауссем *

Ауссем Володимир Християнович (автобіографія) народився у 1879 р. в м. Орлі у сім'ї вчителя. Виховувався там же в кадетському корпусі, по закінченні якого не продовжував військової служби, оскільки під впливом старшого брата уже ознайомився із соціалістичним вченням і був членом гімназичного марксистського гуртка¹. Вступив у 1899 р. до Харківського технологічного інституту. Тут увійшов до студентської соціал-демократичної групи, працював у робітничих гуртках, брав участь у першотравневій демонстрації 1900 р. (першій в Росії)², студентському русі й у березні 1902 р. був заарештований і висланий під нагляд поліції на батьківщину. До того часу був уже членом РСДРП, комітет якої під керівництвом Мартова, що жив у той час під наглядом у Полтаві, створений був у Харкові в 1900 р.³ Висилку було замінено дозволом виїзду за кордон, де пробув до початку 1904 р., закінчив політехніку у Брауншвейгу. Після повернення жив у Подільській губернії, де організував соціал-демократичні осередки на цукрових заводах, керував страйковим рухом, а також аграрним селянським, який також мав на Поділлі страйковий характер. Був кандидатом на виборах до II Думи від робітничої курії.

З 1906 р., вдало уникнувши арешту (виїхав за кілька годин до прибуття жандармів), жив у Чернігівській губернії на цукровому заводі без прописки, даючи хабарі місцевій поліції. Протягом цього часу, у зв'язку з тяжким станом здоров'я (туберкульоз), активної роботи в партії не вів, підтримуючи зв'язки з київською та конотопською організаціями.

Під час війни був мобілізований як ополченець; після Лютневої революції потрапив до Києва, де був членом Ради солдатських депутатів, працював в ополченських дружинах.

Після липневих подій «за большевицкую агітацію», як говорилося в безграмотному рапорті фельдфебеля, був переведений до Полтави, де залишився до грудня тов. голови раддепу, потім, після Жовтня,—ревкому⁴. У грудні, будучи делегованим на I-й Всеукраїнський з'їзд більшовиків⁵, обраний до Г.К.(б)У⁶, ЦВКУ і народним секретарем фінансів⁷.

У лютому 1918 р., в момент наступу німців на Україну вийшов разом з Пятаковим, Бош, Бакинським і Чудновським⁸ зі складу уряду і пішов на фронт⁹, де командував загонами Червоної гвардії аж до очищення України радянськими військами. Влітку і восени 1918 р. як член цвіревкому¹⁰ України перебував у нейтральній зоні¹¹, звідки керував повстанським рухом на Україні і формував обидві повстанські дивізії¹².

Після німецької революції 1918 р. командував групою військ харківського напрямку¹³, згодом — II українською армією¹⁴, яка очистила східну частину України від петлюрівців, денікінців і десанту Антанти в Одесі та Севастополі. З липня 1919 р. член реввійськради 8 армії¹⁵, бої проти Мамонтова і Шкуро. У 1920 р. працював по ВРНГ в хімічній промисловості¹⁶. З 1921 р. по 1925 р.— за кордоном як повпред УСРР у Берліні¹⁷, де підписав договір про взаємне визнання з Німеччиною, договір з Грецією від імені СРСР, потім повпредом СРСР у Відні¹⁸. У 1925—26 рр. головою ВРНГ УСРР¹⁹.

* Текст до друку підготував та склав примітки доктор історичних наук, професор Ю. М. Гамрецький.

ПРИМІТКИ

¹ Його брат — Ауссем Отто Християнович (народ. у 1875 р.) був членом гімназичного народницького, а потім і марксистського гуртків у м. Орлі. В 1893 р. був виключений з Московського, а в 1894 р. — з Київського університетів за участь у студентському революційному русі.

² Першотравнева політична демонстрація харківських робітників у 1900 р. відкрила собою цілу смугу політичних страйків і вуличних демонстрацій пролетаріату країни.

³ У серпні 1898 р. соціал-демократи Харкова схвалили рішення I з'їзду РСДРП і створили Харківський комітет РСДРП.

⁴ До жовтня 1917 р. входив до складу президії Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів. Крім нього, у її складі було 2 більшовики (з шести членів президії).

⁵ Тут В. Х. Ауссемом допущено неточність. Його було обрано делегатом на I Всеукраїнський з'їзд Рад і на обласний з'їзд РСДРП(б) Південно-Західного краю у Києві.

⁶ 3—4 грудня 1917 р. у Києві відбувся обласний (крайовий) з'їзд РСДРП(б), на якому було створено (з 9 чол.) Головний комітет РСДРП(б) — соціал-демократії України — центр більшовицьких організацій України, куди ввійшов і В. Х. Ауссем.

⁷ На I Всеукраїнському з'їзді Рад 12(25) грудня 1917 р. було обрано Центральний Виконавчий Комітет Рад України у складі 41 чол. 17(30) грудня ЦВК Рад України створив Робітничо-селянський уряд України — Народний Секретаріат з 12 секретарів.

⁸ Г. Л. Пятаков не входив до складу Народного Секретаріату. 6 листопада 1917 р. його було відкликано до Петрограда, де призначено головним комісаром Державного банку. Брав активну участь у боротьбі проти німецько-австрійських окупантів. Г. І. Чудновський також не був членом Українського Радянського уряду. Командував одним з червоногвардійських загонів.

⁹ 5 березня 1918 р. члени Народного Секретаріату і ЦВК Рад України В. Х. Ауссем, Є. Б. Бош, С. С. Бакинський та Ю. М. Коцюбинський подали до Президії ЦВК заяву про відставку з проханням відправити їх на фронт.

¹⁰ Всеукраїнський Центральний військово-революційний комітет — ВЦВРК — надзвичайний орган, створений ЦК КП(б)У відповідно до постанови I з'їзду КП(б)У з метою здійснення керівництва визвольною боротьбою трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини. Припинив свою діяльність наприкінці листопада 1918 р. у зв'язку із створенням Тимчасового робітничо-селянського уряду України.

¹¹ Нейтральна територія шириною від 10 до 40 км між тимчасовими кордонами Радянської Росії та окупованими районами України. Встановлена згідно з договором про перемир'я від 4 травня 1918 р. делегацією РСФФР і представниками німецького командування.

¹² 22 вересня 1918 р. ВЦВРК віддав наказ про формування в «нейтральній зоні» 1-ої і 2-ої повстанських дивізій. Першою з них командував М. Г. Кропив'янський. В. Х. Ауссем з 22 вересня до 1 грудня 1918 р. командував Другою українською радянською дивізією, створеною з повстанських і партизанських загонів для боротьби проти німецько-австрійських окупантів і гетьманців. У грудні 1918 р. виконував обов'язки начальника штабу Реввійськради Червоної Армії України.

¹³ Групу військ харківського напрямку створено 13 січня 1919 р. у складі Українського фронту для боротьби проти військ Директорії, інтервентів і денікінців. До початку лютого нею командував В. Х. Ауссем, потім — А. Є. Скачко.

¹⁴ 2-ю Українською радянською армією командував А. Є. Скачко.

¹⁵ У червні—жовтні 1919 р. В. Х. Ауссем — член Реввійськради 8-ої армії, яка вела бої проти денікінців.

¹⁶ ВРНГ — Вища Рада народного господарства — діяла при Раднаркомі РСФФР. На неї покладалося регулювання і керівництво всім економічним життям країни.

¹⁷ Повпред — повноважний представник — вищий ранг радянського дипломатичного представника (до 1941 р.).

¹⁸ Дипломатичні відносини СРСР з Німеччиною було встановлено 23 липня 1923 р., з Австрією — 25 листопада 1924 р., з Грецією — 8 березня 1924 р.

¹⁹ ВРНГ УСРР регулювала економічне життя республіки, спрямовувала діяльність місцевих господарських органів на подолання розрухи і відбудову економіки.

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Про формування в Одесі батальйону ім. В. І. Леніна в 1918 р.

Створення Збройних Сил першої у світі соціалістичної держави було пов'язане із значними труднощами. Доводилося організувати оборону республіки й будувати нову армію безпосередньо у вогні жорстоких битв з ворогами молоді Радянської влади як усередині країни, так і за її межами, в умовах блокади, голоду та розрухи. Треба було, як писав В. І. Ленін, «збирати сили і з найтяжчими труднощами закласти фундамент нової армії, Червоної Армії, в країні, яка розорена і змучена війною, як ні одна країна в світі...»¹.

Суворим випробуванням для перших частин і загонів Червоної Армії став напад військ кайзерівської Німеччини на Радянську республіку. На заклик вождя пролетаріату робітники й селяни відповіли масовим вступом до лав РСЧА. «Іншого ставлення до своєї робітничо-селянської влади і не можна було чекати»², — писав В. І. Ленін.

Декрет про створення Робітничо-Селянської Червоної Армії в Одесі було одержано 20 січня 1918 р. 24 січня з'явився наказ штабу Одеського військового округу про формування перших добровільних частин. У ньому, зокрема, говорилося: «Негайно почати запис добровольців в усіх частинах військ округу, управліннях військових начальників, етапних комендантів, роздавальних пунктах, у цивільних демократичних організаціях і соціалістичних партіях, які визнають Радянську владу»³.

Ситуація на півдні України ускладнювалася ще й тим, що наприкінці січня 1918 р. румунські війська в кількох місцях переправилися на лівий берег Дністра, захопили порти Ізмаїл, Вилкове, Кілія, які героїчно захищали моряки й червоногвардійські загони. 31 січня вони зайняли станцію Слобідка.

14 лютого на засіданні Одеської Ради робітничих, солдатських і матроських депутатів розглядалося питання про організацію добровільних батальйонів. Було прийнято спеціальну постанову, в якій, зокрема, говорилося: «Організувати в Одесі революційний батальйон і керуватися при цьому декретом Народних Комісарів...»⁴. Вже 18 лютого у газеті «Одесский листок» було надруковане таке оголошення: «Всі фабрично-заводські комітети, районні комітети й робітничі спілки штаб прохає направляти бажаючих вступати в ряди батальйону імені В. І. Леніна, який ми формуємо... Виключно з числа робітників, які пред'явили рекомендацію фабрично-заводських комітетів. Також прохає бойові дружини ... надіслати своїх представників для ознайомлення з функціями штабу...»⁵⁻⁶.

Офіційно історія батальйону імені В. І. Леніна, сформованого в Одесі, — однієї з перших частин РСЧА — бере свій початок з лютого 1918 р. Але практично вона почалася значно раніше і веде свій родовід із Січневого повстання в місті, коли його майбутні бійці пройшли непогану школу бойової підготовки у загонах Червоної гвардії. Разом

¹ Ленін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади // Повне зібр. творів.— Т. 38.— С. 42.

² Ленін В. І. На діловий ґрунт // Там же.— Т. 35.— С. 390.

³ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине // Сб. документов.— Киев, 1957.— Т. 3.— С. 198.

⁴ Там же.— С. 213.

⁵⁻⁶ Одес. листок.— 1918.— 18 февр.

з революційними солдатами й матросами вони громили контрреволюційні війська Центральної ради та юнкерів.

Обороняти Одесу й навколишні райони мала 3-я Українська Радянська армія. «Виконуючи ленінські вказівки,—говориться у книзі «З історії Одеської партійної організації»,—Одеський Раднарком готувався захищати Одесу. Оборону міста було покладено на 3-тю Українську Радянську Армію, якою командував член виконкому Румчероду П. С. Лазарев. Було створено Надзвичайний штаб по обороні Одеси. У місті терміново формувалися військові частини, цементуючим ядром яких були комуністи та червоногвардійці. В ті дні, зокрема, з революційних робітників Одеси було сформовано батальйон імені В. І. Леніна, який вкрив себе славою на фронтах громадянської війни»⁷.

Потрапити до його складу було важко, бажаючих зробити це виявилось чимало. Відібрали лише 570 чол., які встигли зарекомендувати себе з найкращого боку. Серед них були робітники заводів і фабрик, портовики, члени Спілки робітничої молоді, червоногвардійці — представники 15 національностей. З Ананьївського повіту до Одеси прибули 80 селян. Вони звернулися з проханням зарахувати їх до складу батальйону. Але їм відмовили, оскільки приймали лише робітників. Тоді вони пішли до члена президії міськради М. І. Рудницького, який був комісаром загону. Він наказав як виняток прийняти їх усіх⁸.

Ким же були вони, бійці цього батальйону? Одним з його організаторів став Микола Іванович Рудницький, член партії з квітня 1917 р. З юнацьких років брав участь у пропагандистській роботі. У 1905 р. його обрали до Ради робітничих депутатів. За революційну діяльність неодноразово заарештовувався. Протягом 1913—1917 рр. за вироком суду відбував строк свого ув'язнення у Сольвичегодську. Після перемоги Великого Жовтня повернувся до Одеси, відіграв важливу роль у створенні Червоної гвардії, а згодом і частин Червоної Армії.

Іван Свиридонович Голенков — член КПРС з листопада 1917 р. Працював у кондитерській на Дерибасівській вулиці в Одесі. Разом із старшим братом — соціал-демократом — успішно виконав своє перше партійне доручення: за завданням більшовиків відносив записки на явочні квартири, взяв участь у Жовтневому Всеросійському політичному страйку. Під час першої світової війни — на фронті. Член полкового комітету, був обраний делегатом I з'їзду солдатів Західного фронту. Згодом — у Червоній гвардії. Одержав таку рекомендацію для вступу до лав батальйону: «Заводський комітет Одеського тресту свідчить, що слюсар Іван Голенков працює в депо Рішельє. Проти вступу до Червоної Армії нічого не маємо...»⁹.

Михайло Василевський почав працювати з десяти років: навантажував мішки із сіллю, був робітником на тютюнових плантаціях. Коли йому виповнилося п'ятнадцять, записався добровольцем до Червоної Армії¹⁰.

Досить незвичним шляхом потрапила до батальйону 18-річна кулеметниця С. Драган. М. Н. Василевський розповідав про це так: «Батальйон ще формувався, коли нашу роту кинули на фронт, щоб затримати німецькі полки, котрі рвалися до Одеси. Три дні ми билися в районі станції Бірзула (нині — Котовськ). Уночі спустився туман. Він був таким густим, що, здавалося, його можна помацати руками. Під його прикриттям німці оточили роту. Але ми прорвали кільце оточення, відійшли без втрат до Бірзули.

У лихоманці бою ніхто не звернув увагу на нового бійця. Він стояв на одній з поїздних платформ і з ручного кулемета «кольт» на повному ходу обстрілював колони ворогів, що насадили.

⁷ Из истории Одесской партийной организации.— Одесса, 1964.— С. 180—181.

⁸ Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 13, оп. 3, спр. 498, арк. 8.

⁹ Там же, спр. 473, арк. 9—10.

¹⁰ Там же, спр. 463, арк. 7.

Потім ми дізналися, що кулеметник — це мила, засмагла дівчина, яка переодяглася у солдатську форму. Ми відвели її до командира роти Білоусова:

— Хто така? — спитав комроти.

— Степанида, а прізвище Драган. Із села Байтали, — бадьоро відповіла дівчина.

— Для чого пробралася до ешелону?

— Хочу битися з німцями й гайдамаками.

Заява худенької, схожої на хлопчину Степаниди викликала загальний сміх.

— Не бачу нічого кумедного. Дайте мені кулемет «Максим» або «Льюїс». Ось тоді і посміхайтесь, — серйозно сказала Драган.

Згодом з'ясувалося, що вона приєдналася до одного із загонів, який проходив повз її рідне село. Воювала проти румунських інтервентів, непогано обізнана з конструкціями станкових та ручних кулеметів.

«Треба прийняти Степаниду до батальйону!» — загукали бійці.

До комбата звернулися також брат і сестра Фрідмани. Єва була напрочуд красивою дівчиною. Комбат прийняв брата, а їй відмовив: «Ви така красива і бійців хвилюватимете своєю вродою». Вона обурилася, вдарила долонею по столу і вигукнула: «Не смійте так розмовляти зі мною. Я в партії з 1915 р. і вже нюхала порох».

Дев'ятнадцятирічна дівчина з Одеси, починаючи з 14-річного віку, активно допомагала підпільникам. Була організатором страйку трикошарниць, взяла участь у боях проти юнкерів та гайдамаків. Комбату імпонувала рішучість дівчини. Її зарахували на посаду старшої медсестри. Але вона висунула вимогу, щоб її навчили користуватися кулеметом «Максим». Старий солдат Астахов навчив її цьому.

Новостворений батальйон розмістився у казармах, там, де нині розташоване Одеське вище артилерійське командне ордена Леніна училище ім. М. В. Фрунзе. На одному з цих будинків є меморіальна дошка, на якій викарбувані такі слова: «На цьому місці пройшов навчання батальйон ім. В. І. Леніна в 1918 р.».

Навчання тривало з місяць. Уже 12 березня 1918 р. бійці батальйону зайняли бойові позиції біля станції Дачне. Напередодні відбувся мітинг. Голова батальйонного комітету О. П. Морозовський сказав: «Ім'я нашого батальйону говорить про багато що. Кожний з нас повинен поклястися битися до останнього подиху, до останньої краплини крові. Так, як і слід ленінцям»¹¹. Над площею тричі пролунало: «Клянемося!».

3-я армія, до складу якої входили Тираспольський інтернаціональний загін, батальйон імені В. І. Леніна, загін Г. І. Котовського, вела бої з противником на лінії фронту Ямпіль—Акерман (нині — Білгород-Дністровський) та Слобідка — Бірзула. Воїни-ленінці билися мужньо й хоробро. У районі Бірзули батальйон, виконуючи наказ командуючого 3-ю армією П. С. Лазарева, надовго затримав наступ інтервентів. Але сили були нерівними. Під тиском ворога бійці змушені були відійти¹².

Кінець березня і частина квітня 1918 р. пройшли у сутичках з бандитами. До середини квітня на підступах до Донбасу, у районі Слов'янська, було створено «заслін» з п'яти нечисленних українських армій. Готувався наступ проти частин 1-го німецького корпусу. Ворог спробував був випередити радянські війська, але наштовхнувся на опір воїнів батальйону, який розмістився у районі станції Бантишеве. Третій взвод під командуванням Й. Перця зайняв підступи до моста у п'яти кілометрах від станції. У його складі налічувалося 37 чол. та

¹¹ Там же, спр. 498, арк. 34.

¹² Список добровольців Ленінського батальйону зберігається в Центр. держ. арх. Рад. Армії (справа Благуше-Лефортовського військкомату за 1918 р.), ф. 31773, спр. 45, с. 15.

два кулемети. Комиш, що густо вкрив береги річки біля мосту, сховав кулеметників. Бійці швидко викопали окопи. Але місцевість погано проглядалася. Відразу ж за мостом починався підйом. Шлях йшов вгору майже на 500 метрів. Перець відправив двох бійців у розвідку, доручивши їм піднятися якомога вище й оглянути навколишні місця. Не встигли вони повернутися до нього з повідомленням про те, що по дорозі у напрямі балок рухаються густі колони ворожої піхоти, а кінні гайдамаки мчать в обхід, як з'явився ворог.

Бійці почали бій проти полку і двох ескадронів кавалерії противника. Німці відкрили масовий вогонь з кулеметів і гвинтівок. Вони рвалися до мосту — цієї єдиної переправи через річку. На голови жменьки радянських воїнів посипалися кулі. Почали вибухати гранати. Першим загинув стрілець Ренгач. Ряди захисників моста зменшувалися. Було вбито цигана Мургу, поранено латиша Спрогеса. На руки товаришів упав поляк Павловський. Улюбленець батальйону танцюрист і співак Микола Дренов піднявся на весь свій зріст і вигукнув: «Уперед, за мною! Бий їх гранатами!», але був зрізаний кулеметною чергою.

Під тиском радянських бійців ворог змушений був швидко відступати. Ленінці вирвалися вперед на 30 км. Вони захопили 200 полонених. «Ми продовжували наступ, — розповідав ветеран батальйону Г. М. Островський. — Ворог укріпився в німецькій колонії на горі. Ми почали рити окопи. На світанку вибили німців з колонії. У долині ми зібрали 32 станкових кулемети, гармати... Як живу бачу перед очима Степаниду Драган. Вона мчала на коні з легким кулеметом у руках. Встигала всюди, передаючи накази комбата. Стреляла вона влучно, відчайдушно йшла вперед під час атак. Поранили Стюпу раніше за мене. Ми зустрілися у ростовському госпіталі. Невдовзі прибув командир батальйону, забрав усіх поранених ленінців до ешелону для відправки до Москви».

У складі батальйону було чимало комуністів. Вони становили його ядро. Коли ворог спробував прорвати фронт біля Барвінкового, вони поклялися не відступати. Під артобстрілом одна рота змінила свої позиції, відійшла метрів на двісті вбік. Непогано «працювали» кулеметники. Вода в кожухах кипіла. Санітари Клименко та Крижанівський ледь встигали підвозити її. Набоїв вистачало: бійці захопили в Барвінковому чимало боеприпасів і машинку для набивання кулеметних стрічок.

У цьому бою Єва Фрідман, перев'язуючи пораненого, побачила, що один з наших кулеметів замовк. Усю його обслугу було вбито. Оцінивши ситуацію, дівчина припала до кулемета й почала стріляти. Білий халат медичної сестри зробив її зручною мішенню для противника. Одна куля влучила в ліве передпліччя. Єва швидко перев'язала себе й знову продовжувала косити німців. Друга куля тяжко поранила дівчину. Її винесли з поля бою і відправили до Слов'янська, де вона через дві години померла.

19 квітня ситуація в районі бойових дій 3-ї армії ускладнилася. Сусіди оголили фланги й відійшли. Командарм-3 наказав відступати. Він доповів головнокомандуючому: «Ворог впритул за нашими частинами йде, безупинно обстрілює нас артилерією та 6-ма броньовиками. Від армії залишилася половина. Інших вбито й поранено. Люди, змушені 4-денними боями, відступають, прикриті жменькою героїв...»¹³

Цією «жменькою героїв» були залишки батальйону ім. В. І. Леніна. 12 березня 1918 р. з Одеси на фронт пішло 570 його бійців. До 20 квітня 1918 р. їх залишилося менш як п'ятдесят.

25 березня головнокомандуючий військами України В. О. Антонов-Овсієнко наказав командуючому 3-ю армією відправити всі вій-

¹³ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине.— Т. 3.— С. 214.
Укр. іст. журн., 1989, № 1

ськові з'єднання й частини на станцію Лозова і тим самим зміцнити позиції наших військ на лінії Костянтиноград—Королівка та перекрити інтервентам шлях на Донбас. Першим до Костянтинограда прибув батальйон ім. В. І. Леніна. Там хазяйнувала банда анархістів. Вони грабували населення, вбивали мирних, безвинних людей. Бійці-ленінці знищили бандитів. Їхні ватажки були прилюдно розстріляні. «Ви — наші рятівники», — говорили про радянських воїнів місцеві жителі.

Батальйон продовжував уперто битися з ворогом, виконуючи різні бойові завдання. 15 квітня 1918 р. інтервенти, щоб нейтралізувати наступ 3-ї армії, кинули у бій свої резерви. Противнику вдалося прорватися через незахищені фланги й тили. Батальйон одержав наказ зупинити його наступ. У нерівному бою полягли майже всі його бійці, але вони прикрили відхід 3-ї армії.

Разом з її частинами залишки батальйону відступали у напрямку Слов'янська й Балашова. Звідти тих воїнів-ленінців, хто залишився у живих, відправили до Москви. Вони повезли із собою і подарунок — 30 вагонів з продуктами, захопленими у противника. В. О. Антонов-Овсієнко згодом писав: «У Москві на засіданні Вищої військової ради я зробив доповідь про нашу боротьбу на Україні. Зустрічався також з В. І. Леніним, якому доповів про становище на Україні. Між іншим, повідомив йому про героїчну поведінку більшовицького батальйону імені Леніна, гідного своєї партії та свого імені. Цей батальйон своїми грудьми прикрив відхід інших частин 3-ї армії, майже повністю загинув у бою»¹⁴.

Москвичі урочисто зустріли героїв, багатьом з них вручили квіти. На вокзалі відбувся мітинг. Керуючий справами Раднаркому В. Д. Бонч-Бруевич подякував бійців за їхні ратні подвиги. Потім делегацію батальйону прийняв Я. М. Свердлов. Під час дружньої бесіди до кабінету ввійшов В. І. Ленін. Володимир Ілліч привітався з кожним. Він сказав, що про батальйон йому доповідав Антонов-Овсієнко, подякував за виявлені в боях мужність і героїзм. В. І. Ленін побажав воїнам успіхів у їхньому житті й у боротьбі за владу Рад¹⁵.

Згодом колишні бійці батальйону були направлені на роботу в органи ВЧК, служили у Червоній Армії. Багато хто з них узяв участь у ліквідації контрреволюційного заклоту Чехословацького корпусу. Ось який документ зберігається в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС: «До Всеросійської Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією. Направляємо у Ваше розпорядження товаришів з розформованого Одеського Радянського батальйону імені т. Леніна. Товаришів рекомендує батальйон як чесних, ідейних революціонерів, усі вони члени нашої партії»¹⁶.

В Одесі пам'ятають героїв-ленінців. У новому мікрорайоні міста є вулиця імені Ленінського батальйону, а у військово-історичному музеї Одеського військового округу розміщені стенди, присвячені його бійцям. Аналогічна експозиція є й у Центральному музеї ім. В. І. Леніна в Москві¹⁷.

П. Ю. Єфімов (Одеса)

¹⁴ Записки о гражданской войне.— М., 1928.— Т. 2.— С. 250.

¹⁵ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— М., 1974.— Т. 5.— С. 339.

¹⁶ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, 9, 2, арк. 282.

¹⁷ Красная Звезда.—1976.—22 февр.

НАШ КАЛЕНДАР

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ ЄДНАННЯ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ І МОЛДАВІ В ХОДІ ХОТИНСЬКОГО ПОВСТАННЯ (До 70-річчя повстання)

Збройний виступ трудящих північної Бессарабії* в останній декаді січня 1919 р. проти румунських окупантів та їх поплічників увійшов в історію під назвою Хотинського повстання. Незважаючи на територіальну обмеженість (Хотинський і частина Сорокського повітів) та десятиденну тривалість, воно стало одним з найбільш масових революційних виступів трудящих радянських земель, загарбаних іноземними інтервентами. За розмахом збройної боротьби, залученням до неї народних мас, швидкістю розгортання революційних подій Хотинське повстання знаходиться в одному ряду з такими революційними виступами проти іноземних інтервентів, як повстання в Звенигородському і Таращанському повітах Київської губернії (червень 1918 р.) й Татарбунарське повстання в Бессарабії (1924 р.).

Українські та молдавські радянські історики відтворили загальну картину Хотинського повстання, показали його значення для революційної боротьби народів двох братніх республік проти зовнішньої та внутрішньої контрреволюції¹. Значний вклад у дослідження цього питання зробили В. Дембо, С. Рубан (Бантке), О. Дольник, М. Березняков, О. Юрченко, К. Ципко, В. Курило та ін.² Вони проаналізували передумови, хід Хотинського повстання та причини його поразки.

Результатом плідної роботи українських і молдавських радянських істориків та архівістів став вихід у світ в 1976 р. збірника документів і матеріалів, присвяченого Хотинському повстанню. Значну частину видання займають спогади його учасників³.

Єдиним монографічним дослідженням даної проблеми залишається досі праця О. Юрченка «Хотинське повстання», видана в 1948 р. Всебічне вивчення цього збройного виступу трудящих є необхідною умовою для повної, об'єктивної оцінки ролі та місця Хотинського повстання в революційній боротьбі українського й молдавського народів у період громадянської війни в СРСР. Складне переплетення подій у ході збройного виступу трудящих, різнонаціональний склад його учасників, відмінності в їх соціальному становищі та поглядах на майбутнє краю і водночас спільна боротьба проти румунських окупантів вимагають скрупульозного вивчення всіх аспектів даної проблеми. О. Юрченко зробив важливий висновок про інтернаціональний характер Хотинського повстання. Проте цей аспект не знайшов широкого висвітлення у монографії. Історики, які займалися вивченням даного революційного виступу в 60-х —

* Нині південна частина Чернівецької області Української РСР і північна частина Молдавської РСР.

¹ Очерки истории Компартии Молдавии.— Кишинев, 1968.— 505 с.; История Молдавской ССР: В 2-х т.— Кишинев, 1968.— Т. 2; Березняков Н. В., Бобейко И. М. и др. Борьба трудящихся Бессарабии за свое освобождение и воссоединение с Советской Родиной (1918—1940 гг.).— Кишинев, 1970.— 734 с.; Героїчна Хотинщина: Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Хотинського повстання.— Львів, 1972.— 232 с.; та ін.

² Дембо В. Никогда не забыть! Кровавая летопись Бессарабии (по официальным документам).— М., 1924.— 114 с.; Дольник А. Бессарабия под властью румынских бояр (1918—1940).— М., 1945.— 175 с.; Юрченко А. Хотинское восстание.— Киев, 1948.— 141 с.; Ципко К. Г. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз'єднання з Радянською Україною.— Чернівці, 1958.— 220 с.; Курило В. М. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху на Буковині.— Чернівці, 1973.— 150 с.; та ін.

³ Хотинское восстание: Сб. документов и материалов.— Кишинев, 1976.— 438 с.

першій половині 80-х років, головним чином, обмежувалися констатацією інтернаціонального єднання трудящих України та Молдавії в його ході. Все це вказує на необхідність глибокого розкриття інтернаціонального характеру Хотинського повстання, підтримки його з боку робітників і селян усієї Бессарабії та Поділля.

Револьюційна боротьба українського й молдавського народів 1917—1920 рр. багата прикладами їх спільних виступів проти зовнішньої та внутрішньої контрреволюції. Інтенсивність і форми останніх змінювалися в ході самої боротьби, яка знала періоди піднесення і спадів, але ніколи не припинялася. Хотинське повстання є однією з найбільш яскравих сторінок спільних збройних виступів українського й молдавського народів за торжество соціальної справедливості та національної незалежності.

Ще наприкінці 1918 р. з крахом німецько-австрійської інтервенції на території нашої країни створилися умови для відновлення Радянської влади на Україні й вигнання румунських окупантів з Бессарабії. Однак міжнародний імперіалізм організував новий воєнний похід Антанти на південь України й Росії. Він намагався залучити до нього сили внутрішньої контрреволюції та війська королівської Румунії, які займали в Бессарабії вигідне стратегічне положення. Інтервенціоністські дії Антанти проти Країни Рад були спрямовані на те, щоб «...душити світовий більшовизм, душити його головний осередок, Російську Радянську Республіку»⁴.

Румунія погодилася на проведення 16—23 листопада 1918 р. в Яссах наради послів держав Антанти і США разом з представниками різних контрреволюційних угруповань Росії та України з метою організації і проведення інтервенціоністських акцій проти Країни Рад. Вона також дала згоду на проходження антантівських військ через територію королівства й загарбану Бессарабію. Тим самим доля Хотинського й частини Сорокського повітів, де протягом попередніх восьми місяців «господарували» австро-угорські окупанти, була вирішена. В листопаді 1918 р. у північну Бессарабію та Буковину на зміну австро-угорським загарбникам прийшли румунські інтервенти.

Окупанти встановили у Хотинському, як і в інших повітах Бессарабії, режим терору й грабежу. Вздовж Дністра була визначена так звана «заборонена зона». Населенню заборонялося підходити до річки на відстані одного кілометра від берега. В багатьох селах і містечках повіту, особливо тих, які знаходилися в районі «забороненої зони», запроваджувалися стан облоги і комендантська година. Місцевим жителям не можна було збиратися групами, вести торгівлю сільськогосподарськими продуктами, які знаходилися у розпорядженні окупаційних властей. За найменшу «провину» хотинських селян карали середньовічними способами, зокрема різками. Такого роду акти жорстокості й насилля проводилися в Левинцях, Ходороуцах, Мендикуоцах та інших селах⁵. Румунські інтервенти зустрічали збройний опір з боку багатонаціональних мас трудящих Бессарабії та південно-західної України. В зв'язку з цим молдаван вони почали називати «румунами», тим самим розраховуючи на їх лояльне ставлення до окупаційних властей.

На початку січня 1919 р. мешканці Хотинщини повстали проти окупантів. 19 січня в результаті спільних дій трудящих північної Бессарабії та революційних загонів українських і молдавських партизанів, створених на лівому березі Дністра в районі Кам'янця-Подільського й Могилева-Подільського, були визволені Атаки, Аріонешти, Неславча, Рудь, Каларашівка та інші населені пункти Хотинського і Сорокського повітів. Повстання очолили більшовики та співчуваючі їм керівники підпільного

⁴ Ленін В. І. VI Всеросійський з'їзд Рад робітничих, селянських, козачих і червоноармійських депутатів, 6—9 листоп. 1918 р.: Промова про міжнародне становище, 8 листоп. // Повне зібр. творів.— Т. 37.— С. 156.

⁵ Красный Архив.— 1940.— № 4.— С. 88—91, 99.

Хотинського ревкому І. Волошенка-Мардар'єв та Н. Адажій, а також командири революційних повстанських загонів Х. Руснак, Г. Романюк, Д. Чекмак, А. Старов, Ф. Шестобуз. До них приєдналися партизанські групи з бессарабських біженців, які перебували на Поділлі. Вони формувалися в основному під керівництвом «Комітету порятунку Бессарабії», створеного в Могилеві-Подільському. Провідну роль в цій організації відігравав Г. І. Барбуца, який очолив один з найбільших партизанських загонів⁶.

В ніч на 23 січня 1919 р. повстанці з Хотина і найближчих сіл під керівництвом І. Волошенка-Мардар'єва, Н. Адажія, Л. Токана та В. Кандиби розгромили загін румунських окупантів і визволили повітовий центр.

За 5—6 днів до повсталих приєдналося майже 100 містечок і сіл північної Бессарабії та Буковини⁷. Загальна кількість повстанців досягала 30 тис. чол.⁸

Важливим фактором успішних дій народних мас проти окупантів на початку повстання стало інтернаціональне згуртування робітників і селян північної Бессарабії та Буковини. Навіть петлюрівський комендант Кам'янець-Подільського повіту, повідомляючи в головний штаб своїх військ про виступ трудящих, змушений був констатувати, що повстання «має загальний характер, ідуть на румунів всі без різниці в національності й віці»⁹.

Петлюрівські чиновники на Поділлі уважно слідкували за ходом боротьби народних мас північної Бессарабії та Буковини проти румунських інтервентів. Незадоволення робітників і селян Хотинщини окупаційним режимом і наростання повстанського руху в цьому краї в січні 1919 р. вони намагалися використати в своїх цілях. Петлюрівці мали намір приєднати Хотинський і частину Сорокського повіту до відновленої Директорією Української Народної Республіки (УНР). Про це, зокрема, свідчить діяльність націоналістів Ліскуна й Лисака, які входили до складу політично неоднорідної Хотинської директорії. Остання утворилася в ході повстання як його керівний орган. Ліскун і Лисак, будучи водночас членами створеного в Кам'янці-Подільському «Міжнаціонального бессарабського союзу»*, який боровся за вигнання окупантів з Бессарабії, підтримували тісні зв'язки з петлюрівцями, а під час повстання заявили про необхідність передати Хотинщину під владу УНР¹⁰.

Однак динамічний розвиток Хотинського повстання, що набувало дедалі більшого інтернаціонального характеру, перекреслило надії націоналістів. У перші дні збройної боротьби проти окупантів хотинські робітники і селяни під керівництвом більшовиків та їх прихильників Н. Адажія, І. Волошенка-Мардар'єва, В. Раренка, Г. Барбуци створили інтернаціональну за складом повстанську армію, до якої ввійшли селянські Анадольський, Данковецький і Рукшинський полки. Разом з багатонаціональними формуваннями вона об'єднувала в своїх рядах революційні загоны, створені в інших українських, молдавських та російських селах, — Ломачинцях, Лужанах і Кливодині, Сталінештах та Каленкоуцах,

⁶ Березняков Н. В., Бобейко И. М. и др. Указ. соч.— С. 133.

⁷ Хотинское восстание.— С. 7—8.

⁸ Лунгу В. Политика террора и грабежа в Бессарабии (1918—1920).— Кишинев, 1979.— С. 100.

⁹ Цит. за: Юрченко А. Указ. соч.— С. 64.

* Частина членів «Міжнаціонального бессарабського союзу» знаходилася в Хотині. Емігранти з Бессарабії, які вїхали на Україну, в різних містах створили кілька політичних організацій. Так, в Одесі діяли два комітети: «Комітет порятунку Бессарабії» та «Демократичний комітет Бессарабії». В Тирасполі під назвою «Берегові охоронні сотні» створювалися бойові загоны з бессарабських біженців. У Києві існувала «Рада бессарабських українців». Більшість з названих організацій обмежувалися в своїй діяльності декларативними протестами проти загарбання Бессарабії боярськими військами.

¹⁰ Ципко К. Г. Вказ. праця.— С. 121.

Білоусовці й Грубно¹¹. «У повстанні брали діяльну участь як села, населені українцями і росіянами, так і молдавські села», — повідомляв 14 лютого 1919 р. «Бюллетень Бессарабського бюро печати»¹². Серед командирів партизанських загонів та формувань революційних повстанців були українці, молдавани й росіяни — В. Раренко, В. Кандиба, К. Шинкаренко, Г. Барбуца, І. Нягу, А. Старов, А. Попа та ін.

Велике значення для інтернаціонального єднання хотинських повстанців мав досвід спільних революційних дій трудящих повіту і російських солдатів проти контрреволюції в 1917—1918 рр. Народні маси північної Бессарабії та Буковини в ході Хотинського повстання використовували зброю, яка була передана їм місцевими солдатськими військово-революційними комітетами. Символом єднання повсталих селян Хотинщини у боротьбі проти румунських окупантів став червоний прапор, подарований Данковецькому сільському ревкому російськими солдатами в жовтні 1917 р. Протягом багатьох місяців австро-німецької та румунської окупації його зберігала секретар комітету, сільська вчителька О. Руснак. Під час повстання він став бойовим прапором Данковецького полку¹³. Це свідчило про інтернаціоналістську свідомість повсталих, їх прагнення до єднання з революційною боротьбою робітників і селян усієї країни на захист завоювань Великого Жовтня.

Безпосередню участь у збройному виступі трудящих брали біженці з України, які змушені були тікати від переслідувань петлюрівців на правий берег Дністра. «В Бессарабії, — повідомляв своєму начальству новоушицький комісар УНР, — напроти Старої Ушиці є село Секуряни, де знаходиться багато біженців... Це особи, які підіймали повстання в Новій Ушиці проти влади Директорії і після невдачі втекли в Бессарабію»¹⁴. Біженці з Поділля вливалися в загоны повстанців і селянські дружини самооборони українських, російських та молдавських сіл Сорочського й Хотинського повітів.

Трудящі сусідніх повітів Подільської губернії прагнули всіма способами підтримати і навіть взяти безпосередню участь у боротьбі хотинських повстанців проти румунських окупантів. Про це свідчить, зокрема, донесення петлюрівського комісара Кам'янець-Подільського повіту губернському комісару буржуазно-націоналістичної Директорії, в якому вказувалося, що «делегати селян багатьох сіл Довженецької та Рехтецької волостей звертаються... за дозволом переправитися через Дністер для допомоги повстанцям»¹⁵. У телеграмі кам'янець-подільського повітового комісара від 25 січня 1919 р. на адресу Директорії повідомлялося також, що «селянство Кам'янецького повіту просить дозволу йти на допомогу хотинським повстанцям»¹⁶.

Щоб не допустити переходу подільських селян у Хотинський повіт, петлюрівці збільшили охоронні команди біля дністровських мостів. Однак трудящі Кам'янець-Подільського повіту за допомогою петлюрівських солдатів, серед яких було чимало обманутих буржуазними націоналістами селян, захопили на складах у Жванці, Городку та повітово-му центрі зброю, боєприпаси і переправили їх на Хотинщину¹⁷.

Тільки десять днів влада перебувала в руках повстанців. Румунські інтервенти кинули велику кількість військ на придушення виступу народних мас. Окупанти і внутрішня контрреволюція намагалися ізолювати район повстання від інших повітів краю. Водночас петлюрівська Дирек-

¹¹ Там же.— С. 116; Хотинское восстание.— С. 112; Героїчна Хотинщина.— С. 14.

¹² Хотинское восстание.— С. 113.

¹³ Там же.— С. 342—343.

¹⁴ Цит. за: Юрченко А. Указ. соч.— С. 64.

¹⁵ Боротьба трудящих Буковини за соціальне й національне визволення і зв'язання з Українською РСР: 36. документів і матеріалів.— Чернівці, 1958.— С. 137.

¹⁶ Хотинское восстание.— С. 81.

¹⁷ Юрченко А. Указ. соч.— С. 134—135.

торія, боячись поширення революційного руху на Поділлі сприяла румунським загарбникам у придушенні збройного виступу трудящих північної Бессарабії й Буковини. Згідно з наказом петлюрівського комісара м. Могилів-Подільського, командуванню румунських окупаційних військ була передана група полонених повстанців з м. Атаки¹⁸.

Під час оборони від наступаючих регулярних частин королівської армії, як і на першому етапі повстання (вигнання румунських окупантів з території Хотинського і частини Сорокського повітів), яскраво проявилось інтернаціональне єднання трудящих. Наприклад, селяни молдавського с. Сталінешти організували бойовий загін з 120 чол. для збройного опору наступаючому ворогові. «Загін і майже все село,—згадував колишній його командир Х. Руснак,—готувалися зустріти наступаючих»¹⁹. В ті дні «Бюллетень Бессарабського бюро печати» повідомляв, що «вже наприкінці повстання значний опір румунським частинам вчинило молдавське село Сталінешти», що «румунські війська, проводячи розправу, не роблять різниці між російсько-українськими і молдавськими селами»²⁰. Мужній опір повстанців різних національностей румунським інтервентам під час придушення Хотинського повстання свідчив про силу їх інтернаціональної єдності та згуртованості.

З піклуванням і глибоким співчуттям зустріли трудящі Поділля чотирьохтисячну повстанську армію, яка була змушена з боями відступити на лівий берег Дністра. Разом з революційними загонами повстанців туди переправилися більш як 50 тис. бессарабських і буковинських робітників і селян. Навіть петлюрівські власті, побоюючись народного гніву, серйозно не протидіяли переходу хотинських повстанців на Поділля. Констатуючи цей факт, місцева петлюрівська газета писала, що «важко собі уявити ті наслідки, які можуть виникнути, якщо населення не підтримає цих голих вмираючих людей»²¹. Своєю активною підтримкою хотинських біженців після придушення повстання трудящі Поділля змусили петлюрівців не передавати їх в масовому порядку румунським окупаційним властям.

У спогадах колишніх учасників Хотинського повстання можна знайти багато прикладів братерського ставлення робітників і селян Поділля до біженців. Так, житель с. Ставчани Т. Кантемір згадував, що трудящі лівобережжя Дністра приймали їх добре, ділилися, чим могли, співчували їхнім невдачам, разом з ними надіялися на швидке визволення від румунів і петлюрівців²².

Однак не всім учасникам збройного виступу, як і більшості трудящих району, охопленого повстанням, вдалося перейти на лівий берег Дністра, щоб уникнути розправи з боку окупантів. Останні під час придушення повстання вбили більше ніж 15 тис. чол.²³ Інтервенти спалили десятки українських, молдавських і російських сіл Хотинського й Сорокського повітів. Офіційні ж повідомлення королівського генерального штабу замовчували акти масових розправ над трудящими. Вони зазначали лише, що в результаті «бойових» дій було вбито до 2 тис. повстанців, захоплено 11 гармат, 15 кулеметів, багато іншої зброї та боєприпасів²⁴.

Самовіддана боротьба повсталих мас мала великий вплив на розвиток революційних виступів проти румунських окупантів в інших повітах Бессарабії та північної Буковини. У зв'язку з повстанським рухом на Хотинщині в сусідніх містах і селах — Чернівцях, Кіцмані, Заставні та

¹⁸ Хотинское восстание.— С. 90.

¹⁹ Хотин в огне восстания: Сборник, посвященный десятилетию Хотинского восстания.— М., 1929.— С. 37.

²⁰ Бюллетень Бессарабського бюро печати.— 1919.— 14 февр.

²¹ Життя Поділля.— 1919.— 22 лют.

²² Хотинское восстание.— С. 258.

²³ Лу н г у В. Указ. соч.— С. 106.

²⁴ Хотинское восстание.— 139.

інших — окупаційні власті оголосили стан облоги²⁵. Проте й за таких умов трудящі краю активізували боротьбу проти румунських загарбників та їх поплічників. Селяни сусідніх з Хотинським повітом буковинських сіл — Калинешт, Строешт, Драгоешт — взяли, зокрема, участь у боях проти королівських військ у складі хотинських повстанських полків і партизанських загонів. Революційні виступи трудящих відбулися майже в усіх повітах північної Буковини²⁶. Робітники-металісти і залізничники Чернівців, наприклад, провели страйк на підтримку хотинських повстанців, солідаризуючись тим самим з їх боротьбою²⁷.

Хотинське повстання знайшло широкий відгук серед трудящих центральної й південної Бессарабії, Тираспольського та інших повітів, розташованих на лівому березі Дністра Херсонської губернії. На захист повстанців виступили, зокрема, жителі Бельцького повіту Бессарабії. Яскравим прикладом солідарності місцевих селян з боротьбою трудящих Хотинщини були їх масові відмови від перевезення румунських солдатів і артилерії для придушення повсталих²⁸. Революційне піднесення, яке виникло в результаті повстання на півночі Бессарабії та Буковини, змусило румунських інтервентів продовжити стан облоги в Кишиневі та інших містах Молдавії²⁹.

Активна підтримка Хотинського повстання з боку трудящих України і Молдавії свідчила про їх прагнення до зміцнення єдності в боротьбі за відновлення влади Рад. «Саме під час Хотинського повстання в січні 1919 р., — писав його активний учасник Т. Н. Леваднюк, — і в роки громадянської війни особливо, проявилася дружба українського і молдавського народів, їх спільні прагнення, взаємопідтримка і героїчна боротьба з ворогами вітчизни»³⁰.

Незважаючи на те, що в ході Хотинського повстання були допущені серйозні помилки (недостатність підготовки, слабе політичне і військово-керівництво, розбіжності у політичних поглядах серед його ватажків, передчасність виступу трудящих), досвід революційного виступу народних мас, зокрема інтернаціонального єднання повстанців, став важливим здобутком трудящих України і Молдавії в їх спільній боротьбі проти іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції.

Тісне згуртування в рядах повстанців трудящих різних національностей забезпечило успіх їх збройного виступу на першому етапі — вигнання інтервентів з території Хотинського і частини Сорокського повітів та відчайдушний опір румунським окупантам під час придушення повстання. Глибокий інтернаціональний характер останнього був зумовлений також підтримкою повстанців з боку трудящих Поділля, солідарністю з їх боротьбою робітників і селян усієї Бессарабії.

В. Д. Боечко (Київ), О. Д. Павловський (Київ)

²⁵ Комарницький С. Десять днів подвигу // Рад. Буковина.— 1987.— 24 січ.

²⁶ Компанієць І. Боротьба за Радянську владу на Буковині.— К., 1950.— С. 34.

²⁷ Ботушанський В. Яскрава сторінка революційної боротьби: До 57-х років Хотинського повстання у 1919 році // Рад. Буковина.— 1976.— 24 січ.

²⁸ Хотинское восстание.— С. 101.

²⁹ Известия.— 1919.— 21 марта.

³⁰ Хотинское восстание.— С. 10.

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Н. И. Костомаров

Мазепа*

ГЛАВА ШЕСТАЯ

(продовження)

Новые слухи о том, что бусурманы готовятся на следующий год опять нападать на русские владения, побудили к мысли о новом плавном походе¹. В январе 1698 года был об этом у гетмана съезд, после чего все полковники, каждый в своем полку, принялись за постройку челнов. Это не обходилось без затруднения и ропота, потому что тогда накладывали с козаков сбор по ефимку** и по полтине; судов строить не умели, не доставало ни мастеров, ни работников, ни гребцов². Однако, по распоряжению гетмана, городские козаки в течение четырех месяцев построили 430 челнов, за что царь похвалил гетмана³. В конце мая гетман приказал городским козакам подниматься в поход, четыре полка отправил вперед в Таванск, а шесть оставил при себе и двинулся на Коломак для соединения с князем Долгоруким⁴. У князя положено быть 83 280 человек войска пешего и конного⁵.

В июле оба войска отправились сначала безводною степью, направляясь к Перекопу, но потом, опасаясь безводья и бескормицы в вытравленных и выжженных степях, повернули к Таванску, сделали распоряжение о скорейшем исправлении Таванска и Кизикермена и послали десяти тысячный отряд великороссиян и малороссиян к Очакову плавным путем; но так как русские суда были малы, а люди мало искусны, притом пушек с ними было немного и те небольшого размера, то они не решились проплывать между двумя турецкими крепостями, Очаковым и Кинбурном, с которых поражали бы их огнестрельным оружием. Простоявши двое суток в пустыне, где не было ни хат, ни шалашей, они отступили. Тогда предводители нашли, что взять Очаков, как намеревались, трудно. «Нам,—говорили они в свое собственное извинение,—не образец запорожцы, которые в малолюдстве ночью воровски проплывают или сухопутьем пробираются к морю. У нас большие обозы. Как только мы туда дойдем, в Царьграде узнают и пришлют против нас на каторгах*** войско. И теперь стоять нам под Кизикерменем и Таванском невозможно: люди от недостатка продовольствия разбегаются, запасов на пять месяцев на подводах привезти сюда трудно, а те, что отправлены были на судах, пропали на порогах, и здесь ни за деньги купить, ни саблею достать ничего нельзя. Поэтому лучше нам воротиться»⁶. По таким соображениям оба войска отступили назад.

Если первый поход князя Долгорукого с гетманом нельзя было назвать блестящим, то этот второй, по своему окончанию, можно было

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1988.— № 8—12.

¹ Арх. Юст., кн. 81, л. 527.

** Велика, вагою близько 30 г, срібна західноєвропейська монета — талар. У Росії і на частині території України її звали ефимком (від первинної назви — іо-ахімсталяр).

² Арх. Ин. Дел 1698 г., № 18.

³ Арх. Юст., кн. 79, л. 387.

⁴ Там же, л. 350 и 480.

⁵ Там же, кн. 81, л. 913.

*** Великі кораблі з численними гребцями, звичайно — невільниками, прикутими до весел.

⁶ Там же, кн. 68, л. 59 и далее.

назвать постыдным, подстать походу князя Вас. Вас. Голицына с Самойловичем. Но гетман, сколько нам известно, не испытал от царя никакого знака неудовольствия, хотя и не получил награждения.

Завоевание турецких городков не приносило малороссийскому краю ни малейшей пользы, а только прибавляло народу большие тягости. Нужно было починять разоренные городки, содержать там гарнизоны, а для них доставлять хлебные и боевые запасы. Такая доставка ложилась бременем на народ. Терпел нужду преимущественно Полтавский полк, расположенный на перепутьи Москвы и Украины с низовьев Днепра. Весною 1698 года полковник полтавский доносил, что после праздника Рождества Христова пять раз была посылка с запасами к Таванску, и городки Полтавского полка давали каждый по несколько десятков подвод на весь тот неближний путь. Гетман, передавая в Приказ этот доклад полтавского полковника, со своей стороны замечал: «Вот уже одиннадцать лет вершится война с Крымом и все военные силы идут через Полтавский полк. Люди терпят убытки через топтание и вытравление трав и хлебов, через опустошения рощ в их старинных займищах. Гонцы беспрестанно ездят не только по царским грамотам, но и по воеводским памятям*, требуют от жителей себе корма и питья, а иные осмеливаются бить и бесчестить городских старшин. Хотя и есть царский указ начальным людям без царских грамот и без гетманских проезжих листов никому ничего не брать, но многие на то не смотрят и знать этого не хотят»⁷. В подобных выражениях отзывался гетман и после похода с князем Долгоруким: «Вот уже в продолжение 12-ти лет, с начала своего гетманства, я совершил 11 летних и 10 зимних походов, и не трудно всякому рассудить, какие трудности, убытки, разорения от этих беспрестанных походов терпит Войско Запорожское и вся Малая Россия»⁸.

К довершению тягостей в 1698 году постиг Малороссию хлебный недород. Край был так несчастлив, что это явление беспрестанно повторялось в последние лета, почти каждый год, то в большей, то в меньшей степени. Отсюда — скудность и дороговизна. В январе 1699 года гетман в своем донесении в Приказ резкими чертами изображает это народное бедствие, увеличивавшееся от военных обстоятельств**.

Такое печальное положение усиливало у малоруссов охоту к шатанию и исканию новых мест жительства. Переселившиеся с правого берега Днепра на левый опять порывались в отечество своих предков. Так, прилуцкий полковник Горленко доносил гетману, что в его полку козаки и поселяне (мужики) распродают свои грунты и поля и спешат переселяться за Днепр⁹. В Черниговщине толпа организовалась самовольно в полк под начальством какого-то бродяги, поляка Кулаковского, и ушла за Днепр в Полесье, собираясь на службу к польскому королю; но Палей не пустил их и заворотил под гетманский regiment¹⁰. Переяславский полковник Мирович доносил, что в городках, местечках и селах, прилежащих к Днепру, натолпились люди, пришедшие из разных полков гетманского регимента; у всех у них на уме — каким-нибудь способом перебраться на противную сторону Днепра и там поселиться¹¹.

Поляки старались тогда заселить и упрочить за собою украинские пустыни*** и, проведавши о настроении народа левой стороны Днепра,

* пам'ятним запискам.

⁷ Арх. Ин. Дел, 1698 г., № 78.

⁸ Арх. Юст., кн. 68, л. 62.

** Опускаю текст гетьманського донесення.

⁹ Арх. Юст., кн. 81, л. 895.

¹⁰ Там же, л. 877.

¹¹ Арх. Ин. Дел, 1699 г., № 14.

*** Тобто пустощі на Правобережжі Дніпра, що виникли через панські утиски і татарські набіги.

наслали «осадчих», которых должность состояла в том, чтобы зазывать людей в новоосновываемые слободы, определять им именем своих панов льготы на известное число лет от всяких повинностей или подманивать обещаниями всегдашних выгод на новоселье. Таким способом завелись немалые слободы в Корсуне, Богуславе, Драбовце и Мошнах. Из этих слобод осадчие отправляли посыльных на левую сторону Днепра завлекать жителей рассказами о привольном житье-бытье за Днепром. Так, от некоей княгини Анны Вишневецкой (имевшей впоследствии важное значение в жизни Мазепы) и от ее сына был отправлен в Переяславский полк какой-то Могильницкий с двумя товарищами — одним мазуром*, другим русином — подущать малороссиян к переселению в слободу Мошны: двое попались стороже, поставленной на берегу Днепра, а Могильницкий едва ушел¹². Мирович указывал на другого такого же подговорщика, Феофана Воронича, именовавшего себя корсунским игуменом¹³. Некоторые из зажиточных левобережных жителей, не переходя совсем на жительство в правобережные слободы, заводили на правой стороне в пустых лесах и полях пасеки и хутора, сами оставались на прежнем своем жительство, а в заведенных правобережных поселках держали своих подручных. Земли, на которых основались эти поселки, никому перед тем не принадлежали, и хозяева, живя сами на левой стороне Днепра, считали их своей собственностью по праву займанщины и притом тянувшюю к гетманскому регименту. Там между выселенными людьми и польскими осадчими возникали ссоры¹⁴. Такие случаи не отбивали, однако, в народе охоты к бегству и к поселениям на правой стороне Днепра под разными видами: не удерживали их ни угрозы, ни кары за побег, а сторожи, располагаемые по днепровскому побережью, не в силах были останавливать переходящих, — чересчур длинно это побережье, и не было возможности заставить его караулами на всем его протяжении: зимою по льду, а летом на челнах легко было пробираться на правый берег. Гетман жаловался царю, что нет мер удержать народного стремления к переселениям на слободы; он просил царя войти в сношения с польским королем и привести дело так, чтобы гетман мог послать своих вооруженных людей разорить эти слободы и убежавших туда для поселения перевести на прежние места, на том основании, что по мирному договору России с Польшею отнюдь не следовало возобновлять запустелых городов в правобережной Украине.

На неоднократные донесения о том гетмана царь Петр в марте 1699 года относился к польскому королю с просьбою — не позволять ни коронному гетману, ни кому-нибудь другому из польских панов заселять оставленную впусе Украину. Тогда же царь поручал гетману удвоить строгость надзора, чтобы жители не бегали в слободы на правую сторону Днепра¹⁵. Но побег не прекращались, и спустя почти год после того царский указ всем пограничным воеводам предписывал ловить малороссийских беглецов и отправлять к гетману, который должен чинить им жестокое наказание и потом водворять на прежних местах их жительство¹⁶.

Прежде, недавно еще, обетованною странюю для переселенцев была Слободская Украина. В настоящее время она не привлекала беглецов в прежней степени. Теперь малороссияне, там поселившиеся, узнали на опыте великороссийские приемы воеводского управления; они часто им приходились не по вкусу и некоторых даже заставляли

* вихідцем із польського Мазовша.

¹² Арх. Юст., кн. 69, л. 92.

¹³ Арх. Ин. Дел, 1699 г., № 14.

¹⁴ Там же, май, № 9.

¹⁵ Там же, март, № 10.

¹⁶ Там же, л. 1700, № 4.

убегать с новоселья. Кроме того, Слободская Украина в последние годы стала часто подвергаться разорениям от татар. Так, и в 1698 году, когда гетман и князь Долгорукий ходили походом на Низовье, сильная орда с двумя салтанами ворвалась в Слободскую Украину, разделилась загонами, разорила многие слободы по Донцу, городок Салтов, и едва успели спасти от них полковой город Харьков¹⁷.

Тем не менее, переселения на восток из Гетманщины не прекращались, и в это время многие водворялись не только в Слободской Украине, где все сплошное народонаселение тогда состояло из малороссиян, но и в чисто великорусском крае на землях великорусских владельцев Рыльского и Путивльского уездов, где малороссійским новопоселенцам приходилось жить вперемежку с великороссиянами. На переселения отваживались малороссияне в надежде избавиться от тягостей, которые несли в своем прежнем крае, не думая, что на новоселье придется им испытывать своего рода тягости и бедствия. Так, бежавшие на правую сторону Днепра соблазнялись приманками польских панов, обещавших им всякие блага и льготы, забывали о том, что некогда творилось от поляков с их отцами и дедами и что могло и должно было случиться с ними самими. Так и поселившиеся в великорусском порубежном крае у тамошних помещиков скоро извели совсем иную судьбу, чем та, какую им обещали. Мазепа сам накопил себе имений в Рыльском уезде, и малороссияне, приставшие прежде к тамошним великорусским помещикам, стали переселяться на земли малороссійского гетмана. Но помещики этого края — Полянские, Тургеневы, Стремоуховы, Дуровы, Ширковы — были такие потатчики своему нраву, что фамильные имена их до сих пор остались в местных преданиях с памятью об их бесчинствах. Они, собравши своих великороссійских крестьян, стали преследовать ушедших от них малороссиян, разоряли деревни, заводимые последними на гетманских землях, нападали на них по дорогам, ловили их где могли, били, увечили и до смерти убивали, не щадя ни женщин, ни детей, и таким способом погибло тогда до сотни душ¹⁸. Когда, по жалобам на такие неистовства, производился розыск, то великорусские люди, не только прикосновенные к делу, но и посторонние, били и бесчестили малороссиян, присылаемых гетманом к розыску*; местные подъячие держали сторону помещиков, а люди и крестьяне, которых помещики посылали и водили на разбой, по наущению своих помещиков, не говорили на допросах правды¹⁹. Таким образом, имя гетмана Мазепы, в то время царского любимца, не было столько сильно, чтобы охранить малороссиян, его земляков, перед великорусским правосудием**.

Некоторые посполитые, не переселяясь ни в польские, ни в великорусские владения, находили уловку избавиться от тягостей, падавших исключительно на посполство: они продавали — часто фиктивно — свои дворы и грунты козакам, а сами оставались с теми же дворами и грунтами, числясь козацкими «подсуседками», а тем самым уже подчинялись козацкому управлению и не несли повинностей, лежавших на посполитых. «Подсуседки», из которых скорее, чем из посполства, записывали в козаки, считались не имевшими собственных грунтов и полей, освобождались вообще от повинностей наравне с козаками, при которых записывались²⁰. Но гетман, узнавши об увеличе-

¹⁷ Арх. Юст., кн. 81, л. 815 и 818.

¹⁸ Там же, кн. 83, л. 275.

* Дается взнаки суспільно-політична обмеженість історичних поглядів Костомарова: адже насильства над селянами чинили не взагалі великороси, а пани та їхні посіпаки.

¹⁹ Там же, л. 229.

** «Землякам» гетьмана нічого було й сподіватися на його захист: Мазепа був класово солідарним з російськими поміщиками і так само, як вони, нещадно гнобив і експлуатував селян.

²⁰ Шафонский И. Описание Черниговского Наместничества, часть 1, с. 86.

нии числа таких подсосудков, в 1701 году своим универсалом повора-чивал их снова в разряд посполитых, так как в тех городах и селах, где происходили такие самовольные переходы, посполитые, у-маленные в своем числе выбывшими из их разряда подсосудками, не в силах уже были содержать охотных козаков²¹.

Таким образом, в Гетманщине ощущалось народное недовольство настоящим положением и не могло себе найти исхода. Происходила перетасовка сословий и мест жительства. Многие козаки, тяготясь службою, добровольно пытались поступить в посполство, а посполство, по старинному обычаю, рвалось в козачество и, как мы видели, хотя бы в подсосудки козацкие, причем была возможность поступить в козаки. Другие посполитые со своими грунтами и полевыми участками попадали в зависимость панов, получавших от царя жалованные грамоты на маестности; отважнейшие из таких, не желая исполнять повинностей по отношению к владельцам, рвались вон из Гетманщины, — из них-то многие тогда искали себе новоселья в польских и великорусских владениях. Козаки городовые, считая себя людьми вольными, не всегда повиновались начальству, часто убегали со службы с похода или не ходили в поход, не слушая гетманских универсалов. От этого гетман все более и более не считал их вполне надежной военной силой и предпочитал охотных козаков, набираемых как из малороссийского посполства, так и из иноземцев. Число их беспрестанно увеличивалось всяким сбродом. Они разделялись на полки, но не имели отведенных им земель и дворов и располагались «на лежах», то есть на квартирах во дворах посполитых, по распоряжениям гетмана. Они составляли для народа истинную тягость и возбуждали к себе нерасположение не только в посполитых, но и в козаках городовых и даже запорожцах*.

Зимой 1698—1699 годов Мазепа был позван для свидания с царем в Воронеж²² и по возвращении, по царскому указу, отправил туда 3000 козаков беречь строившиеся корабли²³. После того гетман собрал на съезде всех полковников в Гадяч. Там долго рассуждали о новых средствах войны против бусурман и порешили, что каждому полку лучше оставаться в своей области наблюдать за неприятельскими оборотами и сообразно с тем устраивать свои воинские движения²⁴.

Весною 1699 года в Малороссии сделался переполох от новых вестей, принесенных татарскими перебежчиками — тумами (т. е. рожденными от татарина и русской пленницы), что бусурманы** заключают мир с немцами и хотят обратить все силы на царские области²⁵. Это была первая весть, принесенная об этом в Украину и тотчас сообщенная гетманом в Москву. Вскоре затем господарь молдавский, с которым малороссийский гетман вел постоянно тайные сношения, сообщал о том же и представлял гетману, что молдаване и валахи боятся немцев больше, чем турок, потому что немцы думают им навязать папизм и хотят подчинить цезарю немецкому. Господарь повторял то, что сообщалось уже прежде из христианского Востока: что и он сам, и все молдаване и валахи поголовно желают свергнуть с себя бусурманскую неволю и поддаться православному русскому государю. Он указывал способы вести успешнее войну против турок. Важнейший пункт ведения этой войны был, по его мнению, на устье Днестра, и больше

²¹ Арх. Ин. Дел, 1701 г., № 70 (Скорочено текст відповідного документа.— М. К.).

* Мазепа, що безпідставно побоювався справжніх козаків, створив, таким чином, «гвардію» з найманців, не зупиняючись перед зарахуванням до «козаків» іноземців та різного наброду.

²² Арх. Юст., кн. 68, л. 411.

²³ Там же, л. 339 и 342.

²⁴ Там же, л. 401.

** Турки.

²⁵ Там же, л. 403.

всього надлежало ожидать успеха от козаков, которые могут вторгнуться в Буджак (нынешняя Бессарабия) и действовать разом с восставшими молдаванами и валахами. Мазепа, по-видимому, сочувствовал таким заявлениям и посылал доверенных лиц составить описание путей и становищ от устья Днепра, Буга и Днестра до устьев Дуная²⁶.

Но царь Петр уже иначе смотрел на эти дела: в его голову уже вступил проект войны со Швецией и он нуждался в мире с другими соседями своей державы. Притом ему было известно, что его союзники — император и польский король — готовы заключить с Турцией мир и заключат его «сепаратно» от России, если Россия не пристанет к миру вместе с ними. Собирался конгресс в Карловице с целью переговоров о мире с турками. Царь послал туда своего посла, дьяка Возницына. На этом конгрессе царские уполномоченные от имени своего императора постановили сепаратный мир с Турцией и, таким образом, оставили союзников самих расправляться с турками. Турецкие уполномоченные в переговорах с Возницыным, представителем России, потребовали возвращения всего завоеванного русскими в последнюю войну. Поэтому оказалось невозможным России совершенно помириться с Турцией подобно немецкому императору. Дьяк Возницын ограничился только заключением перемирия на два года, а в продолжение этого срока положено было вести переговоры для постановления мира или перемирия на более продолжительный срок²⁷.

Вслед за тем турки заключили сепаратный мир с Польшею. Турки возвратили Польше Каменец, совершенно опустелый, и обещали свободу римско-католического исповедания в областях, принадлежавших Оттоманской Порте. Поляки со своей стороны возвратили Турции отнятые ими во время прошлой войны молдавские города²⁸.

Царь Петр остался без союзников. Тогда он отправил возобновлять переговоры о мире своего уполномоченного дьяка Емельяна Украинцева в Константинополь, в сопровождении целого своего «новопостроенного флота для внушения туркам уважения к силе Русской державы. Переговоры длились с ноября 1699 года по июль 1700. Много раз собирались на конференции и расходились, не договорившись до окончания. Подробности их не относятся к нашему предмету. Скажем только мимоходом, что главным спорным пунктом, на котором никак не могли сойтись обе стороны, были приднепровские городки: турки домогались их возвращения; русская сторона пыталась их удержать в обладании Русской державы. Наконец, 3 июля 1700 года было постановлено и подписано с обеих сторон перемирие на 30 лет. Турция уступала России Азов со своими тянувшими к нему городками. Россия приняла на себя обязательство разорить в течение тридцати дней после окончательного подтверждения мирного договора приднепровские городки, отнятые у турок, а вперед по всему днепровскому берегу, начиная от Сечи до устья Днепра, не быть никакому поселению, кроме небольшого укрепления для переправы проезжих людей через Днепр. Пространство от Перекопа до ближайшего к нему из азовских городков, Миусского городка, положено оставить впусе²⁹. По принятому на себя Россией обязательству разорить городки в низовьях Днепра, завоеванные в прошлую войну, поручение это возложено было на генерала Кольцо-Мосальского и исполнено им в 1701 году. 8 октября этого года гетман получил ведомость и сообщил ее в Москву, что Таванск и Кизикермень разбиты и все боевые принадлежности оттуда вывезены³⁰.

²⁶ Устрялов. Ист. Петра В., т. III, Прилож. 7, с. 472 и 478.

²⁷ Там же, т. III, с. 256.

²⁸ S z u j s k i. Dzieje Polski, IV, 166.

²⁹ Устрялов. Ист. Петра В., т. III, Прилож. 7, с. 550.

³⁰ Арх. Юст., кн. 83, л. 992.

ГЛАВА СЕДЬМАЯ

В 1698 году совершалась в Москве страшная царская расправа над стрельцами*. Случайно спасавшиеся от погрома убегали в украинные области и в Гетманщину. Царь послал указ гетману приказать ловить их по всем полкам. Но стрельцов, находившихся при гетмане в Батурине, не тронули, а только велели им именоваться солдатами³¹. Их начальник, полковник Анненков, приобрел большое благорасположение гетмана, и, когда в 1699 году Анненков был переведен воеводою в Путивль³², Мазепа испросил у царя дозволение оставить Анненкова при себе в Батурине и по-прежнему командовать полком, назначенным из великороссиян для охранения гетманской особы³³.

Пользуясь наступившим мирным временем, гетман продолжал заниматься сооружением храмов на собственный счет. Так, около этого времени построены были каменная ограда Печерской лавры на протяженности 520 сажень (в два сажня высоты и четыре толщины) с четырьмя башнями, боковые приделы с северной и южной стороны великой лаврской церкви с надстроеными над ними пятью куполами и церковь над экономскими воротами лавры, где с наружной стороны был выставлен лепной работы герб Мазепы. Около того же времени, вероятно, начата по желанию гетмана и на его счет надстройка боковых приделов на нижних папертях Киево-Софийского собора с шестью куполами над ними, что дало этому зданию тот вид, в каком находится оно и теперь**. Вознесенская соборная церковь в Переяславе, созданная также гетманом, относится, вероятно, к тому же времени. Так видимое всеми благочестие и усердие к православным храмам уничтожало силу врагов Мазепы, выставлявших его в своих доносах поляком, тайно сочувствовавшим польским заветным видам и только притворно казавшимся русским православным. Недоверие к его искренности не испарялось в Украине, и в 1699 году гетмана потревожило повторение прежних историй с доносами. Был в Гетманщине некто Данило Васильевич Забела, носивший звание бунчукового товарища. Это звание недавно было учреждено гетманом Мазепою, который по своему усмотрению давал его детям, принадлежавшим к чиновным фамилиям. Забела был человек нрава беспокойного, склонного к каверзам, что в те времена было многим свойственно. Он за что-то невзлюбил гетмана и сошелся с Андреем Солониною, который находился на службе при гетманском дворе и не угодил своему пану гетману. Они вместе уехали в Москву, начали искать там покровительства боярина Бориса Петровича Шереметева и подали ему донос на гетмана. Но Мазепа узнал об этом ранее, чем еще донос дошел до царя, и сам написал царю, что «эти два человека на гетманскую честь небывшие слова износят и плевелы сеют». Гетман в Москву извещал, что один из доносчиков, Забела, по челобитию своего дяди, был уже привлечен к войсковому суду, а другой доносчик, Солонина, служивши у гетмана во дворе, украл у него деньги. Государь, оказывая доверие к гетману, приказал, не разбирая доноса, обоих доносчиков и с ними еще какого-то попа Леонтия³⁴ послать в Батурин, но сказать им наперед, чтоб они ехали без опасения, потому что государь писал к гетману, чтоб им не было никакого зла.

* Идетсья про придушення Петром I повстання стрільців 1698 р., після чого стрілецьке військо було ліквідоване. Його замінила регулярна армія, створена за європейськими зразками.

³¹ Арх. Юст., кн. 68, л. 389.

³² Арх. Ин. Дел, 1699 г., июнь.

³³ Там же, декабрь, № 31.

** Як мовилось, більшість коштів на церковне будівництво гетьман брав з військового скарбу, а не з власної кишені. Опускаю бібліографію праць про будівництво у Лаврі як таку, що не має прямого стосунку до теми.

³⁴ В дошедшем до нас судном деле о нем нет ничего.

Царський гонец привез колодників в Батурин скованими «в черкаських телегах». Коли підїхали к гетманському двору, стащили колодників с телег и повели пешком в гетманський двор, в супроводженні караульних. Гетман був тогдa у обідні; колодники в ґепях дожидали, стоя у дверей его светлицы. Вышедши из церкви, гетман прийняв из рук гонца царську грамоту и поклонился до земли.

Колодників предали войсковому суду.

Из дошедшего до нас дела мы узнаем, что некто Яким Самойленко, дядя Данилы Забелы, показывал, что этот Данила, живя у себя в доме в селе Реутинцах, еще в прошлый предождественский пост, когда гетман ездил к царю в Воронеж, говорил: «Гетман от царя не воротится,— он с поляками дружит и царю хочет изменить». Кроме того, Данило произносил о матери гетмана «лживые, поклепные и бесчестные слова», называя ее «чаровницею». Потом позванные в суд двое челядников Данилы Забелы, которых он, будучи в Москве, посылал к себе домой в Малороссию, показали, что Данило говорил, будто гетман сам «тайно послал к бусурманам вора Петрика и был желателем прихода бусурманского в Украину». В подтверждение таких показаний один малороссиянин, бывший недавно в Москве, Онисим Воронченко, объявлял, что он собственными ушами слышал, как Забела «на почтенную родительницу гетмана честную игуменью прикладал наносы».

Забела заперся. Но когда его стали страшать пыткой, то он сказал: «Я убежал в Москву от страха,— на меня сотник кролевецкий подал гетману челобитную; а если я что говорил в Москве, то говорил будучи пьян: мне казалось, что по таким словам меня удержат в Москве и не пошлют в Батурин».

Судьи, выслушавшие такие речи от подсудимого, произнесли: «Невозможно, чтоб Данилка такие великие страшные поклепы и потворы на честь ясновельможного гетмана вымыслил сам собою; надобно под пыткой допросить его, кто ему в сем деле был советником и наставником».

Забела, не допуская себя до пытки, сказал: «Вот как дело было. Через село Реутинцы ехали люди боярина Шереметева. Я им рассказал о своих нуждах и о своем страхе. Они посоветовали мне ехать в Москву к их боярину и уверили меня, что боярин будет мне заступником. Я послушался их и поехал. Когда я рассказал боярину о своих делах, боярин сперва сказал, что напишет обо мне ходатайственный лист к гетману. Я отвечал, что боюсь ехать к гетману. Тогда мне боярин сказал: правда, и мне гетман добра не желает. Поживи, коли так, в Москве, пока великий государь не воротится из-под Азова, и никуда не ходи, ни в Приказ, ни к боярам, а как царь воротится в Москву, тогда подашь на гетмана челобитную в мои руки, а я сам представляю ее великому государю и буду ходатайствовать об оказании тебе милости. По какому боярскому обнадеживанию я и остался в Москве. Винюсь в том, что злоречил, наводил изменническую потвору на гетмана и на мать его, говорил, будучи пьяным без разума и памяти. Впрочем, не было у меня наставника и советника ни здесь в малороссийских городах, ни в Москве».

Дело показалось важнее. Данило притягивал к нему первейшего царского боярина. Данила подвергли пытке, взяли на встряску, продержали полчаса в всячем положении. Он говорил то же, что и перед пыткой, и только «поносил» себя самого за то, что понадеялся на слова, сказанные ему боярскими людьми, поехал в Москву и через то пришел «вот в какую муку!»

Его спустили на землю, допрашивали, кто был ему наставником и советником, и, ничего не допросившись, подняли на дыбу; он, «вопия криком великим», твердил все одно и то же: «Я лял по своему безумному обычаю, будучи пьян и без памяти, ни от кого к тому не было у меня подущения и ни от кого о том ни единого слова не слышал».

Судьи прекратили пытки и допросы и положили такой приговор: «Данилка Забела, от своей злости и безумия, наводя на высокую честь гетманскую и на всечестную его мать тяжкие поклепные потворы, хотел тут же и войсковые и народные малороссийские порядки развратить, а того ради такой безумный лживец и зломысленный наветник за ту свою вину подлежит смертной казни, имущество же его взять в войсковой скарб, ибо и прежние гетманы так поступали с подобными».

Не знаем, был ли пытан товарищ Данила Андрей Солонина, но его подвергли допросу, из которого видно, что он был родом из Волины, по смерти отца с матерью переехал в Козелец, служил двенадцать лет у киевского полковника Солонины, потом три года у генерального судьи Вуеховича, а наконец у гетмана. Ему отказали от службы на том основании, что у гетмана и без него много челяди, и он уехал в польские владения: там увидел его боярин Шереметев, пригласил в Москву, и жил он у него на боярском иждивении, а когда боярин уехал в свои вотчины, то пристал к Забеле. Денег гетманских он не крал.

И этого Андрея Солонину суд приговорил, как соумышленника, к одинаковой каре с Данилом Забелою.

Гетман, представляя в Приказе приговор войскового суда, приложил к нему собственное милостивое смягчение наказания³⁵.

Ничто не подрывало царской благосклонности к гетману. В 1700 году в январе гетман отправился в Москву, по царскому приглашению, с 48-ю особами. В этот раз ему оказали прием, превосходивший ласковостью прежде бывшие приемы. Гетману заявили признание за ним заслуг, оказанных в течение тринадцати лет сряду, и важности его успешных действий в войне против турецкого султана и крымского хана, в особенности же его подвигов над Днепром, когда были покорены пять турецких городков и взято множество пленных. За это за все государь возложил на гетмана только что установленный орден св. Андрея Первозванного. Мазепа был вторым, получившим этот орден, после Головина. Сверх того, на отпуск пожаловали ему венгерский золотой кафтан с алмазными запонками, подбитый соболями³⁶. Бывший в Москве разом с гетманом генеральный писарь Кочубей получил почетное звание стольника³⁷. Тогда же, по ходатайству гетмана, оказано было внимание хвастовскому полковнику Палею, главному в то время воскресителю козачества в правобережной Украине: к нему отправили в подарок денег, сукон, камок, соболей, а на полчан его 1000 ефимков. Но подъячему, который повез царские подарки, приказано было передать их Палею секретно, чтобы не дать повода полякам подозревать какого-нибудь против них подущения, потому что поляки очень неблагоприятно относились к восстановлению ненавистного для их памяти козачества во владениях, на которые простирали свои виды³⁸. Гетман испросил у царя отдать под его гетманский regiment город Новобогородск со всеми жителями, исключая служилых царских людей, которых положено было вывезти в другие города. Гетман обещал правительству принять для укрощения запорожских своевольств и побегов украинских беглецов в запорожские степи меры, более деятельные, чем были те, какие употреблялись прежде воеводами, управлявшими Новобогородском.

Но тогда же последовали распоряжения верховного правительства, которые вообще не совсем нравились малороссиянам. В последнее время в Малороссии распространилось селитренное производство. По царскому указу предписывалось продавать селитру не иначе, как в

³⁵ Там же, 1699 г., № 39 (Скорочую текст цього лицемірного послання Мазепи до Москви.— М. К.).

³⁶ Там же, 1700 г., № 19.

³⁷ Там же, № 30.

³⁸ Там же, № 40.

казну. Цена на селитру была указана по два рубля с полтиною за пуд³⁹. Но после заключения мира с Турцией царский указ вдруг сбавил цену селитры на полтора рубля за пуд на том основании, что селитренные майданы теперь не будут разоряемы неприятелями, производство селитры будет требовать менее расходов и хлеб стал дешевле, хотя гетман, в видах охранить выгоды местных производителей, докладывал, что если, по замиренню с турками и татарами, не нужно беречь майданов от неприятелей, то необходимо держать караулы для охранения их от разбойников, и расходы на производство вовсе не уменьшились⁴⁰. Не могло быть малороссиянам приятным строгое запрещение возить на продажу в Великороссию горячее вино и табак, который сделан был в то время предметом казенной монополии и отдан на откуп англичанам. Гетман публиковал, что корчемные продавцы вина и табаку, кроме наказания, которое постигнет их на месте преступления, не уйдут от вторичного наказания войсковым судом, когда возвратятся домой⁴¹. Однако торговля вином и табаком была до того выгодна, что, несмотря на такие угрозы, «огурливые* и легкомысленные люди все-таки дерзали возить табак на продажу в великороссийские города», как выражался гетман в своем донесении.

По возвращении гетмана в Украину от царя вскоре началась у него хлопотливая возня с запорожским своевольством, которое час от часу все более разгоралось. Когда в начале 1701 года прибыл в Сечь генерал Кольцо-Мосальский с тем, чтобы разорить турецкие городки, запорожцы заартачились. Гетман приказал им содействовать доставлению орудий и боевых припасов из Таванска и устроить у себя в Сечу склад для их хранения. Запорожцы с бесчестьем встретили гетманских посланных⁴², посылали гетману ворчливые ответы, и хотя не отказывались, по приказанию царского генерала, беречь царскую казну, но не хотели допустить в Сечь ни единого из царских ратных людей, показывая к ним недоверие и нерасположение⁴³. Всего более пришлось запорожцам не по нраву то, что генералу князю Кольцо-Мосальскому дан был указ строить новые городки близ Сечи вместо прежних разоренных городков в низовьях Днепра. Место для постройки ближайшего городка было избрано у Микитина Рога (где ныне Никополь). Гетману указано было содействовать этой постройке и он послал 6000 козаков своего регимента на работы в прибавку к 3500 ратным, бывшим у князя Кольцо-Мосальского⁴⁴.

Запорожцы около того же времени наделали новых хлопот своими своевольствами. Толпа сечевиков напала на греческий караван. Турецкие подданные-греки, торговцы, прибыли из своей страны в Очаков с товарами, оттуда поплыли вверх по Бугу, а потом, приставши к берегу, наняли у малороссиян, занимавшихся рыболовством, подводы и двинулись степью на Чигирин. За ними следила ватага запорожцев с атаманом Щербиною и асаулом Тонконогом. Они пригласили из ватажников, ловивших рыбу на реке Буге, несколько «легкомысленных» молодцов и напали на греческих торговцев, когда те, на пути своем к Чигирину, достигли до реки Ингула. Запорожцы ограбили весь караван, отвезли награбленные товары в Сечь, разрезали тюки и кипы (называемые гарары) и поделили товары, в числе которых находились драгоценные камни и жемчуг ценою в несколько тысяч талеров⁴⁵. Из Сечи получались вести, что запорожцы, поделивши по куреням награбленные товары, похвалялись поступать так же и с другими торговыми

³⁹ Там же, 1699 г., № 31; 1700 г., № 4.

⁴⁰ Арх. Юст., кн. 83, л. 128 (Текст гетьманського листа скорочено.— М. К.).

⁴¹ Арх. Ин Дел, 1700 года, №№ 4 и 31.

* непокiрні.

⁴² Арх. Юст., кн. 83, л. 696.

⁴³ Арх. Ин. Дел, 1700 г., № 4; Арх. Юст., кн. 83, л. 40.

⁴⁴ Арх. Юст., кн. 83, л. 650, 951 и 971.

⁴⁵ Там же, л. 158.

караванами, когда те будут проходить⁴⁶. Силистрийский сераскир-паша прислал к гетману жалобу и требовал вознаграждения за разграбление греков, турецких подданных⁴⁷. Около того же времени другая ватага запорожцев напала на селитренные майданы, заведенные из Гетманщины старшинами на берегах Самары, и разоряли их, забирая волов, казаны и всякую рухлядь⁴⁸. Запорожцы претендовали, что берега Самары, покрытые лесом (так называемая Товща Самарская), составляют давнее достояние Запорожской Сечи, и заводчики не иначе могут держать там селитренные майданы, как платя в войсковой сечевой скарб по 100 золотых от котла⁴⁹.

Гетман сообщил обо всем этом в Москву, а на то время туда приехали запорожские посланцы — бывший кошевой Крыса с товарищами. В Москве их задержали и стали допрашивать о греческих караванах и о селитренных майданах. Они отозвались незнанием дела. Московское правительство разослало запорожских посланцев по великороссийским городам и написало в Сечь, что если не будут возвращены награбленные товары и виновные не подвергнутся жестокому войсковому наказанию, то задержанные товарищи будут казнены смертью⁵⁰. Запорожцы от такой угрозы пришли в неистовство, отрешили своего кошевого Петра Сорочинского и выбрали Костю Гордиенко, человека крайне задорного, яркого ненавистника московской власти. Этот новый кошевой писал гетману такого рода объяснение: греки, следовавшие в караване, сами были виноваты; вопреки прежним обычаям ехать в Сечь, они хотели миновать ее и поехали дикой степью. Сечевики, ездившие на промыслы, узнавши о том, хотели только загородить каравану неправильный путь, но греки стали в них стрелять: тогда сечевики позвали других товарищей, бывших на рыбных промыслах, и «большим собранием» заворотили караван к Сечи. Атамания и все сечевое товариство поделили между собою из греческих товаров только красные кумачи, а дорогие вещи: камни, жемчуг и деньги возвратили торговцам и сами проводили их до великороссийских городов⁵¹. В этих оправданиях была чистая ложь, ни гетман, ни московское правительство не могли поверить этому, да и сам сообщавший такое оправдание, конечно, знал, что ему не поверят. Не теряя времени, запорожцы, подушаемые притом приезжавшими в Сечь татарами⁵², послали в Крым посольство к хану просить возобновления прежнего союза, старинного «братерства», и помощи против москалей*, а тем временем самые отважные составили ватагу в числе шестисот — настоящую разбойничью шайку: в вершинах реки Вовчей не было от них ни прохода, ни проезда людям Полтавского полка, ездившим на пасеки и на рыбные ловли⁵³.

Более всего раздражала запорожцев в то время постройка городка недалеко от Сечи. Отважнейшие грозили выйти с оружием на строителей⁵⁴. Гетман посылал в Сечь требовать, чтобы запорожцы не мешали царским ратным ломать камня у Каменного Затона для постройки крепости, а кошевой атаман от имени всего товариства написал такой ответ, обращенный к лицу царя: «Объявляем вашему царскому величеству все мы единогласно, что совершенно не хотим одного города близ нас на Днепре иметь и камня на строение брать не дозволим.

⁴⁶ Там же, кн. 86, л. 844.

⁴⁷ Там же, л. 259.

⁴⁸ Там же, кн. 83, л. 1037.

⁴⁹ Там же, л. 158.

⁵⁰ Там же, кн. 86, л. 360.

⁵¹ Арх. Ин. Дел, 1702 г., № 39.

⁵² Арх. Юст., кн. 83, л. 831.

* Зрозуміло, що це була демонстрація автономії Січі, яку роздмухувала нечистенна антиросійська партія заможних козаків.

⁵³ Там же, кн. 86, л. 291.

⁵⁴ Там же, л. 618.

Еще и города не выстроили, а мы уже терпим убытки и неправды в вольностях наших, чего наперед сего ни от кого не видали по данным нам монархами грамотам, теперь же дознались напустного утеснения товариству нашему, ходящему для своих добыч и промыслов. Мы на бой против бусурман по вашему царскому указу идти всегда готовы, а города строить не позволяем»⁵⁵.

Однако попытка запорожцев сойтись с татарами во вред России не удалась. Запорожские послы, отправленные в Крым, встретили хана недалеко от Карасубазара и предлагали прежнее «братерство», как было при Хмельницком. Хан призвал какого-то старого татарина, помнившего времена Ислам-Гирея, делал ему расспросы и потом стал держать совет со своими мурзами. Некоторые заявляли охоту открыто подать помощь запорожцам, другие же опасались, что запорожцы, надеясь на одних охотников пристать к их замыслу, которых в Украине найдется немного, опять подведут татар, как уже было недавно с Петриком и еще ранее с Суховеенком. Хан решил спросить об этом своего верховного повелителя, турецкого падишаха, а до получения ответа мурзы убеждали запорожцев не сноситься с Москвою.

Но в самом запорожском товаристве возникло раздвоение. Самые зазорные ненавистники Москвы кричали: «Лучше навеки поддадимся турку, а не останемся в московской неволе». Другие представляли такое хитрое соображение: «Если орда с нами теперь не пойдет воевать Москвы, а на нас опал царский станется за сношение с татарами, то мы отпишемся, что ничего о том не знали, скажем, что нам приказал так чинить с ордою гетман. Вот его, гетмана, возьмут в Москву, а нам будет милость монаршая»⁵⁶. Гетман заранее обо всем этом узнал и отправил к хану за объяснениями посла своего Завидовского. Хан принял гетманского посла ласково и объявил, что ни за что не станет нарушать мира с московским царем. Гетманский посланец от имени гетмана жаловался на грабежи, учиненные татарами над русскими торговцами в Кубанской и Ногайской орде. Хан приказал тотчас учинить розыск и воротить награбленные товары; сверх того он дал строгий приказ не поступать вперед таким образом. Тогда же хан хотел окончить размен плененников так, чтобы уже ни русских в Крыму, ни татар в России в плену не оставалось. Это не так скоро могло окончиться, так как русских плененников отпускали не иначе, как в обмен за татарских или за выкуп деньгами. Некоторые русские в это время получили свободу, и в числе их был князь Юрий Четвертинский, взятый в плен во время нашествия Петрика с Белгородскою ордою⁵⁷. Силистрийский Юсуф-паша продолжал требовать вознаграждения за ограбленный караван, и гетман не без труда упросил присланного от паши «агу» взять вознаграждение жалованьем, которое по обычаю каждый год присылалось от царя запорожцам сукнами, камками, атласами и соболями. Такие вещи приняты были по оценке в десять тысяч левков; гетман прибавил еще 640 рублей деньгами и, сверх того, отдал греческим купцам, потерпевшим разорение от запорожцев, 400 рублей, собранных с переволоченского перевоза на Днепре, составившего собственность Запорожской Сечи⁵⁸.

Казалось, у запорожцев отнималась надежда на помощь мусульманского мира против московской власти, но приезжавшие в Сечь татары разжигали их и твердили, что если Москва не покинет строить городов при Днепре, то бусурманы пойдут войною на московские города и пригласят запорожцев⁵⁹. Даже силистрийский паша заявлял гет-

⁵⁵ Там же, л. 796.

⁵⁶ Арх. Ин. Дел, 1702 г., № 77.

⁵⁷ Арх. Ин. Дел, 1700 г., 6 апреля. Подлинники (Скорочено документ, де описуються подробиці перебування Четвертинського в полоні.— М. К.).

⁵⁸ Арх. Юст., кн. 86, л. 713 и 960.

⁵⁹ Арх. Ин. Дел, 1702 г., ноябрь, № 77.

ману, що туркам вообщє не мило построение городов, что оно означает приготовление к войне. Такие заявления распалляли у запорожцев задор ко вражде с Москвою. «Но не так страшны запорожцы и татары,— писал Мазепа в Приказе⁶⁰,— страшнее нам малороссийский посполитый народ; весь он своевольным духом дышет; никто не хочет быть под тою властью, под которою пребывает*, а полтавский полковник пишет мне, что все его полчане при случае начнут запорожцам помогать в их злом намерении». Осенью 1702 года запорожцы напали на царскую казну, которую вез капитан Суходольский, убили капитана и двух солдат, ограбили казну, а бывшего при капитане священника, исколов копьями, замертво покинули в терновнике⁶¹; они, кроме того, уводили у великороссийских ратных людей почтовых лошадей⁶² и задержали царскую грамоту, в которой уговаривали их не препятствовать постройке крепости⁶³.

Такие бесчинства сами по себе хотя еще не возбуждали политических опасностей, но волнения в Запорожье откликались в Украине, и слухи о сборе запорожцев на войну против москалей, разносясь по Гетманщине, находили в народе сочувствие. В Сечь стремились всякие бездомные бродяги**. Гетман приказывал компаниям стеречь переходы, не пускать беглецов через Днепр, а полковникам заблаговременно предупредить в своих полках побег и сажать в тюрьмы своевольных***. В одном из тогдашних донесений гетман огулом весь малороссийский народ обвинял в легкомысленности и склонности к шатанию.

В Малороссии отношения народа к великороссийским ратным людям становились все хуже и хуже. Уже и при прежних гетманах видно было, что малороссияне недолюбливают великороссиян**** и хотя после возмущения при Бруховецком***** народ по внешности оставался верным и покорным, но доволен своим положением он не был и никогда, казалось, не представлялось ему таких резких поводов роптать на гнет, ложившийся на него от московской власти, как в описываемое время. С начатием шведской войны во всех владениях царя Петра почувствовалась невыносимая тягость народу от служб и поборов. Не миновала и Малороссию та же участь, хотя в меньшей степени, чем прочие царские области. Царь начал требовать высылки козаков в северные страны государства, где главным образом происходил театр военных действий; а этого прежде не бывало, и козаки знали только свою Украину, да прилегавшие к ней южные степи. Народ был недоволен и внутри своего края грубостью обращения с ним царских ратных людей и всякого рода должностных лиц, ездивших по делам службы. «И козаки и поселяне,— писал в Приказ гетман,— все злобятся на меня, все кричат в одно: пропадать нам до конца и сгубят нас москали! У всех одна мысль уходить за Днепр и может произойти внезапное зло»⁶⁴. Немало сохранилось известий того времени о столкновениях, происходивших в разных местах между малороссийскими жителями и великороссийскими царскими служилыми. Для примера

⁶⁰ Арх. Юст., кн. 86, л. 824.

* Мазепа, певно, не мав на увазі нехить народу бути під його владою.

⁶¹ Там же, кн. 89, л. 163.

⁶² Там же, кн. 86, л. 959.

⁶³ Там же, л. 779.

** Уже в котрий раз Костомаров називає набродом і «бездомними волоцюгами» втікачів на Січ,— а насправді то були люди, які не бажали миритися з феодальним гнобленням.

*** Опущено текст гетьманської грамоти.

**** Насправді могло йтися лише про нелюбов народу до царських урядовців та стрільців, що часом поводили себе брутально... Але хіба народ любив Мазепу та його оточення?!

***** Йдеться про спробу гетьмана Лівобережної України Брюховецького у 1668 р. відступитися від союзу з Росією.

⁶⁴ Арх. Юст., кн. 83, л. 540.

приведем некоторые случаи, показывающие, как нагло и презрительно обходились царские служилые с туземцами.

В 1702 году полуполковник Левашов, идучи с отрядом мимо городка Кишенки, послал туда приказание, чтоб его встречали с хлебом-солью и с дарами, и он за то не станет трогать их города. Кишенцы послушались, вышли к нему с возами, наполненными хлебом, гусями, курами, напитками и еще поднесли ему «в почесть» 15 талеров деньгами. Левашов все это принял, но, противно своему обещанию, вошел в город и расположил там свой отряд: его ратные люди объедали жителей, обожгли у них подворки, овины, разорили огороды. Так прошло несколько дней. Выходя из Кишенки, Левашов кишенцам «дал руку» (т. е. обещал), что уже теперь не будет им разорения. Однако, дошедши до Переволочны, он послал назад в Кишенку взять у тамошних жителей плугов и волов и не прислал их назад, а бедные кишенцы принуждены были сами ехать за Днепр и выкупать за чистые талеры своих волов. При этом, когда один кишенец напомнил полуполковнику, что великий государь так делать не велит, Левашов чуть не проколол его копьем и кричал: «Полно вам, б... дети, хохлы свои вверх поднимать! Уж вы у нас в мешке!» Другой начальник, Скотин, шел через порубежные днепровские города, и бывшие в его отряде ратные люди в городах и за городами людей били, с ножами на них бросались, иных, как татары, в неволю брали («в вязеню держали»), а когда козацкие начальные люди пошли к нему с поклоном, то он велел ударить в барабаны, чтоб их не слышать, и затем приказал прогнать их бердышами. В Келеберде во время ярмарки в день св. Онуфрия московские служилые люди, плывя по Днепру, пристали к берегу и стали со своих суден торговать вином, а так как продажа вина там была на откупе, то жители, по настоянию арендарей, ходили просить «москалей», чтоб они перестали торговать, и понесли к ним хлеб-соль, но «москалей» бросились на них с дубинами и копьями, а некоторых, схватив, увели к себе на суда как пленных и потом пустили, обобрав, чуть не голыми, да еще обрезали им волосы в знак бесчестия. В том же 1702 году гетман писал в Приказ, жалуясь огулом на ратных людей, которые, проходя через города и села Полтавского полка, бесчинствовали, забирали в качестве подвод* лошадей и не ворочали иначе, как взявши с хозяев взятку, а становясь во дворах, совершали над малороссиянами всякие неправды, поругания, грабежи и даже убийства. «Что между нашими людьми и приезжими москалями драк бывает, того и описать невозможно!» — выражается в донесении гетману один козацкий чиновник⁶⁵.

Не только в Гетманщине, но и за ее пределами, как уже мы видели, прорывались такие же грубые выходки великороссиян над малороссиянами. В Путивльском и Рильском уездах великороссийские помещики заманивали на свои земли малороссиян, искавших селитьбы, а потом домогались, чтобы те поступали в число их крепостных, и «побиwali их жестоким мучительством»⁶⁶. По жалобам, которые беспрестанно присылались от гетмана в Приказ, царь в 1701 году дал подтвердительный указ воеводам «с великим подкреплением, буде вперед малороссийским людям от кого-нибудь станется обида от воеводского или полковничьего недосмотра и за то начальным людям быть в казни и в вотчинах отписаны будут»⁶⁷. Но и после такого строгого царского указа в январе следующего 1702 года в Комарницкой волости (Орловской губ.) крестьяне били и бесчестили посланца самого гетмана, от-

* Тобто підводної повинності, згідно з якою населення мусило перевозити власним коштом і транспортом урядовців і солдатів.

⁶⁵ Арх. Ин. Дел, 1702 г., № 39.

⁶⁶ Там же, л. 1701, март. Подлинники (Там само чинили і місцеві, українські, поміщики, але Костомаров чомусь про це забуває.— М. К.).

⁶⁷ Там же, л. 1701, № 5.

правленного к царю, и ехавших с ним малороссиян: по жалобе на то царь приказал произвести розыск, и тех, которые признаны будут виновными, сослать в Сибирь с женами и детьми⁶⁸.

Такие-то явления располагали опасаться народного волнения в Украине, если запорожцы задумают повторить Петриково дело. Были признаки, заставлявшие гетмана и старшин полагать, что теперь посольство отзовется к подобному событию иначе, как было несколько лет тому назад. В конце 1702 года гетман созвал полковников и сделал им такой вопрос: следует ли совокуплять полки с тем, чтобы не допускать запорожцев до вторжения. Все полковники дали такой ответ: «Если совокуплять полки, то на оставленных козаками местах скорее могут вспыхнуть бунты между посольством, потому что там не будет начальства. Лучше расставить на приличных местах два или три полка, а остальные полковники пусть остаются со своими полковыми старшинами в своих полках и пусть наблюдают, какое влияние на посольство будут производить вести о запорожских злоумышлениях, сам же гетман с компанейцами и с охотными козаками будет стоять в Гадяче и смотреть на неприятельские обороты, чтобы чинить военный промысел по мере надобности»⁶⁹. Гетман побудил и киевского митрополита со своей стороны послать к запорожцам пастырское увещание не вступать в связи с неверными и не поднимать оружия на единоверных братьев, жительствующих в Гетманщине и в слободских полках⁷⁰. Сам гетман отправил запорожцам послание, уверял, что никто не думает нарушать их вольностей, указывал на печальные последствия междоусобий в правобережной Украине, где столько городов, сел обращено в пепел и где столько жителей погибло от меча или взято в неволю, убеждал запорожцев жить в союзе и дружбе, покоряться властям и обещал ходатайствовать за них перед царем⁷¹. На такое послание кошевой Гордиенко снова отвечал гетману резкою и грубою выходкой⁷².

Нужно было во что бы то ни стало умиротворить Украину, тем более, что события на правой стороне Днепра, где русский народ вступил в открытую борьбу против польского панства, волновали левобережных малороссиян и возбуждали их к побегам за Днепр с намерением биться там против извечных врагов всего малороссийского народа. Одобрять такую борьбу не было тогда в видах русского государя, который с тогдашним польским королем и с Речью Посполитою вступил в союз против шведов⁷³. Нельзя было притом не иметь в виду и того обстоятельства, что соперник и враг царя Петра, шведский король, с каждым днем приобретал успех в Польше, отторгал от польского короля на свою сторону польских панов, манил их обещаниями усмирить правобережных украинцев, бунтовавших против панства, перенести войну на левую сторону Днепра и привести весь малороссийский народ в прежнюю покорность польской Речи Посполитой. При таких угрожающих слухах неблагоприятно было оставлять запорожцев в раздражении против московской власти. Гетман получал сведения о польских делах уже не от вестовщиков, которые выбирались из людей всякого звания, а прямо от польского коронного гетмана через нарочно присланного посланца. Тогда московское правительство решило отправить в Сечь стольника Протасьева с выговором запорожцам за их бесчинства, но вместе с тем объявить им прощение от царя по ходатайству за них гетмана и киевского митрополита. Задержанных

⁶⁸ Арх. Юст., кн. 89.

⁶⁹ Там же, кн. 86, л. 875.

⁷⁰ Там же, л. 952.

⁷¹ Там же, л. 960.

⁷² Арх. Ин. Дел, 1702 г. Подлинники, ноябрь (Уривок з листа Гордиенка скорочено.— М. К.).

⁷³ Арх. Ин. Дел, 1702 г., № 39.

по поводу разбойничьего нападения на греческий караван указано было освободить и отпустить⁷⁴.

Царский посланник Протасьев прибыл в Батури в апреле 1703 года, а 1-го мая прибыли туда же отпущенные из Москвы запорожцы, атаман Герасим Крыса с товарищами. Этот Крыса, отбывший несколько лет в заточении за бесчинства с запорожской братию, стал тогда в большом уважении у запорожцев, и гетмана извещали, что Крысу думают избрать кошевым атаманом⁷⁵.

Вместе с Протасьевым отправил гетман в Сечь своего генерального асаула Скоропадского. Они прибыли в Сечь 5-го мая. Протасьев раздал привезенное обычное царское жалование. Запорожцы поблагодарили и назначили раду 7-го мая на праздник Вознесения. Тогда на раде запорожцы объявили, что не хотят присягать государю, пока не будут снесены городки, построенные на Самаре и на Днепре. Как ни убеждал их царский посол «отложить новоизмышленныя противныя слова» и произнести присягу, как ни уверял, что городки построены для охранения малороссийского края и от них Запорожской Сечи никакой трудности не будет, запорожцы твердили все одно и то же: «Когда городки снесут, тогда мы и присягу принесем». 8-го мая послы уехали, не окончивши дела⁷⁶, а по отъезде их в Сечи кричали, что надобно идти на Украину и убить гетмана⁷⁷.

Но запорожская удаль, так сказать, разменялась на мелочь, и не в силах будучи затевать важное дело — идти в Украину и поднимать народ против властей, ограничилась частными разбоями, вспышками неповиновения и дерзкими похвалками против правительства. Так, разбойническая ватага сечевиков, под начальством Карнауха, бесчинствовала над проезжими торговыми людьми и чуть не убила гетманского посланца, грека Згуру, ехавшего в Молдавию, а перешедши на левую сторону Днепра, разбила валку чумаков, ехавших из Лубенского полка на Берды за солью. Куренные атаманы Корсунь и Андрюшка Москаль напали на отряд царских служилых и переколотили их⁷⁸. Гордиенко показывал вид, будто не одобряет таких разбойнических нападений, а между тем в числе разбойников был его племянник. Тем временем в Сечь приезжали какие-то татары, наговорили запорожцев, что, если Москва не разорит крепости у Каменного Затона, то силистрийский паша придет сам разорять ее, и по этому поводу Гордиенко убеждал запорожцев держаться турок и татар против москалей. «Вся беда,— писал гетман в Приказ,— от этого пса Гордиенко. Он подстрекал запорожцев, чтобы не присягали. Пока этого проклятого пса не уничтожить, до тех пор нельзя от запорожцев надеяться покорности»⁷⁹. Но через несколько времени Гордиенко отставили сами запорожцы и избрали кошевым Герасима Крысу. Тогда запорожцы стали ловить своих разбойников и в августе истреблена была ватага Андрюшки Москаля, Ропухи и треть их товарищей. К сожалению, исправление запорожцев было недолговременно. Скоро сменили Крысу и избрали Гордиенко снова. Он уверял гетмана, что будет верен царю, однако удальцы опять делали разбой; но так как эти разбой совершались над малороссиянами, ездившими по торговым делам, то это отвращало многих от запорожцев и в народе терялось к ним доверие.

Підготовка тексту до друку і примітки М. Ф. Котляра.

(Далі буде)

⁷⁴ Арх. Юст., кн. 89, л. 165.

⁷⁵ Там же, кн. 94, июнь.

⁷⁶ Там же, кн. 89, л. 419.

⁷⁷ Там же, л. 482.

⁷⁸ Арх. Ин. Дел, № 2; Арх. Юст., кн. 94, июнь 1703 г.

⁷⁹ Арх. Юст., кн. 94, июнь.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

РЕСПУБЛІКА У 80-ті РОКИ: ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ

*Социально-экономическое развитие
Украинской ССР в 80-е годы:
Сб. науч. трудов.*

Київ: Наук. думка, 1988.—134 с.

Важливою умовою успішного розв'язання завдань удосконалення соціалізму і досягнення суспільством нового якісного стану є всебічний об'єктивний аналіз процесів соціально-економічного розвитку країни в попередні роки, узагальнення досягнень і недоліків та здобуття з цього уроків на майбутнє. Цій меті покликаний певною мірою сприяти збірник наукових праць, підготовлений в Інституті історії АН УРСР*. Статті, вміщені в ньому, охоплюють ряд важливих питань економічного й соціального розвитку республіки в надзвичайно складний момент — коли вже почала усвідомлюватися необхідність серйозних змін у житті країни, але ще продовжувала функціонувати адміністративно-бюрократична система управління, яка стояла їм на заваді.

Автори збірника зосередили увагу на різних аспектах розвитку промисловості та сільського господарства, освіти й науки, соціальної політики і міжнародних відносин у 80-х роках.

Виходячи з того, що найважливішим завданням партії в цей час було ідеологічне забезпечення реалізації планів економічного й соціального розвитку країни в цілому і кожної з республік, А. В. Лихолат та І. М. Маковійчук аналізують, зокрема, основні напрями і форми політичного та економічного навчання трудящих, діяльності засобів масової інформації і пропаганди, культурно-освітніх закладів. При цьому автори підкреслюють: відрив від практики і догматизм призводили до розбіжностей між словом і ділом, що негативно позначалося на всій ідеологічній роботі. У той же час їхня стаття — «Ідеологічне забезпечення економічної та соціальної політики КІРС і Радянської держави» — виграла б, якби в ній містилися й конкретні рекомендації, а не лише констатувалися факти.

Значну увагу приділено в збірнику проблемі розвитку сільськогосподарського виробництва на основі його дальшої індустріалізації. В. М. Міщенко показує, наприклад, що реалізація планів технічного пере-

озброєння колгоспів і радгоспів веде до істотних кількісних і якісних змін у розвитку сільського господарства, сприяє зростанню виробництва продукції при зменшенні кількості сільського населення. Однак, оскільки процес індустріалізації базувався переважно на екстенсивній основі, а питанням підвищення якості і надійності техніки, її довговічності, підвищенню ефективності наявного виробничого потенціалу не приділялося належної уваги, то в цій сфері нагромадилися значні труднощі і недоліки, що не дозволили повною мірою використати переваги соціалістичної системи господарювання. На жаль, автор не торкається перспектив розвитку індустріалізації сільського господарства у зв'язку з широким впровадженням нових форм організації праці, зокрема орендного і сімейного підприємств тощо.

У зв'язку з розширенням масштабів виробництва у 80-ті роки і поглибленням його спеціалізації та кооперування, впровадженням прогресивних технологій і нової техніки першочергового значення набувають заходи, спрямовані на вдосконалення господарського механізму, залучення в цей процес найширших верств трудящих. Великі можливості щодо цього має соціалістичне змагання, вдосконалення організації трудового суперництва, зокрема розвиток таких його форм, які максимально пов'язані з розробкою та реалізацією планів. Але, підкреслюється у статті Ю. В. Сиволюба, розвиток і вдосконалення зустрічного планування, змагання суміжників, раціоналізаторів та винахідників, системи контролю трудящих за якістю вироблюваної продукції, як основні напрями вияву трудової активності працівників промисловості і сільського господарства, наштовхувалися на труднощі, зумовлені недосконалістю морального і матеріального стимулювання, організаційних форм спрямування творчої енергії народу. Тут також, до речі, хотілося б знати думку автора з приводу організації соцзмагання в умовах роботи колективів на підприємстві.

Велике значення для інтенсифікації народного господарства має впровадження у виробництво досягнень НТП, зміцнення зв'язків науки з практикою. Розкриваючи вклад значного загону наукових працівників республіки у розвиток народного господарства, П. Д. Овчаренко підкреслює, що зростання ефективності їх розробок сприяло розв'язанню багатьох важливих завдань господарського життя. Реалізація комплексних програм впровадження нових прогресивних технологій і матеріалів тощо не вичерпують усього потенціалу участі науковців у народногосподарському розвитку країни. Дальшому його підвищенню покликани сприяти подолання певного догматизму та монопольності в наукових дослідженнях, розвиток і вдосконалення самої мережі на-

* Редколегія: А. В. Лихолат (відп. редактор), І. М. Маковійчук, Л. А. Шевченко, Г. В. Заплатникова (відп. секретар), В. М. Міщенко. Автори: А. В. Лихолат, І. М. Маковійчук, В. М. Міщенко, Ю. В. Сиволюба, П. Д. Овчаренко, Л. Д. Вітрук, Л. А. Шевченко, О. М. Веселова, Г. В. Заплатникова, Н. П. Барановська, Р. А. Худяк.

укових установ, краща організація впровадження у виробництво нових розробок.

Одному з важливих напрямів внутрішньої політики Радянської держави — дальшому піднесенню рівня соціального забезпечення радянських людей, зокрема зростанню реальних доходів трудящих, присвячено статтю Л. Д. Вітрук. Оплата праці, яка в соціалістичному суспільстві має бути головним мірилом соціальної, духовної і моральної цінності особистості, як й інші складові соціально-економічного розвитку, наголошує вона, була певною мірою деформована. Аналіз оплати праці трудівників різних галузей народного господарства, шляхів її вдосконалення переконливо свідчить про необхідність подолання її відірваності від кінцевого результату, ліквідації зрівнялівки. Така політика держави сприятиме піднесенню стимулюючого значення оплати праці у справі прискорення розвитку країни. Погоджуючись з цим, мусимо водночас зазначити, що автору слід було б ґрунтовніше простежити і показати процеси зниження темпів розв'язання ряду вузлових соціальних проблем, а то й непослідовність у цій справі.

У збірнику дістав відображення і безпосередній вплив на ефективність суспільного виробництва дальшого зростання освітнього потенціалу робітничого класу. Якісні зміни, що відбуваються у змісті праці в умовах науково-технічного прогресу, вважає Л. А. Шевченко, зумовлюють, у свою чергу, необхідність дальшого піднесення освітнього і кваліфікаційного рівня населення. Оскільки намітився певний розрив між рівнем освіти та її якістю, виникла необхідність у перебудові навчально-виховного процесу як у загальноосвітній, так і в професійній школі, що відіграє важливу роль у формуванні поповнення робітничого класу.

Звичайно, розвиток матеріально-технічної бази закладів професійно-технічної освіти, вдосконалення форм і змісту навчання та виховання в них, підготовка кваліфікованих робітничих кадрів нових професій — важливе завдання всієї громадськості республіки. Однак реалізація його, наголошує у своїй статті О. М. Веселова, не завжди відповідала вимогам, що диктувалися потребами держави. І в цьому ми погоджуємося з нею.

Приділена в збірнику увага й такому важливому питанню сучасного життя, як міжнаціональні відносини. Зокрема, Г. В. Заплатниковою розкрито основні форми і напрями патріотичного та інтернаціонального виховання робітничої молоді: формування наукового світогляду та класового підходу до оцінки подій і явищ суспільного життя, виховання почуття гордості за свою Батьківщину, відданості справі комунізму, високої культури міжнаціональних відносин, готовності до виконання інтернаціонального обов'язку. Досягненню цієї мети, наголошується в збірнику, сприяють політичне навчання, піднесення трудової активності молоді через соціалістичне змагання, роботу на ударних комсомольських будовах тощо. Підкреслено також необхідність зміцнення матеріальної бази інтернаціо-

нального й патріотичного виховання, необхідність повнішого задоволення соціально-культурних запитів населення з урахуванням його національної структури.

Міжреспубліканські зв'язки і співробітництво селянства Української РСР як невід'ємної складової частини радянського народу розглядаються Н. П. Барановською. Зроблено це з розкриттям діалектичного взаємозв'язку між процесами піднесення трудової активності і зміцнення інтернаціоналістських переконань трудівників села на фоні особливостей аграрної політики партії і держави. Основні напрями міжреспубліканських зв'язків селянства України органічно пов'язані з економічним, суспільно-політичним та духовним життям країни. У статті розкрито, зокрема, такі з них, як соціалістичне змагання між колективами сільських трудівників України та інших братніх республік СРСР, обмін передовим виробничим досвідом, взаємопідтримка патріотичних починів та ініціатив, міжреспубліканський взаємообмін і допомога кадрами механізаторів. Автор показала також недоліки, що мали місце у цій важливій сфері. Однак важко нині погодитися з її твердженням, що на початку 80-х років було висунуто справді «науково обґрунтовану програму дальшого економічного і соціального розвитку країни, яка знайшла своє конкретне втілення в Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 рр. і на період до 1990 року» (с. 113).

Приділена певна увага в збірнику і питанням природоохоронної діяльності в республіці. Розглядаючи охорону навколишнього середовища, раціональне використання, збереження та поповнення природних ресурсів як важливу загальнодержавну справу, Р. А. Худяк показує суперечності, що виникли в цій сфері у зв'язку з необхідністю збільшення обсягів промислового та сільськогосподарського виробництва. Це неминуче посилює навантаження на природу. Розв'язанню таких суперечностей мають сприяти збільшення асигнувань на природоохоронні заходи, активізація діяльності, спрямованої на повніше очищення промислових викидів в атмосферу та водоймища, збереження рослинного і тваринного світу. Вдосконаленню цієї роботи, на думку автора, сприятиме подолання відомчих бар'єрів у ході докорінної перебудови управління економікою, запровадження платежів у держбюджет за природні ресурси, посилення вкладу науки у розробку нових технологій, поліпшення контролю за виконанням прийнятих рішень. Проте, на наш погляд, Р. А. Худяк не слід було захоплюючо відгукуватися про такі об'єкти водогосподарського будівництва, як спорудження Дніпро-Бузького гідровузла, Дунай-Дністровську зрешувальну мережу тощо. Широка громадськість, багато науковців дотримуються зовсім іншої думки про них.

Крім того, необхідно відзначити, що автори рецензованого збірника не досить критично підійшли до аналізу соціально-економічного розвитку республіки у 80-ті роки, неповно, як на наш погляд, розкрили відставання окремих галузей економіки,

зокрема сільського господарства. Варто було б їм також сказати про хід виконання дванадцятої п'ятирічки та про перспективи на майбутнє десятиліття, зазначити, що в республіці перебудова відбувається повільно, ще великий опір чинять антиперебудовні сили.

В цілому ж рецензована праця буде корисною для науковців, викладачів та студентів, широкого кола читачів.

В. І. СЕРГІЙЧУК (Київ),
А. Г. СЛЮСАРЕНКО (Київ)

РАДИ Й АКТИВНІСТЬ ТРУДЯЩИХ

П. П. Панченко, В. І. Кравченко.

Повышение активности трудящихся в деятельности Советов.

К.: Вища школа, 1988. — 231 с.

Вивчення й узагальнення досвіду багатогранної діяльності органів Радянської влади є одним з важливих завдань суспільствознавців. Значну увагу питанням удосконалення роботи Рад, усїєї політичної системи СРСР приділила XIX Всесоюзна партконференція. В світлі цього науковий інтерес становить практика місцевих органів державної влади на попередніх етапах історії радянського суспільства. Саме цій проблемі й присвячена рецензована монографія. В ній, зокрема, аналізуються зміст, форми і методи залучення трудящих мас до діяльності Рад у 60—80-х роках, показано процес піднесення їх активності в державному будівництві в нових історичних умовах розвитку нашого суспільства, висвітлюються принципи партійного керівництва Радами. Основою останнього є лєнінські вказівки про взаємовідносини Комуністичної партії й органів Радянської влади, чітке розмежування їх діяльності. Ці принципи і мають бути основоположними в практичній роботі КПРС.

Політичний характер партійного керівництва Радами в сучасних умовах виявляється у визначенні (згідно з розробленою XIX Всесоюзна партконференцією життя нашого суспільства концепцією, стратегією і тактикою перебудови) генеральної лінії діяльності цих органів. У творчому розвитку лєнінських ідей про необхідність залучення широких мас до участі в управлінні суспільством і державою партія вбачає важливий фактор поглиблення соціалістичної демократії.

Аналізуючи діяльність партійних комітетів України, автори констатують, що в 60—80-х роках у республіці партійний вплив на зміст і стиль діяльності Рад був недостатнім. Викриваючи упущення в радянській роботі, комуністи часом обмежувалися лише їх поверховою реєстрацією. Щоправда, почерпнута авторами з відповідних документів Компартії України ця актуальна сьогодні теза, на жаль, не підтверджена фактичним матеріалом.

Позитивною стороною монографії є аналітичний розгляд питання про участь трудящих в організаційно-масовій роботі Рад. Саме завдяки такому підходу до об'єкту дослідження в книзі показано зміцнення

зв'язків Рад України з масами, розкрито основні форми і методи роботи цих органів державної влади. Велику увагу у праці приділено питанням підготовки й проведення виборчих кампаній в Ради, вдосконалення виборчої системи, поглиблення її демократизму на сучасному етапі тощо. Зокрема, автори показали, що в Українській РСР вдосконалення цієї практики одержало законодавче обґрунтування, завдяки чому трудящі посилили свій вплив на формування і діяльність органів народовладдя.

У монографії слушно наголошується, що уроком гласності й активності громадян стали вибори до місцевих Рад двадцятого скликання (1987 р.), коли право висувати кандидатів одержали збори трудящих у цехах, змінах, бригадах, коли ширше використовувалася можливість назвати кандидатів у депутати до сільських і селищних Рад безпосередньо на зборах і сходах за місцем проживання, коли на передвиборних зборах розглядалася не одна, а кілька кандидатур по виборчому округу та ін.

У праці розглянуто й проаналізовано такі форми зміцнення зв'язків мас з Радами, як діяльність депутатських груп і постів, звіти депутатів перед населенням про свою роботу тощо. Поза увагою авторів не залишилися й недоліки та труднощі, що мали місце в радянському будівництві у досліджуваний період. Вони показали також прорахунки, що мали місце внаслідок перебудови Рад у 1963 р. за виробничою ознакою, прояви формалізму, заорганізованості в проведенні виборів тощо.

На великому фактичному матеріалі дослідникам вдалося показати зміни у складі депутатів місцевих Рад УРСР у 1961—1987 рр. за їх чисельністю, соціальною приналежністю, партійністю, освітою, національністю, віком. Безперечно, наведені конкретні дані з цих питань є основою для оцінки важливих процесів, що відбувалися у Радах України в останні роки. В умовах перебудови виборці дедалі більше віддаватимуть перевагу принциповим, компетентним, енергійним людям, які можуть гідно представляти трудящих в органах Радянської влади.

Безперечний інтерес становить висвітлення авторами форм і методів роботи Рад по піднесенню ролі мас у розвитку промисловості та реалізації аграрної політики КПРС, соціально-культурного будівництва. На прикладах діяльності Рад усіх ступенів у різних областях УРСР П. П. Панченко і В. І. Кравченко об'єктивно показують піднесення активності органів державного уп-

равління в справі розширення випуску, асортименту та поліпшення якості товарів народного споживання, виробництва сільськогосподарської продукції, збільшення мережі культосвітніх, учбових, торговельних та медичних закладів, якісного поліпшення складу їх кадрів і зміцнення матеріальної бази, в роботі по благоустрою міст і сіл, розвитку пасажирського транспорту, охороні навколишнього середовища. На більш якісний рівень піднімається останнім часом підготовка сесій; поліпшується робота постійних комісій Рад, які поступово перетворюються на органи, що розглядають питання господарського і соціально-культурного будівництва; пошквляються діяльність депутатських груп і постів, самодіяльних громадських організацій.

При цьому автори не обмежилися узагальненням лише позитивного, а й назвали негативні сторони в діяльності Рад.

Щоправда, реальні недоліки, без розгляду яких разом з досягненнями об'єктивна оцінка суспільних явищ неможлива, згадуються дослідниками побіжно. Зокрема, в праці зазначається, що на обговорення сесій деяких Рад республіки виносилися малоактуальні питання. Частина депутатів не виступала на сесіях, не брала участі в роботі постійних комісій і фактично перебувала поза сферою діяльності по виконанню Радами завдань економічного й соціального розвитку. Це, звичайно, знижує роль Рад. Дане питання потребує ретельного вивчення. У монографії не аналізуються причини і наслідки суттєвих недоліків у цій сфері, що призвели, як відомо, до застійних проявів у роботі державних органів. У

ній немає також критичного аналізу такого негативного явища, як підміна функцій окремих Рад їх виконавчими комітетами та апаратом.

Отже, це свідчить про недостатню критичність і глибину авторських оцінок негативних сторін у діяльності Рад 60—80-х років. З одного боку, їх можна пояснити необ'єктивністю тогочасних оцінок суспільних явищ, що, відповідно, відбилося й на історичних документах, якими користувалися автори. З другого, — тим, що дослідження здійснено в переломний час кардинальних змін у житті суспільства, коли робляться лише перші кроки в осмисленні реальностей недалекого минулого.

На жаль, авторам не вдалося уникнути й окремих неточностей. Так, у тексті згадуються книги, присвячені діяльності Рад, а в списку літератури вони подаються як статті (с. 9, посилання 64, 77, 107); у тексті наводяться прізвища одних авторів праць, а в списку вміщені інші прізвища (с. 10, посилання 96).

Проте ці неточності та висловлені вище зауваження не применшують позитивної оцінки рецензованої книги. Будучи, по суті, першим монографічним дослідженням з історії діяльності Рад УРСР 60—80-х рр., праця П. П. Панченка і В. І. Кравченка висвітлює досі недостатньо вивчену проблему, актуальну як для науки, так і для практики перебудови роботи органів державної влади, зміцнення соціалістичної демократії.

А. П. КОНАШЕВИЧ (Київ),
В. Ф. ОСТАФІЙЧУК (Київ)

ЖИТТЯ, ВІДДАНЕ НАРОДУ

Э. И. Квиринг.

Избранные речи и статьи.

Киев: Издательство политической литературы Украины. — 1988. — 485 с.

Еммануїл Іонович Квірінг (1888—1937 рр.), професійний революціонер, активний учасник великої армії соціалістичної революції, захисник її завоювань. З його ім'ям зв'язані перемога Жовтня на Катеринославщині, відбудова Донбасу. Двічі за життя В. І. Леніна Е. І. Квірінг очолював ЦК Компартії України. З квітня 1925 р. працював спочатку заступником, а потім першим заступником голови ВРНГ СРСР, першим заступником голови Держплану СРСР, доктор економічних наук. В період культу особи Сталіна, беззаконня і репресій, як і тисячі інших керівних працівників ленінського типу, його знищили.

Е. І. Квірінг залишив велику спадщину з питань історії партії, боротьби за перемогу Радянської влади на Україні, утворення Компартії України, планування і розвитку соціалістичної економіки. Проте в роки ста-

лінської реакції більша частина його публікацій була знищена, або загнана в «підпілля» бібліотек, стала бібліографічною рідкістю, майже недоступною читачеві. Лише з кінця 50-х років, після посмертної реабілітації Е. І. Квірінга, вони частково були передані з спеціальних до загальних фондів, з'явилися біографічні нариси і статті про нього, а нещодавно надійшов до книжкових магазинів вперше виданий збірник його промов і статей, підготовлений інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*.

Заслугою упорядників є те, що вони провели надзвичайно велику роботу по розшуку опублікованих робіт Е. І. Квірінга. Справа в тому, що в бібліотеках України їх майже немає, газетний фонд довоєнного періоду, особливо 1917—1925 рр., зберігся дуже погано — багатьох губернських газет немає за цілі роки. Та незважаючи на

* Редакційна колегія: І. Ф. Курас (голова), Л. О. Нагорна, С. С. Діброва, Упорядники: С. С. Діброва (керівник), В. П. Замковий, В. Е. Квірінг, А. О. Сергієнко.

це, упорядники виявили понад 400 найменувань праць Е. І. Квірінга. До збірника увійшли 78 праць. В них висвітлено багато питань з історії партії, боротьби за перемогу соціалістичної революції і зміцнення Радянської влади на Україні, відбудови народного господарства республіки, боротьби Компартії України проти троцькізму, планування і розвитку економіки СРСР та інші.

Характер і зміст їх різноманітний. Вони відрізняються в залежності від того, яку Е. І. Квірінг займав посаду і які найважливіші події відбувалися в той чи інший період. В 1917—1923 рр. його публікації це — здебільшого невеликі газетні статті з питань поточної політики, завдань партійного і господарського будівництва і кілька журнальних статей з історії газети «Правда» і соціалістичної революції на Катеринославщині, а також утворення Комуністичної партії України.

Публіцистична і наукова діяльність Е. І. Квірінга 1924 — 1925 рр., коли він працював першим, а потім Генеральним секретарем ЦК КП(б)У представлена значно більшими за обсягом статтями, брошурами і промовами з питань господарського, партійного, комсомольського і культурного будівництва. Є серед них і праці, спрямовані проти троцькізму. Вони характеризують Е. І. Квірінга як стійкого лєнінця, послідовного і непримиренного борця проти ревізіонізму. Він нещадно і глибоко з ґрунтовним знанням історії партії викриває небільшовизм Троцького, його постійні хитання, спроби підмінити лєнінізм троцькізмом, перевернути історію Великого Жовтня. В статті «Кінець дискусії» Е. І. Квірінг провіщає, що «вороги комунізму не раз ще з повним правом будуть хвалити Троцького і протиставляти його марксизм марксизмові лєнінському»¹. Статті на захист лєнінізму вирізняються високою журналістською майстерністю, безкомпромисною, більшовицькою принциповістю.

В статтях і промовах 1926—1937 років розглядаються переважно окремі питання економічної теорії соціалізму, методи соціалістичного господарювання, планування розвитку економіки і соціалістичного розширеного відтворення, економіки перехідного періоду, соціалістичної індустріалізації, кооперування сільського господарства, піднесення продуктивності праці, зниження собівартості продукції, питання прибутку, ціноутворення, темпів росту економіки, ефективності капітальних вкладень, науково-технічного прогресу та ін. В них зібраний багатий фактичний матеріал, є немало важливих теоретичних узагальнень, які не втратили актуальності і в сучасних умовах, особливо з питань планування розвитку економіки і ціноутворення.

Але разом з цим необхідно пам'ятати, що економічні праці були написані Е. І. Квірінгом в роки культу Сталіна, коли формувалась адміністративно-командна система управління економікою, державою і партією в цілому, що позначилось і на його

працях, особливо на тих, що були написані в 1928—1937 роках.

Збірник побудований за хронологічним принципом, доповнений змістовною передмовою, коментарями, необхідними покажчиками, що цілком відповідає типу і призначенню наукового видання.

Але збірник не позбавлений окремих недоліків. Розпочнемо з його назви — «Вибрані промови і статті». Вірніше було б його назвати «Вибрані статті і промови», оскільки з усіх 78 документів — вміщено 66 статей і 12 промов. На наш погляд, в передмові бажано було б більше уваги приділити висвітленню тих недоліків і помилок, які припускав Е. І. Квірінг в своїй практичній і науковій роботі, що були властиві йому як і іншим працівникам, оскільки всі вони діяли в один період під керівництвом «великого вождя партії і народів», сумлінно виконували його практичні і теоретичні настанови, навіть часто явно помилкові, згубні, шкідливі, що призводило до важких наслідків.

Діяльність Е. І. Квірінга в цьому плані представлена дещо краще, тому що він з 1925 р. в основному працював в планових органах, які мало були зв'язані з практичною роботою на місцях, з широкими верствами населення. Та незважаючи на це, Е. І. Квірінг також не уникнув практичних хиб в ранній період діяльності на Україні, а потім і деяких теоретичних помилок під час роботи в планових органах СРСР. Те, що сказано в передмові збірника з цього приводу, явно недостатньо. Про окремі помилки Е. І. Квірінга потрібно було більше сказати не тільки в передмові, але й в примітках до окремих праць.

В передмові також вказано, що Е. І. Квірінг брав участь в складанні Генерального плану розвитку народного господарства СРСР. Насправді над його розробкою в різні роки працювали три комісії економістів. До їх складу він не входив. Е. І. Квірінг брав участь в дискусії, яка розгорнулася з методології складання цього плану, опублікував кілька статей з цього приводу проте план так і не був створений. Заложало це не від економістів. Причина полягала в свавіллі Сталіна, який протягом 30-х років кілька раз міняв, а вірніше розганяв і репресовував склад Госплану СРСР.

Неправомірним ми вважаємо дозування праць по роках. Наприклад, за 1917 р. вміщено 10 праць, за 1918 р. — 2, 1919 р. — 2. Додатковий перегляд джерел свідчить, що в 1919 р. були опубліковані праці Е. І. Квірінга, а саме стаття в газеті «Вісті» (Київ) за 19 липня про необхідність відбудови і кооперування місцевої промисловості, яка не втратила свого значення і в наші дні, і його гостра політична промова проти махновщини на Всеукраїнському з'їзді представників волосних виконкомів 31 травня — 6 червня 1919 р. Ці праці чомусь не попали до бібліографічного покажчика. Не краще з дозуванням і в наступні роки. Наприклад, за 1924 р. вміщено 16 праць, 1925 р. — 3, 1926 р. — 7, 1927 р. — 3, 1928—1935 рр. — 5, 1936 р. — 2, 1937 р. — 1. На цьому мабуть позначилось те, що

¹ Квиринг Э. И. Избранные речи и статьи. — Киев, 1988. — С. 260.

упорядники не використали належним чином архіви, де зберігається немало неопублікованих промов Е. І. Квірінга. Адже в збірнику є лише одна промова з посиланням на архів².

Е. І. Квірінг робив доповідь «Україна і Росія» і дві співповіді про збройне повстання і про партію на I з'їзді, співповідь на II з'їзді, звітну доповідь на III з'їзді КП(б)У, виступав на IV конференції КП(б)У, робив звітну доповідь на VIII конференції КП(б)У, доповіді на багатьох пленумах ЦК КП(б)У. Проте упорядники чомусь не дали жодного з названих документів хоч би у вигляді витягів. Це можна було зробити за рахунок скорочення дрібних статей 1917 р. На наш погляд, не варто було повністю друкувати великі статті економічного характеру, адже обсяг багатьох з них наближається до 1 арк. Їх можна було надрукувати у скороченому вигляді. Особливо це стосується статті «Проблеми генерального плану», обсяг якої значно перевершив 1 арк. Упорядники в невеликій примітці сказали, що не всі положення статті підтвердились на практиці. Але цього недостатньо. Стаття перевантажена великими цитатами, в ній багато сумнівних, невірних, навіть утопічних ідей. Все це вимагає значно більших коментарів. Не кращою є і стаття «Промышленность и сельское хозяйство СССР к пятнадцатой годовщине Октября». Тут на більшості сторінок по 2—4 цитати, а з творів Сталіна вміщено цитату величиною майже на всю сторінку³. Не можна погодитися з Е. І. Квірінгом, коли він в статті «Советская конституция и формы собственности в СССР» (1936 р.) твердить, що партія, розгромивши правих і «лівих» опортуністів, контрреволюційний троцькізм, здійснила ліквідацію капіталістичних класів і в результаті жорстокої класової боротьби забезпечила повну перемогу соціалізму⁴. Все це подається без будь-яких коментарів.

В передмові упорядники пишуть, що опрацювання документів здійснено згідно з існуючими правилами їх публікації і сучасної орфографії. В кінці збірника є список основних скорочень, примітки, основні дати життя і діяльності Е. І. Квірінга, бібліографія його робіт. На жаль, упорядники і в цій частині не уникнули недоліків. Наприклад, на с. 94—95 є документ, озаглавлений «Из приветствия VI съезду Советов

Донбасса». Дата з'їзду відома — 1—5 грудня 1922 р., про це упорядники говорять в примітці № 52. Виникає питання — чому після цього документу вони ставлять документи від 15 жовтня 1922 р.

Що про текстуальні примітки та інші додатки в кінці збірника. За змістом документів збірник дуже складний, вимагає ґрунтовних коментарів. В більшості випадків вони зроблені вдало. Проте не відомо, з яких міркувань упорядники дали вкупі текстуальні примітки до окремих положень документів і окремих осіб, при цьому з 129 приміток 16 до осіб. Адже в збірнику згадуються сотні прізвищ, які мало відомі не лише широкому читачеві, а й досліднику. Більшість прізвищ, до яких зроблені примітки, є в енциклопедіях, відповідних словниках та інших виданнях. Наприклад, упорядники дали примітки до таких осіб: Болдуїн, Керзон, Дж. Макдональд, Рябушинський, Коновалов, Грушевський, Милоков та ін., разом з тим не зробили приміток до прізвищ Бухаріна, Зінов'єва, Пятакова, Рикова та десятків інших. Виникає питання: який принцип складання цих приміток? На наш погляд, оскільки в збірнику згадується понад сотні прізвищ, найдоцільніше було б виділити окремо іменний покажчик і вказати лише сторінки, де згадується про того чи іншого діяча. На жаль, перелік недоліків цим не обмежується. Невдало зроблена примітка № 20 до II конгресу Комінтерну. В тексті сказано, що в його роботі брали участь представники 67 робітничих організацій, насправді ж 67 комуністичних партій і робітничих організацій⁵. Є також прикрі неточності у визначенні окремих скорочень назв⁶.

Проте, незважаючи на зазначені недоліки в цілому колектив упорядників підготував цінний збірник статей і промов до 100-річчя з дня народження Е. І. Квірінга — видного партійного і державного діяча Радянського Союзу. Оpubліковані документи дають можливість зробити цільне уявлення про постать Е. І. Квірінга, його багатогранну діяльність, політичне, практичне і наукове зростання. Збірник доповнює заходи партії по увічненню його пам'яті. Він привабливо оформлений. Його матеріали можуть використовувати викладачі і дослідники суспільних наук, історії розвитку економічної думки і народного господарства.

П. П. БАЧИНСЬКИЙ (Київ)

² Там же. — С. 47—49.

³ Там же. — С. 387—389.

⁴ Там же. — С. 418.

⁵ Там же. — С. 436.

⁶ Там же. — С. 456.

РЕВОЛЮЦІЙНА ПОЕЗІЯ —
ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ
ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

Миронець Н. І.

Революционная поэзия Октября
и гражданской войны
как исторический источник

К.: Изд-во при Киев. ун-те «Вища школа»,
1988.—175 с.

На сучасному етапі розвитку історичної науки вчені-джерелознавці приділяють пильну увагу введенню до наукового обігу та комплексному критичному аналізу різних видів і типів історичних джерел, у яких містяться нові дані про минуле нашого суспільства. В полі зору дослідників не тільки традиційні матеріали архівного збереження, періодична преса, кіно- і фотодокументи, а й такі, що з певних причин ще не стали предметом джерелознавчого вивчення як носії важливої інформації про суспільне життя.

Книга Н. І. Миронець, в якій уперше в радянській історіографії досліджується революційна поезія часів Великого Жовтня і громадянської війни як історичне джерело, не може залишитися непомітною. Зазначимо, що аналога подібному дослідженню в історичній науці поки ще немає. Тому автор, ідучи неторованими шляхами, виступає в даному випадку новатором. Вона піддає джерелознавчому аналізу вірші та пісні літературного і фольклорного походження, розкриває при цьому їх великі інформативні можливості при вивченні суспільної психології класів та соціальних груп, показує мобілізуючу роль революційної поезії в політичному вихованні мас. Керуючись марксистсько-ленінською методологією, Н. І. Миронець теоретично обґрунтовує можливість використання поетичних творів як історичного джерела при вивченні революційної епохи, характеризує їх у зв'язку з виконуваними ними соціальними функціями, визначає загальні й специфічні методи джерелознавчого аналізу цього нетрадиційного джерела, що дають можливість розкрити інформативний потенціал віршів, пісень, частівок, створених як професійними поетами, з когорти перших радянських, народжених революцією, так і поетами-аматорами.

Автор наводить приклади ставлення К. Маркса, Ф. Енгельса та В. І. Леніна до пісенно-поетичної творчості, яка, на їх погляд, цілком може бути джерелом для вивчення самосвідомості народу, його почуттів, прагнень, сподівань. Обґрунтовуючи важливість і актуальність обраної для дослідження теми, Н. І. Миронець підкреслює необхідність вивчення таких джерел, як художня література, твори мистецтва, пісні, для характеристики суспільної свідомості та рівня культури епохи створення досліджуваного документа.

Цілком слушно автор наголошує на значенні фольклорних творів, які становлять для істориків інтерес при вивченні питань культури народних мас, їх побуту, свідомості тощо. Логічно було б сподіватися

знайти у рецензованій монографії чітке визначення джерела, обраного за предмет дослідження. Однак автор обмежується тільки переліком літературних форм розглядуваних джерел. На наш погляд, доцільно було б охарактеризувати поетичні твори як за походженням, так і за формою. Варто було б перед тим, як визначити дослідницьку програму, подати своє визначення предмету дослідження, що позбавило б тоді рецензентів від зайвих нарікань.

Слід відзначити досить широке коло джерел, залучених Н. І. Миронець для дослідження. Предметом її розгляду стала поетична спадщина професійних поетів і поетів-аматорів, публікації в газетах, журналах, збірниках революційних пісень та віршів, архівні добірки документів. Величезна кількість опрацьованого джерельного матеріалу свідчить про скрупульозність автора при розробці обраної теми. В додатку до монографії Н. І. Миронець наводить бібліографічні дані 175 збірників революційних пісень, виданих російською мовою в 1917—1922 рр. У цьому бібліографічному переліку автор дає посилання на місця збереження цих книг або вказує на джерело їх згадки в літературі, що особливо важливо для дослідження. Проте предмет джерелознавчої праці вимагає не тільки переліку джерел, а й їхню кількість та якісну характеристику. На нашу думку, досліднику необхідно було б навести кількість усіх залучених поетичних збірників, газет, журналів, альманахів. Книга значно виграла б і при наявності характеристики використаних фондів у перелічених автором архівах.

Відзначаючи новизну предмета дослідження Н. І. Миронець, наукову цінність і практичне значення книги, хотілося б знайти в ній й обґрунтування її структури та плану, конкретного викладу матеріалу.

Автор розглядає питання про виникнення та соціальні функції поезії в її джерельній формі існування. Висвітлюючи, зокрема, питання про зародження радянської поезії, Н. І. Миронець досліджує шляхи її формування. При цьому вона зазначає, що поезія радянського періоду набула особливої якості не лише завдяки приходу в революцію визначних поетів країни і творчо обдарованої молоді, а й широких мас, твори яких стали тими документами, що вивчаються нині як поетичні за формою свідчення очевидців. Розглядаючи масову народно-поетичну творчість, автор зупиняється на піснях, соціальна функція яких позначилася на їх дальшій долі, збереженості й, зрозуміло, використанні як джерела.

Закономірно вписується в джерелознавче дослідження питання про роль революційної поезії в житті суспільства. Однак, на нашу думку, не можна погодитися з твердженням автора про те, що тільки тоді, коли «літературний процес як компонент історії культури буде вивчатися істориком, поетичні твори досліджуваного періоду наберуть статусу історичних джерел» (с. 40). Насамперед, сам факт створення вірша-пісні свідчить про наявність особи,

яка є її автором. Зміст розкриває її ідейно-творчий світ, а регіон побутування, місце публікації несе інформацію про соціальні мотиви її створення тощо. Отже, будь-який поетичний твір, розглянутий за схемою джерелознавчого дослідження: автор, час виникнення, причина створення, зміст-ідея—це пам'ятка минулого, історичне джерело. Разом з тим, у висновках щодо значення пісні як джерела можна було б поміркувати про особливості, які накладає на її зміст певний регіон її створення і що це може дати історик для характеристики особливостей його суспільного життя в певний час.

Висвітлюючи питання про революційну поезію як виразника і носія даних щодо суспільної свідомості мас, Н. І. Миронець з великої кількості тематичних за спрямованістю віршів виділила ті, в яких відбилися мотиви революції, патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму, ставлення трудящих до народження нового способу життя, твори, що несуть інформацію про особливості суспільної психології класів та соціальних груп. Проте, залишаючи за автором право обрати саме такі питання для дослідження, зауважимо, що слід було б згадати про основні теми, які знайшли втілення в поезії Жовтня і громадянської війни. Нам здається, що аналіз поетичної творчості як виразника суспільної свідомості мас доречно було б почати з образу нової людини, розуміння поезією її місця в суспільстві, революції, а звідси і в історії.

Аналізуючи поетичний матеріал, який свідчить про особливості психології неоднорідних у класовому відношенні окремих соціальних груп—червоноармійців, партизанів, молоді, Н. І. Миронець робить цікаві, змістовні висновки з дослідження. Однак автор чомусь зазначає, що вірші, пісні, частівки, створені учасниками й сучасниками революційних подій, представниками різних класів і груп, «можуть бути використані як важливе історичне джерело» (с. 86). Справа в тому, що вся монографія Н. І. Миронець є доказом того, що поезія—своєрідне, цілком рівноправне джерело, яке досі ще не вивчалось в комплексі (професійна, аматорська, фоль-

клорна поезія) і тому не дістало права громадянства в джерелознавстві.

Даючи джерелознавчу характеристику творів революційної поезії, автор відповідає на запитання про те, яке саме місце займають поетичні твори серед інших джерел з історії даного періоду, визначає їх специфіку і види. На нашу думку, про це варто було б сказати після дослідження історії виникнення та причин створення революційної поезії, характеристики її соціальних функцій. Докладна характеристика джерел певного виду, визначення методів і прийомів їх аналізу, значно полегшуються завдяки визначенню місця останніх у системі всіх історичних джерел.

Протягом усієї книги автор прагне довести вже переконливо доведене ним з перших рядків—значення поезії як історичного джерела. Мабуть, справа в тому, що далеко не всі джерелознавці дотримуються такої точки зору. Скалася ситуація, коли автор змушений немов би виправдовуватися перед деякими науковими авторитетами. На нашу думку, потрібно було б відразу чітко визначити свою науково обгрунтовану позицію. Це допомогло б Н. І. Миронець уникнути ряду текстувальних повторень, що зустрічаються в монографії.

Автор робить правильні висновки про величезний джерельний потенціал поетично-пісенної творчості для поглибленої розробки проблем епохи становлення нового суспільства. Інтерес радянських людей до історії своєї Вітчизни ставить вимоги і перед джерелознавцями, які вважають своїм обов'язком введення до наукового обігу всіх джерел, що лише в комплексі можуть становити джерельну базу для створення правдивої та об'єктивної історії періоду 1917—1920 рр. з усіма її особливостями.

В цілому рецензована монографія є певним внеском автора в розробку як теоретичних, так і практичних проблем джерелознавства як науки. Вона стане в нагоді всім, хто цікавиться цими питаннями, приверне увагу і спеціалістів інших суспільствознавчих професій, які мають справу з поезією як предметом дослідження.

М. Ф. ДМИТРИЄНКО (Київ),
Ф. П. ШЕВЧЕНКО (Київ)

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Історія з «Історією ВКП(б)» в Аргентині

Це було в Буенос-Айресі, в кінці 1952 року*.

Якось під вечір на мою квартиру прийшов брат Дмитро ще з якимсь чоловіком. Ми познайомилися. Звали його Степан Політило.

Про цю людину я чув і раніше від самого ж Дмитра, який говорив, що загітував якогось шофера Політила в передплатники газети «Знання», де я в той час працював. Очевидно, це був він.

— У нас дуже важлива справа,— заклопотано мовив Дмитро.— Та краще хай розповість сам товариш...

Виявилося ось що. Степан працював шофером в одного підприємця, який займався заготівлею та переробкою макулатури. Кожного ранку водій їхав за сировиною за вказаною адресою. Але в той день він отримав особливе доручення.

— Поїдеш у центральне поліцейське управління,— звелів господар.— Там назбиралося багато паперу, якісь брошури, мабуть, політичні. То ти дивись, не розголошуй, що таку літературу ми беремо в поліції на переробку.

Коли Політило приїхав на місце, його завели на склад, а точніше — звалище, де він побачив великі купи різного паперу: газети і журнали, плакати і листівки, брошури і книги, різні аркуші. Все це сюди потрапило, як пояснили вантажники, після конфіскації поліцією під час арештів політичних та обшуків їх установ і квартир. Поки робітники вантажили на машину, Степан з цікавістю розглядав цю своєрідну колекцію. Його увагу привернули книги в гарних твердих обкладинках, що були пов'язані в пакунки. Дістав одну і в горішній частині обкладинки впізнав маленькі портрети в профіль Леніна і Сталіна. Під ними прочитав віддруковану великими червоними українськими літерами назву: «Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків)», нижче — «Видавництво «Світло». Буенос-Айрес — 1946»...

Цьому українському виданню, що побачило світ у столиці Аргентини, передувало кілька іспанською мовою. На початку 1940 р. завдяки зусиллям аргентинських комуністів в напівлегальних умовах було видано «Історію ВКП(б)». Її тираж — сім тисяч примірників — розійшовся швидко, так само, як і додатковий — ще десять тисяч. Через кілька років видання повторилося ще двічі — таким великим був інтерес аргентинських трудящих до історії славної партії великого Леніна.

В той час я придбав видання цієї кни-

ги. По ній ми, комуністи первинної парт-організації колонії Гуарані, проводили в 1943—1945 рр. в підпіллі політнавчання. Слухачі, українці за походженням, не раз говорили, що було б добре мати таку книгу рідною мовою. Після війни, коли реакція в Аргентині трохи відступила, і в Буенос-Айресі знову почала виходити українська прогресивна газета «Світло» (вона була закрита в 1943 р. після державного перевороту військових), ми написали про це до редакції в колективному листі. Очевидно, такі пропозиції надходили туди і з інших українських поселень, бо невдовзі видавництво «Світло» почало випуск книги з історії партії більшовиків. Але виникли труднощі з коштами, — в редакції їх не було, а власник друкарні вимагав заплатити йому відразу після виготовлення продукції. Тоді було вирішено зібрати гроші з бажаючих придбати цю книгу наперед. Для цього у кожному українському демократичному осередку столиці був призначений відповідальний за розповсюдження спеціальних талонів на «Історію ВКП(б)». Книга мала ціну вісім песо — приблизно денний заробіток кваліфікованого робітника. Той, що брав талона наперед, платив тільки шість песо.

У кінці 1946 р. тиражем три тисячі примірників вийшла з друку «Історія ВКП(б)». Звертаю увагу читачів, що це було на той час єдине видання українською мовою «Історії» партії більшовиків, здійснене за межами СРСР. З метою пропаганди цієї книги серед активістів українських прогресивних організацій редактор «Світла» запропонував мені виступити в газеті. Незабаром така стаття під назвою «Величезне значення має для нас книга «Історія ВКП(б)» була надрукована.

Але все це — передісторія.

«Видавництво «Світло», — дивлячись на книгу, подумав Степан.— «Світло» — так називалася газета, яку він колись передплачував. Хороша була газета, писала про бідних. Потім її закрили... То й книги, мабуть, видані цією газетою? Шкода їх марнувати, хай би люди почитали».

Політило засунув книгу назад у пакунок і пішов до машини. Постояв трохи, подумав, кілька разів ногою стусанув у колеса.

— Задні шини слабенькі, — мовив вантажникам.— Боюсь, щоб не луснула котрась у дорозі.

— То вантаж треба більше класти на передні колеса, — порадив один з них.

— І я так думаю, — пожвавішав Політило.— Ось там, біля стіни, якісь важкі тюки, то ви їх під саму кабінку.

Сам вискочив на кузов, розчистив біля кабіни місце і почав складати пакунки,

* Автор жив в той час в Аргентині, в 1955 р. репатрійований до СРСР.

що підносили хлопці. Зверху прикрив брезентом.

На фабриці робітники вивантажили весь папір, залишилося лише прикрите брезентом. Водій таки вмовив хазяїна, що сьогодні йому конче потрібна машина — нібито для перевезення родича на іншу квартиру.

Політило закінчив свою розповідь і замовк.

Негайно ми пішли до українського прогресивного клубу імені М. Островського, де зустріли кількох активістів. Вирішили приховати книги в надійному місці. Але де? Підшукали активістів, подружжя Максима та Марії Вараницьких, які мали власний будинок.

Увечері Політило заїхав машиною до них на подвір'я, де ми вивантажили більше трьохсот примірників «Історії» партії більшовиків — лишок з нерозпроданих — конфіскованих поліцією у квітні 1949 р. Тепер ці книги завдяки щасливому збігу обставин були врятовані.

Шофер Степан Політило мало розумівся у політиці, в складних лабіринтах класової боротьби, але його вчинок був дійсно сміливим. За приховання комуністичної літератури Степан міг опинитися за ґратами, але його це не зупинило...

Ось така історія з «Історією ВКП(б)» мала місце в Аргентині.

А. Х. КОТОВСЬКИЙ (Ровно)

У 1989 РОЦІ У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ КНИГА

КУЛЬТУРНОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО В УКРАИНСКОЙ ССР.

Июнь 1941—1950 гг. :

Сб. док. и материалов.— 40 л.— 2 руб. 20 коп.

Представлены документы и материалы, отражающие процесс развития украинской советской культуры как составной части многонациональной культуры народов СССР в период Великой Отечественной войны и послевоенного восстановления народного хозяйства, руководящую роль Коммунистической партии в организации культурной и научной работы в республике, деятельность Советов, общественных организаций в культурном строительстве; вклад деятелей науки и культуры в перевод народного хозяйства на военные рельсы, сохранение и развитие социалистической культуры в условиях немецко-фашистского оккупационного режима, борьбы против фашизма; героический труд интеллигенции Украины в советском тылу; культурное строительство в освобожденных районах Украины; развитие украинской советской культуры в послевоенный период; взаимосвязи с культурным процессом в союзных республиках и ряде зарубежных стран.

Адреса: 252001 Київ 1, вул. Кірова, 4, книжковий магазин видавництва «Наукова думка».

Колекція мікрофільмів фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту в ЦДАЖР УРСР

У Центральному державному архіві Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління Української РСР сконцентрована достатня кількість документів, що дає змогу дослідникам всебічно вивчати в комплексі питання історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Серед них на особливу увагу заслуговують трофейні матеріали фонду КМФ-8 «Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях» за 1939—1945 рр.

Кілька слів, як ці документи потрапили до архіву. Наприкінці другої світової війни велика кількість німецьких документів потрапила до рук американського військового командування, а пізніше їх було передано в Національний архів США. Там вони були розібрані й сформовані за принципом військових формувань у хронологічній послідовності і замікрофільмовані. В 1960 р. на мікрофільми був складений каталог. З одним з таких примірників каталога ознайомилися співробітники Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України. Було поставлене питання про доцільність придбання цих документів, оскільки значна частина їх стосувалася території України. В зв'язку з цим Головархів УРСР через контору «Міжнародна книга» у вересні 1965 р. закупив у Національному архіві США мікрофільми документів у кількості 164 роликів на 207 294 кадри і передав їх на державне зберігання в ЦДАЖР УРСР.

У кожному ролику замікрофільмовані від 3-х до 10—20 одиниць зберігання, в середньому в кожному ролику 1000—1200—1400 кадрів. У ролику одиниці зберігання систематизовані не по одній установі, а по різних установах і військових формуваннях, що діяли на різних територіях — не тільки СРСР, а й європейських держав. На кожному ролику зберігання складено анотацію англійською мовою, але офіційна назва установ, військових формувань, скорочення й складні тексти для перекладу в анотаціях залишені німецькою мовою.

Після того, як мікрофотокопії документів надійшли на державне зберігання, почалася копівка робота над фондом. Враховуючи те, що із США було отримано тільки позитивну плівку, то для користування нею архів виготовив контраптив (негатив і позитив). Позитив видається дослідникам для користування. На документи складено два описи. В перший включені документи німецько-фашистських адміністративних

установ. Це директивно-розпорядча документація, звіти, донесення, матеріали нарад, списки, листування тощо. У другий опис увійшли документи німецьких армійських груп та їх тиллових охоронних підрозділів, що діяли на тимчасово окупованій території Радянського Союзу. Це матеріали командуючого залізничними військами німецької армії, німецьких армійських груп «Південь», «А», «Б», тиллових охоронних і поліцейсько-жандармських підрозділів — накази, розпорядження, інструкції, донесення, рапорти, плани, журнали бойових дій (військові щоденники), схеми-карти. Всього в описи включено 1259 одиниць зберігання.

Паралельно з описанням документів були виявлені і взяті на облік усі імена та прізвища, які зустрічаються в документах. Створено іменну картотеку, де налічується понад 15 тис. карток, що інтенсивно використовуються в довідковій роботі архіву.

До описів складено передмову, наводяться короткі дані з історії німецько-фашистських установ і військових формувань, які діяли на тимчасово окупованій території нашої країни. Крім того, складені англійською мовою анотації перекладені на російську мову. При їх перекладі були допущені неточності. Узагальнення й зауваження не завжди відповідають дійсності.

Вивчаючи матеріали даного фонду, слід підкреслити, що до нього увійшли тисячі документів, які відображають усі сторони злочинної окупаційної політики на території СРСР. Значну частину колекції (серія Т-454) становлять документи архіву міністерства окупованих східних територій. Його очолював Розенберг — один з небагатьох проводирів рейху, який мав вищу освіту і вважався інтелектуалом.

Дослідники можуть почерпнути з цих документів найдокладніші відомості з різних аспектів окупаційної політики Німеччини, починаючи з часів підготовки нападу на СРСР (промова Розенберга 20 червня 1941 р. перед групою осіб, які були ознайомлені із східною проблемою. Т-454, р. 24, к. 1040—1052) і кінчаючи критикою діяльності окупаційних і військових властей на першому етапі війни, рекомендаціями, як слід себе вести в майбутньому на окупованій території. Більшість орієнтованих на майбутнє документів датовані 1944 роком, коли гітлерівські армії вже були вигнані за межі СРСР. Серед них — пам'ятна записка Розенберга від 24 квітня 1944 р. фіюреру «Приобретенный опыт и предложения» (Т-454, р. 24, к. 107—127),

дповідна записка колишнього генерал-комісара Києва Магунія (р. 24, к. 302—328) та ін.

Серед документів є рекомендації по використанню Власова і його армії, організації поїздки зрадника по тиловому району 16-ї німецької армії (група армій «Північ») з метою антирадянської пропаганди у супроводі ротмістра фон Беннігсена. Останній вільно володів російською мовою, отримував призначені для Власова вказівки і готував йому промови (Т-501, р. 82, к. 256—266).

Протоколи допиту німецького диверсанта Волосевича, закинутого на радянську територію напередодні війни і затриманого 18 червня 1941 р., допиту військовополоненого в перший день війни Андрія Аристового (Т-501, р. 7, к. 322) дають змогу зробити висновок, що напад гітлерівської Німеччини на Радянський Союз був не таким уже і раповим.

Документи колекції мікрофільмів містять накази німецького командування щодо пограбування економічного потенціалу з території СРСР, вивезення запасів продовольства, художніх цінностей з київських музеїв.

У донесеннях, рапортах, наказах тилівих і фронтових німецьких інстанцій наводяться широкі відомості про самовіддану боротьбу партизанів, про те, що для боротьби з партизанами з фронту знімались цілі дивізії і корпуси (Т-501, р. 82).

З хвилюванням читаємо донесення про бойові операції «Трикутник» і «Чотирикутник» у вересні—жовтні 1942 р. проти партизанів у Брянських лісах. У цьому об'ємному (майже на 100 аркушах) донесенні вперше згадується про пристрій для розмінування «Міношукач-42». Так цинічно називали останній німці, підкреслюючи ефективність його використання. В дійсності «Міношукач-42» — це в'язні з брянського єврейського батальйону, яких гітлерівці упрягали в борони й пускали попереду наступаючих німецьких підрозділів. У боротьбі проти партизанів фашисти використовували так звані «східні батальйони», що формувалися за рахунок ворожих елементів — представників різних народностей нашої країни, в тому числі українських націоналістів. Документи відображають порядки, які існували в цих ворожих частинах, їх розвал, заколоти і перехід на бік Червоної Армії (Т-501, р. 58).

Численні документи відображають політику тотального терору і масового знищення місцевого населення, спалення сіл і цілих районів (Т-501, р. 7, к. 657—680; р. 79, к. 1316). Серед них — накази про комісарів, заложників, донесення айнзацкоманд про проведення екзекуцій.

Документи підтверджують проведення фашистами політики «випаленої землі», вивезення населення й устаткування в Німеччину, утримання військовополонених. Так, у секретному наказі Головного штабу сухопутних військ № 1(23738)41 від 21 жовтня 1941 р. про продовольче постачання радянських військовополонених зазначається: «На 7 днів видавати при використанні на незначних роботах: м'яса і м'ясні продукти — ні, жири — 70 г, тво-

рог — 62,5 г, овочево борошно — 30 г, крупа — 100 г, цукор — 150 г, повидло — 150 г, овочі — 1125 г, квашена капуста — 137,5 г, картопля — 5 кг, хліб — 1,5 кг, німецький чай — 105 г...». Далі в ньому йшлося: «Радянський Союз не приєднався до угоди про порядок утримання військовополонених від 27 липня 1929 р. Тому не існує ніякого зобов'язання забезпечувати радянських військовополонених... продовольством як в кількісному, так і в якісному відношенні» (Т-501, р. 79, к. 1176—1179). Слід зазначити, що навіть цих «норм», які прирікали людей на голодну смерть, як правило, гітлерівці не дотримувалися, на що неодноразово вказувалося в багатьох донесеннях начальників таборів.

Дослідників, особливо військових спеціалістів, обов'язково зацікавлять документи, в яких узагальнюються досвід військових дій, робляться висновки, даються оцінки нашим військам у таких великих десантних операціях, як Феодосійсько-Керченська, Новоросійська (Т-501, р. 235, к. 973—976).

У фонді зберігаються документи про діяльність підпільних організацій у тилу у ворога, наприклад, у таких містах, як Київ, Харків, Миколаїв, Дніпропетровськ, Донецьк (Т-501, р. 82, к. 191—201). Подібні документи особливо хвилюють. За ними — людські долі, героїзм радянських людей. Справа честі й обов'язок істориків розібратися в усіх тих подіях, щоб не пішли назавжди з нашої пам'яті полум'яні борці проти фашизму.

Уважне вивчення і широка пропаганда цих документів мають велике значення для виховання нашої національної самосвідомості, патріотизму і духовності. З часу надходження документів цієї колекції до архіву вони використовувалися авторськими колективами Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, Ін-ту історії партії при ЦК Компартії Білорусії, Ін-ту історії АН УРСР для підготовки праць «Всенародная боротьба против немецко-фашистских захватчиков в Белоруссии в период Великой Отечественной войны», «Краха аграрной политики немецко-фашистских оккупантов в Белоруссии» та ін.

Однак працівники ЦДАЖР УРСР вважають, що документи колекції мікрофільмів використовуються ще недостатньо. Головною причиною цього є те, що не всі дослідники достатньо мірою володіють німецькою мовою, специфікою німецької термінології. В зв'язку з цим архів при сприянні і допомозі Головархіву УРСР, починаючи з 1977 р., здійснює переклад найбільш цінних у науковому плані документів. Уже переглянуто 66 роликів і перекладено російською мовою 58 268 кадрів. Це дало змогу використовувати ці документи більш інтенсивно. Так, підготовлено і видано тритомник документів і матеріалів «Советская Украина в Великой Отечественной войне. 1941—1945 гг.». До 40-річчя Великої Перемоги вийшло друге видання цього збірника. До 40-річчя завершення Нюрнберзького процесу над головними нацистськими військовими злочинцями архів разом з Ін-том історії пар-

тії при ЦК Компартії України, Ін-том історії АН УРСР підготували документальне наукове видання (трьома мовами — українською, німецькою, англійською) «Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни». Крім того, дослідники ви-

користують документи для підготовки монографій, кандидатських і докторських дисертацій, статей та інших публікацій.

Документи даної колекції мають важливе значення для заповнення «білих плям» історії Великої Вітчизняної війни.

А. Й. ШЕВЧУК (Київ),
Л. В. ЯКОВЛЄВА (Київ)

Наукова конференція, присвячена 400-річчю III Литовського статуту

29—30 вересня 1988 р. у Вільнюсі відбулася наукова конференція, присвячена 400-річчю створення видатної пам'ятки права і культури литовського, білоруського та українського народів — Третього Литовського статуту, який підбив підсумки розвитку державного законодавства Великого князівства Литовського XVI ст.

Її організатором була кафедра історії Литовської РСР Вільнюського держуніверситету ім. В. Капсукаса, зокрема, очолюваний д-ром іст. наук, проф. С. А. Лазуткою її науковий сектор, який у співробітництві з Інститутом історії Лит. РСР уже понад десяти років займається підготовкою повного академічного видання литовських статутів.

Конференція вийшла за рамки республіканської: з 11 доповідей і 16 повідомлень, заслуханих її учасниками, 9 виголосили вчені Литви, 7 — України, 5 — Білорусії, 3 — Москви, 3 — ПНР. Серед доповідачів були наукові працівники й викладачі 14 науково-дослідних та освітніх закладів, які розглянули широке коло питань, пов'язаних з феодальним правом, сферами його дії, процесуальними особливостями, текстологією та кодикологією пам'яток тощо.

Проблемі співвідношення литовських статутів з феодальним правом сусідніх європейських держав — Росії та Польщі — були присвячені доповіді проф. Ю. Бардаха (Варшава) й д-ра іст. наук А. Л. Хорошкевич (Москва). Перший з них, зокрема, спинився на питанні про вплив Третього статуту на розвиток польської юридичної думки та його вживання в практиці польського судочинства. А. Л. Хорошкевич розповіла про те, як трактувалися поняття «зрада» та «измена» у Третьому статуті та у Соборному Уложенні 1649 р. Литовські статuti як породження культури епохи Ренесансу були проаналізовані у повідомленні канд. юридич. наук А. Андруліса (Вільнюс). Ю. Тумяліс (Вільнюс) охарактеризував культурне оточення кодифікаторів Третього статуту, важливе для розуміння основних державних і політичних ідей, закладених у кодексі.

У значній кількості доповідей і повідомлень ішлося про механізм дії положень, утверджених статутами, та їх практичну реалізацію. Тема виступу акад. АН Лит.

РСР Ю. Юргініса (Вільнюс) — відносини держави і церкви та їхня юридична фіксація у Третьому статуті. Станову структуру класу феодалів у процесі її розвитку в русько-литовському законодавстві розглянула канд. іст. наук М. Є. Бичкова (Москва). Канд. іст. наук Ю. Тіла (Вільнюс) проаналізував практичні заходи, передбачені законом під час збору посполитих рушень у Великому князівстві Литовському. Кандидати іст. наук М. Ф. Спирідонов (Мінськ) та В. О. Щербак (Київ) спинилися на ролі литовських статутів у зміцненні феодально-кріпосницьких стосунків. Останній, зокрема, оцінив реакцію законодавчих органів на загострення соціальних суперечностей на Україні протягом XVI ст. Українська тематика знайшла своє відображення й у виступах кандидатів іст. наук Н. М. Яковенко (Київ) та О. М. Дзюби (Київ). У доповіді Н. М. Яковенко, в якій було висвітлене питання про еволюцію органів влади й управління та її відбиття в литовських статутах, основну увагу приділено елементам автономії, властивих судово- і політико-адміністративному устрою Київської землі XV—XVI ст. О. М. Дзюба обрала об'єктом дослідження проголошене законом право виїзду за кордон для здобуття освіти. Навівши численні приклади, вона показала його роль у зміцненні культурних зв'язків українського народу з країнами Західної Європи у XVI—XVIII ст. У доповіді д-ра іст. наук Г. Візнера (Варшава) проаналізовано суперечливі тенденції так званих «віленських хвилювань» 1591—1640 рр., ідеться про використання норм Третього статуту у перипетіях політичної боротьби. Д-р іст. наук С. Вансевічюс (Вільнюс) охарактеризував політичну обстановку в період між прийняттям Люблінської унії та Статуту 1588 р. На приписах литовських статутів та їх застосуванні в процесі організації місцевих та загальнодержавних архівів детально спинився канд. іст. наук С. Егелявічюс (Вільнюс).

Особливості дії Третього статуту на Україні висвітлили у своїх виступах канд. іст. наук О. І. Гуржій (Київ), канд. юридич. наук В. А. Чехович (у співавторстві з І. Б. Усенком — Київ). Перший з них, зокрема, проаналізував роботу кодифікаційної комісії, яка у 1728—1744 рр. укла-

дала проект зводу законів «Права, по котрим судитися малоросійський народ». У доповіді В. А. Чеховича та І. Б. Усенка охарактеризовано Третій статут як джерело кодифікації права України 1804—1807 рр.

Процесуальним особливостям і соціально-правовій основі окремих положень литовських статутів були присвячені виступи канд. іст. наук І. Валіконіте (разом з Й. Яксебогайте — Вільнюс) та д-ра юридич. наук В. Кулісевича (Варшава, ПНР). І. Валіконіте розглянула один з аспектів жіночого права, а саме: встановлений статутами подвійний штраф за побиття, поранення чи вбивство жінки, дала оцінку змінам у редакціях кодексів 1529, 1566 і 1588 рр. В. Кулісевич розглянув такий архаїчний елемент права, як зарука в її історичному розвитку (від достатутних часів до модифікації у відповідних положеннях Статуту 1588 р.).

Деякі виступи стосувалися проблем текстології і кодикології. Доповідь д-ра іст. наук, проф. С. А. Лазутки (у співавторстві з А. Василяускене — Вільнюс) була присвячена пошукам і характеристиці положень списків Другого статуту, підготовка якого до видання повинна розпочатися найближчим часом. З аналізом друкованих примірників Третього статуту виступили А. Дубоніс (Вільнюс) та канд. юридич. наук П. П. Музиченко (Одеса). Канд. іст. наук Г. Я. Голєнченко (Мінськ) спинився на єдиному виданні кодексу 1588 р. старобілоруською мовою та на інших правових виданнях віленської друкарні Мамоничів. В. Д. Назаров (Москва) охарактеризував списки і фраг-

менти перекладів Третього статуту російською мовою, виконані наприкінці XVI ст.

Д-р іст. наук, проф. Я. Н. Мараш (Гродно) розповів про обсяг і напрями вивчення литовських статутів у курсі історії Білорусії на історичному факультеті Гродненського університету. У повідомленні О. М. Малецької (Київ) аналізувалися новітні праці польських істориків, присвячені вивченню русько-литовського права та правових кодексів.

Виступи мовознавців І. І. Кремка (Мінськ) та канд. філолог. наук М. Корчиця (Гродно) стосувалися мовних проблем: перший вів розмову про норму старобілоруської ділової мови, усталену в Третьому статуті, а другий, залучивши матеріали писемних пам'яток XV—XVII ст., охарактеризував лексико-семантичні зв'язки у старобілоруській будівельній лексиці.

При обговоренні ряду доповідей та повідомлень виникали жваві дискусії.

У резолюції, прийнятій учасниками конференції, йшлося про її роль для розгортання дальших успішних досліджень з історії русько-литовського права, необхідність скликання у 1991 р. чергової, третьої конференції, котра присвячуватиметься 425-річчю Другого Литовського статуту 1566 р. В окремому її пункті містилася така рекомендація: пропагувати у вузах Литви, України і Білорусії досвід Гродненського університету по введенню до навчальних програм спецкурсів і семінарів з історії литовських статутів як спільної пам'ятки литовсько-білорусько-українського феодального права.

Н. М. ЯКОВЕНКО (Київ)

VI Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція

6 вересня 1988 р. відбулася чергова VI Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція, в роботі якої взяли участь понад двісті дослідників з Вінниччини, Кам'янця-Подільського, Києва, Львова, Хмельницького, Вільнюса та інших міст республіки й країни. Це свідчило про інтерес краєзнавців до історії Поділля та популярність даної науково-практичної конференції.

На конференції працювали шість секцій з проблем: Поділля з найдавніших часів і до кінця XVIII ст., Вінниччина у XIX ст. і до 1917 р., боротьба за встановлення і зміцнення Радянської влади на Вінниччині, сучасний період історії рідного краю, фольклор та етнографія Вінниччини, історичне краєзнавство у школі. Багато дослідників у своїх виступах використовували новий маловідомий фактичний матеріал з історії та культури краю, що дало можливість значно поглибити й збагатити відомості про ті чи інші історичні події на Поділлі та їх безпосередніх учасників, показати побут і традиції населення, уточнити хронологію.

Дещо зроблено істориками у вивченні

біографій легендарних історичних осіб, які народилися на Поділлі, або чие життя пов'язане з цим краєм.

Пильну увагу на конференції було приділено питанню дальшого удосконалення історико-краєзнавчої роботи в області. При цьому підкреслювалося про необхідність її планомірного і комплексного здійснення. Зверталася також увага на «білі плями» у вивченні історії та культури краю, обговорювалася потреба в організації, яка координувала б цю роботу. Слід відзначити, що практичні рекомендації конференції не пропали марно. Наприкінці вересня 1988 р. відбулося організаційне засідання обласного відділення фонду культури й громадськості міста, на якому було створено обласне краєзнавче товариство «Поділля». Метою його діяльності є координація комплексного вивчення і пропаганди історії та культури Вінниччини. Очолив товариство доцент кафедри загальної історії Вінницького педінституту А. Л. Зінченко.

Л. С. МЕЛЬНИЧУК (Вінниця)

Укр. іст. журн., 1989, № 1

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Курсом обновления социализма

- Грущенко И. П. Выработка современного экономического мышления у руководящих кадров 3
Якунин В. К. (Днепропетровск). Формирование культа личности Сталина и историко-партийная наука 9

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Тицкий С. И. Идеологическая деятельность партийных организаций Украины в восстановительный период (1921—1925 гг.) 23

СООБЩЕНИЯ

Из истории дружбы народов и интернациональных связей

- Ковальская Л. П. О совместной деятельности профсоюзов Украины и РСФСР в период борьбы против австро-немецких оккупантов и гетманщины 33
Антонюк С. М., Васильева Л. Д. Некоторые аспекты советско-польского сотрудничества на современном этапе 43
Панашенко В. В. Крымское ханство в XV—XVIII ст. 54
Головко О. Б. Проблемы взаимоотношений Киевской Руси с Византией в IX—первой половине XI ст. 65

Трибуна молодого автора

- Матях В. Н. Украинская советская библиография источников по истории Украины эпохи феодализма (1946—1986 гг.) 74
Майстренко О. Н. (пгт Макаров Киевской обл.). Об опыте деятельности местных органов государственной власти УССР в 70-е годы 79

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Калакура Я. С., Матвейчук Н. М. Тема 8. Деятельность Коммунистической партии по восстановлению народного хозяйства и дальнейшему развитию социалистического общества. Образование и укрепление мировой системы социализма (1945—1961 гг.) 85
Лысенко Н. М. Изучение на уроках истории борьбы за власть Советов на Украине 97

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

- Шаповал Ю. И. Н. С. Хрущев. Очерк политической деятельности 103

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Материалы к биографиям видных деятелей Октябрьской революции и гражданской войны на Украине

- В. Х. Ауссем 116

ПОИСКИ И НАХОДКИ

- Ефимов П. Е. (Одесса). О формировании в Одессе батальона им. Ленина в 1918 г. 118
Укр. ист. журн., 1989, № 1 159

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Боечко В. Д., Павловский О. Д. Интернациональное единение трудящихся
Украины и Молдавии в ходе Хотынского восстания (К 70-летию восстания) 123

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

- Костомаров Н. И. Мазепа *(Продолжение)* 129

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Сергейчук В. И., Слюсаренко А. Г. Республика в 80-е годы: подходы
к анализу 145
Конашевич А. П., Остафейчук В. И. Советы и активность трудящихся 147
Бачинский П. П. Жизнь, отданная народу 148
Дмитриенко М. Ф., Шевченко Ф. П. Революционная поэзия — источник
по истории Великого Октября 151

ПИСЬМА В РЕДАКЦИЮ

- Котовский А. Х. *(Ровно)*. История с «Историей ВКП(б)» в Аргентине . . . 153

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Шевчук А. И., Яковлева Л. В. Коллекция микрофильмов фашистской оккупационной администрации и командования вермахта в ЦГАОР УССР . . . 155
Яковенко Н. Н. Научная конференция, посвященная 400-летию III Литовского устава 157
Мельничук Л. С. *(Винница)*. VI Винницкая областная историко-краеведческая конференция 158